

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

РОСІЙСЬКО-

УКРАЇНСЬКІ

ВІЙНИ

XII-XVI

СТОЛІТЬ:

ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

*Присвячується українському воїнові
Андрієві Остапенку*

ОЛЕГ ПОЛЯНСЬКИЙ

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІЙНИ
XII–XXI СТОЛІТЬ:
ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР**

Монографія

**Львів
Растр-7
2023**

УДК 355.4"12/21"(470+571+477)

П 54

Рецензенти:

Литвин М.Р., доктор історичних наук, професор (Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України)

Свідерський Ю.Ю., кандидат історичних наук, доцент (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)

Труба Р.І., кандидат історичних наук, доцент (Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського)

Полянський Олег

П 54 Російсько-українські війни XII–XXI століть: історичний вимір. – Львів: Растр-7, 2023. – 308 с.

ISBN 978-617-8296-95-7

У книзі розглянуто витoki російсько-українського протистояння у XII–XIV ст., причини та наслідки російської агресії проти України упродовж XV–XX ст., показано перманентний збройний опір українців московській інвазії та їх боротьбу з російською експансією у політико-ідеологічній та культурно-освітній сферах. Особливий акцент зроблено на особливостях російсько-української війни у 2014–2023 роках.

УДК 355.4"12/21"(470+571+477)

ISBN 978-617-8296-95-7

©Олег ПОЛЯНСЬКИЙ, 2023
© Видавництво «Растр-7», 2023

ЗМІСТ

Передмова	6
I. Початок зіткнення цивілізацій	11
II. Російсько-українські війни кінця XV –	
 початку XX століття	24
II.1. Русько-українська еліта, козацтво	
та Запорозька Січ у боротьбі з Московією	24
II.2. Ідеологічне обґрунтування концепту	
незалежності України і відсіч російській	
експансії у політико-ідеологічній та культурно-	
освітній сферах	52
II.3. Збройне протистояння в роки	
Першої світової війни	84
II.4. Боротьба за українську державність у 1917–	
1921 роках	90
III. Російсько-українське протистояння	
 у 1921–1991 роках	113
III.1. Український рух Опору у 1921–1939 роках	113
III.2. Збройна боротьба з Росією в роки Другої	
світової війни	136
III.3. Діяльність українського підпілля	
та дисидентський рух	170
IV. Особливості російсько-українського протистояння	
 та війни у 1991–2023 роках	229
IV. 1. Підготовка Росії до гібридної війни	
з Україною	229
IV. 2. Особливості російсько-української війни	
2014–2023 років	243
Додатки	276
Довідка про автора	305

Передмова

Із часу Другої світової нинішня російсько-українська війна стала найрезонанснішою подією в Європі першої чверті XXI століття. За охопленою територією, масштабами руйнувань, чисельністю жертв та наслідками вона немає аналогій серед військових конфліктів за останні вісім десятиліть. Тому, закономірною є пильна увага істориків, політологів, військових експертів та громадськості до цих трагічних подій, які при потуранні Заходу та бездіяльності української влади, розв'язала Росія в центрі Європи. За останнє десятиріччя опубліковано низку одноосібних та колективних монографій, в яких проаналізовано різні аспекти сучасної російсько-української війни. Значно менше уваги приділено висвітленню російсько-українського протистояння в історичній ретроспективі, аналізу різних форм і методів перманентної боротьби українців з імперіалістичною Росією. Ще у 2009 році британський журналіст Е. Лукас у своєму дослідженні¹ звертав увагу на загрози, які йдуть від Росії не лише Україні, а й Заходу. З початком російської агресії в Криму та на Донбасі з'явилися книги І. Руценка², в яких автор намагався відповісти на найважливіші запитання: з ким, чому і за що ведеться війна? Що штовхав Московію 500 років поспіль спрямовувати зброю проти

¹ Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ, 2009. 488 с.

² Руценко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків, 2015. 268 с.; Його ж. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ, 2020. 436 с.

України? Якими принципами, методами і технологіями керується агресор? Висновки І. Руценка чіткі та однозначні: «Російсько-українська війна ведеться за цінності та домінування на певних територіях тих чи тих соціокультурних матриць. З одного боку, Київ як центр східноєвропейської української цивілізаційної гілки, що уособлює ворожу для західного світу цивілізацію. Війна перетворила Україну на вартового Європи, яка завдяки опору українців отримала перепочинок і має час зрозуміти всі ризики й небезпеки походу Путіна на Захід. [...] Війна з Росією буде тривалою. Перемир'я або пауза у воєнних діях не закінчать війни, яка для обох сторін має екзистенціальний характер, бо йдеться про виживання й вирішення суперечки: чия модель існування є більш продуктивною й витривалою – ординська чи європейська, російська чи українська?»³.

Значний інтерес для розуміння імперської суті Росії становлять роботи Т. Березовця⁴, Ф. Турченка й Г. Турченка⁵, В. Головченка і М. Дорошка⁶, М. Дорошка⁷, Є. Магда⁸, В. Брехуненка, В. Ковальчука, М. Ковальчука

³ Руценко І. Війна цивілізацій... С. 429, 434.

⁴ Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ, 2015. 392 с.

⁵ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015. 166 с.

⁶ Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політологічне дослідження. Київ, 2016. 184 с.

⁷ Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у ХХ – на початку ХХІ ст.: Причини і наслідки. Київ, 2018. 196 с.

⁸ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ, 2017. 268 с.

та В. Корнієнка⁹, Т. Кузя¹⁰, колективна монографія за загальною редакцією В. Горбуліна¹¹, в них було здійснено спробу узагальнити причини та наслідки перших років російсько-української війни.

У дослідженні цієї теми плідно працює Л. Якубова, яка крім участі у колективних працях¹², видала аналітичну індивідуальну монографію¹³, де зазначила, що Росія і Захід, у т.ч. Україна, рухаються у взаємовиключних світоглядних парадигмах і саме тому Україна перетворилася на фронт зіткнення європейського та євразійського цивілізаційних проєктів, що набув форми гібридної війни. Вона наголошує: «Якщо хоче вистояти і відбутися, Україна має стати новою Україною. [...] Вона має не замінювати обличчя при владі, а змінитися внутрішньо на всіх рівнях відтворення влади і суспільства. За аналогією, це той вибір, який після Голокосту на користь створення власної держави-воїна зробили нанівнищені євреї Європи. Сподіваємося, що українці нині зроблять свій вибір, не чекаючи на національну катастрофу»¹⁴.

⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.

¹⁰ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018. 560 с.

¹¹ Світова гібридна війна: український фронт. Київ, 2017. 496 с.

¹² Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності : український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ, 2016. 720 с;
Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ, 2018. 496 с.

¹³ Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ, 2020. 392 с.

¹⁴ Там само. С. 379.

Однією з найновіших комплексних наукових праць, що стосуються збройних конфліктів між Російською Федерацією та Україною, є фундаментальне колективне дослідження, що вийшло під егідою Інституту історії України НАН¹⁵.

Привертає до себе увагу колективна монографія «Російсько-українська війна: історія і сучасність»¹⁶ в якій комплексно проаналізовано історичні, політологічні, філософські, соціологічні, культурологічні та правові аспекти цієї теми.

У даній книзі акцент зроблено на багатоманітності форм російсько-українського протистояння, яке з часів Середньовіччя носило перманентний характер, охоплювало всю територію України і в різних її регіонах набиало специфічних форм, в залежності від багатьох факторів – рівня національної свідомості населення, традиції національно-визвольного руху, з одного боку і антиукраїнської політики як царської, так і компартійної тоталітарної совєтської системи з другого.

В книзі автор зосередив основну увагу на збройному протистоянні України з Росією, починаючи від боротьби за т.зв. київську спадщину, козацьких походів гетьмана Петра Сагайдачного на Москву, війн із самодержавною Росією гетьманів Івана Виговського, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Під таким зору розглядаються

¹⁵Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Київ, 2022. 1526 с.

¹⁶Російсько-українська війна: історія та сучасність: колект. моногр. / наук. ред. Олег Полянський ; у поряд. Олег Полянський, Руслана Труба. Львів, 2023. 198 с.

питання боротьби Українських січових стрільців, армії УНР, УПА, дивізії «Галичина». Звертається увага на масовий характер українського руху опору советському режиму у 1921–1939 роках, показано особливості діяльності українського підпілля й дисидентського руху.

У нинішній російсько-українській війні на кону, як ніколи раніше, гостро стоїть питання подальшого існування не лише української держави, а й українського народу та й нації. Тому, українське суспільство немає альтернативи вибору – лише перемога дає українцям шанс збудувати, нарешті, справді незалежну, правову та демократичну Українську Державу.

I. Початок зіткнення цивілізацій

Російсько-українські взаємини, протистояння та війни – це одна з найбільш сфальсифікованих сторінок вітчизняної історії. Такі фальсифікації здійснювалися упродовж всього часу існування Російської імперії, але особливого розмаху набули в советській історіографії. Яскравим свідченням цього стали міфи про Київську Русь, як колиску «грех братніх народів», про «старшого брата», «віковічне прагнення українців жити в союзі з росіянами в єдиній державі» тощо.

Історичні міфи, на ці теми започаткував ще на початку XVIII століття Петро I, який видав низку спеціальних указів про вилучення у підкорених народів, у тому числі українців, національних письмових пам'яток: літописів, хронік, церковних документів тощо, для їх подальшої фальсифікації в імперському дусі. Слідом за ним особливою завзятістю у фальшуванні історії відзначилася Катерина II, за наказом якої у 1783 році була створена «Комиссия для составления записок о древней истории, преимущественно России». Її головне завдання полягало в тому аби шляхом переробок літописів та написання нових «летописных сводов» обґрунтувати «законність» привласнення Московією історичної спадщини Русі¹⁷.

У цьому контексті надзвичайно важливим є з'ясування концептуальних проблем про час появи та

¹⁷ Дет. див.: Білінський В.Б. Країна Моксель, або Московія. 2-ге вид. Київ, 2010. Кн. 1. С. 88–114; Київ, 2010. Кн. 3. С. 5–54.

етнічну основу російського та українського народів. Висвітлення цього питання дає ключ до розуміння взаємин цих двох народів у історичній ретроспективі. Історіографія даної проблеми доволі обширна, але, водночас, виразно тенденційна. Лише останніми роками появились дослідження сучасних українських авторів, які намагаються з'ясувати ці засадничі питання. До них передовсім слід віднести праці Л. Залізняка¹⁸, Я. Дашкевича¹⁹, Є. Наконечного²⁰ та В. Білінського²¹. У них аргументовано спростовано міфи російської історіографії про походження росіян і час виникнення їхньої держави та столиці, а також багато інших імперських фальсифікацій, які не мають нічого спільного з реальною історією Росії.

Отже, науково обгрунтованою концепцією походження українців є ранньосередньовічна, за якою історичне коріння українського народу сягає I тисячоліття нашої ери, тобто вік українського етносу становить близько 1500 років. Варто зауважити, що саме в цей період зароджується більшість європейських народів, зокрема слов'янських. Дослідники вважають, що початок

¹⁸ Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі. Київ, 2011. 424 с.; *Його ж*: Стародавня історія України. Київ, 2021. 640 с.

¹⁹ Дашкевич Я. Учи неложними устами сказати правду: історична есеїстика. Київ, 2011. 828 с.; *Його ж*: Україна на перехресті світів: релігієзнавчі та соціокультурні студії. Львів, 2016. xlvі + 602 с. + 8 с.

²⁰ Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому Русини стали Українцями. Київ, 2013. 392 с.

²¹ Білінський В. Країна Моксель, або Московія. Історичне дослідження. Київ, 2010. Кн. 1. 376 с.; Київ, 2010. Кн. 2. 320 с.; Київ, 2010. Кн. 3. 320 с.; *Його ж*: Москва ординська. Київ, 2015. 653 с.

формування українського народу пов'язаний із розселенням антів та склавинів. Ще М. Грушевський висловив припущення, що предками українців можна вважати антів – наддніпрянський союз східнослов'янських племен. В. Баран зауважує, що за матеріалами археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були невідомі, предків українців слід шукати серед склавинів, які проживали на території Верхнього та Середнього Подністров'я та Волині. Дані археології, антропології, мовознавства та письмові джерела підтверджують тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від склавинів й антів до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пеньківська культури V–VII століть, які трансформувались у проукраїнські літописні племена волинян, древлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів, дулібів, що створили державу Русь. Отже, коріння українського народу локалізується територією Середнього Подніпров'я, Волині та Прикарпаття. Важливо підкреслити, що праукраїнці та праросіяни від самого початку розвивалися окремими історичними шляхами і належать до різних антропологічних типів. Українці є прямими нащадками антської та склавинської людності Правобережної України, що від тих часів і донині проживають на своїх батьківських землях з середини I тисячоліття нашої ери. Наукова концепція етногенезу українців, засвідчує, що: «волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки ж праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Великобританії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан,

віслян, слензян, кашубів – відповідно праполяками. Мешканці княжих Києва, Галича, Переяслава були у тій же мірі українцями, як тогочасні парижани, лондонці чи римляни були відповідно французами, англійцями чи італійцями. Усі вони були представниками існуючих у наш час відомих європейських етносів на середньовічній стадії їх формування»²².

Оскільки російський етнос з'явився на історичній арені не раніше XII століття, то претензії колішньої та нинішньої Москви на Київську Русь абсолютно безпідставні. Не могла російська держава з'явитися раніше самих росіян: «Народ, який вже з IX ст. називався “Руссю”, не мав нічого спільного з московським народом, оскільки виникнення московського народу відноситься найраніше до XII ст.: чотири сторіччя розділяють ті два народи вже на початку історії»²³.

Народ, який нині відомий під назвою росіян, упродовж століть формувався на основі фінських племен меря, весь, мокша, чудь, мордва, мещера та ін. Вони до XII століття проживали на території Суздальщини, на т.зв. Заліссі, що мала також назву Моксель. У середині XIX століття археолог О. Уваров розкопав і дослідив тут 7729 курганних поховань серед яких не було жодного слов'янського. Більше того, антропологи встановили, що упродовж VIII–XVI століть на території ростово-суздальської землі проживало населення цілком відмінне від київських слов'ян. Як пише В. Білінський: «То були

²² Залізняк Л. Стародавня історія України. С. 456.

²³ Наконечний Є. Украдене ім'я... С. 91.

етноси різні за антропологічними показниками: одні – брахіцефали, інші – даліхоцефали. Отже, московити були народом іншого, не слов'янського походження й не мали у своєму корені слов'янського начала. [...] Настав час відкинути російську брехню про “слов'янське походження Московії”. Бо московити походження фінського»²⁴.

Ще одним принциповим питанням є дата заснування Москви. Всупереч усталеній в історіографії версії про її заснування у 1147 році, ряд дослідників вважають, що це теж один із багатьох російських міфів. Так, Я. Дашкевич аргументовано доводить: «Брехнею є те, що Москва заснована Юрієм Довгоруком в 1147 році. Це міф, який не має доказового підтвердження. Москва як поселення була заснована в 1272 році. В цьому ж році був проведений третій перепис населення Золотої Орди. При першому переписі (1237–1238 рр.) і другому (1254–1259 рр.) поселення – Москва не згадується. Московія, як князівство, виникло в 1277 році за наказом татаро-монгольського хана Менгу-Тимура і було звичайним улусом Золотої Орди. [...] Московія є прямою наслідницею Золотої Орди держави Чингізидів, тобто, насправді татаро-монголи були “хрещеними батьками” московської державності. Московське князівство (з 1547 року – царство) не мало жодних зв'язків до XVI ст. з князівствами земель Київської Русі»²⁵.

²⁴ Білінський В. Країна Моксель. Кн. 2. С. 152.

²⁵ Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі // Учи неложними устами сказати правду: історична есеїстика. Київ, 2011. С. 82–83

Це означає, що Московська держава виникла на 300 років пізніше Київської Русі. Навіть у XVI столітті Московія не була країною слов'янського народу. Тут до монгольського нашестя, тобто до середини XIII століття, домінував фінський етнос. Разом вони у другій половині XIII століття створили державу Московія, народ якої до початку XVIII століття називався московитами/москвинами і лише Петро I, вкравши в українців давню назву Русь, створив російську імперію та великоросів. «Московити, виникнувши на основі народу Моксель, пробувши сотні років у татаро-монгольській державі, поглинувши в собі чимало фінських племен, запозичивши золотоординський стиль “державності”, дуже наполегливо відхрещуються від свого стародавнього фінського і татарського коріння, чомусь чіпляються за слов'янське»²⁶.

Зрештою, про цю особливість походження росіян та їх державності свого часу писав В. Ключевський, який зазначав, що: «...Великоруське плем'я ... було наслідком нових різноманітних впливів ..., при чому в краї, що лежав поза старою корінною Руссю і в XII ст. був більше інородницьким, ніж руським краєм... фінські племена розташовувалися серед лісів і боліт центральної і північної Росії ще в той час, коли тут не було помітно жодних слідів присутності слов'ян. [...] Наша великоросійська фізіономія не зовсім точно відтворює спільнослов'янські риси..., що з великою ймовірністю ставлять на карб фінського впливу»²⁷.

²⁶ Білінський В. Країна Моксель. Кн. 1. С. 252.

²⁷ Ключевский В.О. Исторические портреты. Москва, 1990. С. 41–44.

З цього ж приводу Карл Маркс наголошував, що: «Росія породжена й вихована у потворній і приниженій школі монгольського рабства. Сильною вона стала тільки тому, що в майстерності рабства виявилася неперевершеною. Навіть і тоді, коли Росія стала незалежною вона й далі залишалася країною рабів. Петро I. поєднав політичну хитрість монгольського раба з величчю монгольського володаря, якому Чингізхан заповів підкорити світ. [...] Політика Росії – незмінна. Російські методи і тактика змінювалися і змінюватимуться, але провідна зірка російської політики – підкорити світ і правити в ньому – є й буде незмінною. Московський панславизм – це лише одна з форм московського загарбництва»²⁸.

Варто зауважити, що азійський шлях розвитку вибрав відомий персонаж російської історії Олександр Невський. Цей вектор закріпився за московського князя Івана Калити. Навіть після перемоги над татарами у 1380 році на Куликовому полі Московське князівство фактично залишалось улусом Золотої Орди. Його державний устрій формувался за золотоординськими стандартами, це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, транспортного зв'язку, фінансової системи. Навіть терміни «таможня», «казначейство», «ямщик», «деньги», «базар» мають тюркське походження.

Дослідники звертають увагу, що територія, яка згодом стала етнічним ядром формування російського народу першопочатково була землею угро-фінських

²⁸ Цит. за: Білінський В. Країна Моксель. Кн. 1. С. 10.

племен. Майже всі річки, озера, урочища та більшість населених пунктів мають донині не слов'янські, а фінські назви. Власне назва «Москва» чудського походження, чудськими є назви Суздаля, Рязані, Костромн, Пензи, Пермі, Тамбова та багатьох інших російських міст. Особливо зберегли своє первісне угро-фінське найменування річки та озера. Є. Наконечний наводить сотні назв угро-фінського походження, які існують до сьогодні²⁹.

Якщо на становлення російського народу суттєвий вплив мали угро-фінські, а не слов'янські племена, то у формуванні російської державності вирішальну роль відіграв монголо-татарський фактор. На цю важливу обставину звернули увагу ряд дослідників, у т.ч. і російські. Так, М. Трубецької та М. Гумільов вважали Московське царство XV століття прямим історичним нащадком євразійської імперії Чингізидів. З цього приводу російський філософ Г. Федотов наголошував: «У самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не із зовні, а з середини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, поповнюючи ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності й вивозився до Москви, де замінювався прийшлими та служивими людьми. Без

²⁹ Наконечний Є. Украдене ім'я... С. 80–81.

внятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...»³⁰. Таким чином, значна частина татаро-монголів у XIII–XVIII століттях влилася до складу великоросів. Понад 25 % російського дворянства мають татарське походження, серед них відомі імена: Аракчеев, Бунін, Грибосдов, Державін, Купрін, Салтиков, Тургенєв, Чаадаєв та багато ін.

Аналізуючи ці впливи та характеризуючи ментальність росіян, сучасний російський письменник на еміграції Ю. Нестеренко у своїй резонансній статті «Исход» наголошує: «Россия как государство [...], порождена, с одной стороны, Ордой азиатских завоевателей, а с другой стороны – московскими князьями-предателями [...], коллаборационистами на службе Орды, сперва использовавшими оную для уничтожения конкурентов в борьбе за власть, а потом унаследовавшими и перенесшими в объединенную кровью и подлостью страну все худшие черты ордынской традиции»³¹.

У цьому контексті український історик Я. Дашкевич зазначає: «На психологію великороса наклали відбиток запозичення татаро-монгольського інстинкту завойовника, деспота, в якого основна мета – світове панування. Так до XVI ст. сформувався тип людини-завойовника, страшного у своєму неуцтві, люті й жорстокості. Цим людям не були потрібні європейська культура й писемність, їм чужі такі

³⁰ Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізацій // Універсум, 2017. Вип. 3–4 // URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/2/vij-cyv.html>

³¹ Нестеренко Ю. Исход // URL: <https://yun.complife.info/miscell/exodus.htm>

категорії як мораль, чесність, сором, правдивість, людська гідність, історична пам'ять тощо»³².

Л. Залізник аналізуючи походження російського народу та його державності звертає увагу, що у XIII столітті Русь стала полем битви двох цивілізацій і в цьому контексті легендарний герой російської історії Олександр Невський першим зробив вибір на користь Азії. Усі свої сили він спрямував не проти татар, що спустошили Київську державу, а проти спроб шведських і німецьких лицарів підкорити північну Русь у 1240 і 1242 роках. Сучасні російські інтерпретатори історії з цього приводу пишуть: «...Олександр зробив доленосний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Пішовши на союз з Ордою він запобіг поглинанню північної Русі католицькою Європою і таким чином... урятував російське православ'я»³³.

Солідаризуючись з такими висновками Л. Залізник підкреслює, що у Московському князівстві «У моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова стала мало не державною... Державній устрій Московського князівства формувався значною мірою за золотоординськими стандартами»³⁴.

Власне така засаднича цивілізаційна різниця між двома етносами привела до перших військових зіткнень. У середині XII століття виник антикиївський союз

³² Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. С. 83–84.

³³ Цит. за: Білінський В. Країна Моксель. Кн. 1. С. 84.

³⁴ Залізник Л. Українці: витоки та історичні долі. С. 383.

володимиро-суздальських князів з половцями, який започаткував Юрій Довгорукий. Його сини Андрій Боголюбський та Всеволод Юрійович посилили антикиївський курс батька. Вони були натхненниками й організаторами погромів Києва у 1169 та 1203 роках. Літописець так описує це тотальне руйнування та грабунки: «Захоплено було Київ місяця березня 8 дня (1169 року. — І.С.), на другому тижні поста в середу, і два дні грабували все місто, Поділ і Гору й монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було помилування нікому нізвідки. Церкви горіли, християн убивали, інших в'язали, жінок вели в полон, розлучаючи силоміць із чоловіками, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. Взяли безліч багатства, церкви оголили, зірвали в них ікони, і ризи, і дзвони, взяли книги, усе винесли смольняни, і суздальці, і чернігівці. А половці запалили монастир Печерської святої Богородиці, але Бог молитвами святої Богородиці уберіг його від такого лиха. І було в Києві стогін, і туга, і скорбота невтішна, і сльози безперестанні. Все це сталося через наші гріхи»³⁵. Як бачимо, з часу тих трагічних подій минуло майже тисяча років, а нинішні російські варвари діють ідентично: Ірпінь, Буча, Бородянка, Чернігів, Харків, Маріуполь, Херсон теж піддані тотальному руйнуванню, грабунку і мародерству. 1172 року Андрій Боголюбський зробив ще одну спробу походу на Київ, у його війську були ростовці, суздальці, володимирці, білозерці, муромці, новгородці, рязанці, смоленці та інші наїзники. Однак

³⁵ Сюдюков І. Самовладний князь із Півночі // URL:

<https://m.day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/samovladnyy-knyaz-iz-pivnochi>

похід цей виявився невдалим. У 1203 році суздальський князь Всеволод разом з половцями ще раз пограбував і спалив столицю Русі. Після цих погромів Київ втратив свою могутність і центром Південної Русі стає Галицько-Волинське князівство, князь якого правив Києвом через своїх намісників. Так тривало до монгольського нашествия 1240 році, коли обороною Києва керував присланий Данилом Романовичем (Галицьким) воєвода Дмитро.

Отже, напади на Київ у 1169, 1172 й 1203 роках, його руйнування та грабунки можна вважати першими збройними зіткненнями, першою війною Русі (України) з північно-східним ростово-володимиро-суздальським загребущим сусідом, або, як зауважують дослідники: «між українським світом і зародком майбутньої деспотичної Московії».

Таким чином, сформована в ординсько-азійській парадигмі російська державність, з її деспотичною нетерпимістю до інакомислення, брутальністю жорстокістю у ставленні до «інших» і, насамперед, постійними агресивними війнами з метою захоплення нових територій, що вони називали «собіранієм руских земель».

Це т.зв. «собіраніє» потребувало ідейного обґрунтування. Так, на початку XVI століття московитами була сформульована теорія «Москва – третій Рим», суть якої полягала в тому, що, начебто, ні «перший Рим», який впав у 476 році, дозволивши єресі вкорінитися у ранньохристиянській церкві, ні «другий Рим» – Константинополь, що уклав унію з «безбожниками латинянами» і був вражений католицькою «єрессю», не здатні виконувати

свою християнську місію. Тому, вона є вічною прерогативою «Третього Риму» – Москви, яка відповідальна за долю християнства у вселенському масштабі, адже «два Рими впали, а третій стоїть і четвертому не бути». Таким чином, теорія «Москва – третій Рим» стала ідейним обґрунтуванням війн і територіальної експансії московсько-російської держави не лише на теренах Київської Русі, згодом України, а й на Балканах, Кавказі, Близькому Сході, тобто геополітичному просторі Візантійської імперії часів її розквіту. На практиці ідеологи «третього Риму» намагалися обґрунтувати «право» Москви на першорядне становище в світі. Після падіння імперії Романових цю місію продовжили більшовики/комуністи, які зберегли російську імперію під назвою СРСР і мріяли про світову соціалістичну революцію. А коли розвалився Союз, новітні російські імперці, не полишаючи надії на світове панування, розпочали реставрацію імперії на території колишнього Радянського Союзу з претензіями на країни колишнього т.зв. соцтабору.

II. Російсько-українські війни кінця XV – початку XX століття

II.1. Русько-українська еліта, козацтво та Запорозька Січ у боротьбі з Московією

Занепад Руської держави, викликаний низкою внутрішніх причин й монголо-татарським нашествям з подальшою інтеграцією українських територій наприкінці XIV століття до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, а також намагання Кримського ханства та Московщини взяти участь у поділі українських земель на багато років визначили особливості політичного, економічного та духовно-культурного життя України.

Сформована за золотоординськими стандартами і ставши частиною т.зв. *Pax Mongolica* (Монгольського світу) Московська держава з кінця XV століття взялася за реалізацію нездійсненої мрії – встановлення євразійського панування. Таким чином, з часу свого виникнення і до сьогодні, визначальною рисою Московії є територіальна експансія, асиміляція підкореного населення, запровадження на окупованих територіях своїх політичних і економічних моделей розвитку, брутальне насадження «великої руської культури», московської церкви, свого примітивного бачення суті людського існування. Наступним кроком московських агресорів стало фізичне знищення спершу політичних опонентів, а згодом всіх, хто не вписувався у міфологеми т.зв. «русского міра».

Ставши об'єктом експансіоністських планів Польського королівства, Великого князівства Литовського та Московського царства, які розпочали війну за т.зв. київську спадщину, українські землі поступово втрачали свою суб'єктність і перетворювалися у «розмінну монету» в геополітичних планах Варшави, Вільно, Москви та Бахчисарая. Історики нараховують вісім московсько-литовських воєн, які велися зі змінним успіхом упродовж майже двохсот років – з 1368 до 1570 року. Безпосередньо київської спадщини стосувалися війни 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 та 1534–1537 років.

Однією з перших під удар московитів потрапила Чернігово-Сіверщина. У боротьбі за її території зішлись Московщина та Литва. Українська шляхта брала активну участь у війні на боці ВКЛ, розглядаючи її, як власну боротьбу з московським агресором. Перша війна Московщини з Великим князівством Литовським і Руським розпочалася у 1492-му та тривала до 1494 року. Безпосередню участь у ній взяли українські князі Костянтин і Михайло Острозькі та хоча Литва війну практично програла, для К. Острозького вона стала важливим військовим досвідом, який він успішно використав у подальших війнах з Московією. Окрилена успіхом у війні 1492–1494 років, Москва продовжувала експансію на українські землі. У 1500 році вона оголосила війну Великому князівству Литовському і Руському, використавши як привід релігійне питання. Московський наступ розвивався доволі успішно й ворогові вдалося захопити Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Любеч. У 1503 році розпочалися мирні переговори в

результаті яких було укладено перемир'я за яким Чернігово-Сіверщина залишалася під володінням Москви. Внаслідок кордон між Великим князівством Литовським і Руським проліг за сотню кілометрів від Києва.

Наступне російсько-українське протистояння відбувалося у 1507–1508 роках, у рамках ще однієї московсько-литовської війни. Її особливістю став відкритий виступ української еліти під проводом Михайла Глинського в обороні свого статусу у литовській державі. Цим повстанням відразу ж намагалася скористатися Москва, яка воліла переграти М. Глинського й ослабивши його руками противника, захопити заледве не все Велике князівство Литовське і Руське. В такий спосіб вже тоді, на початку XVI століття, Московія використовувала тактику провокування в Україні внутрішніх конфліктів.

У московсько-литовському протистоянні, як бачимо, важливу роль відігравав український фактор, адже боротьба у ньому велася в основному за українські землі. Так, у війні 1512–1522 років помітну роль відіграли Костянтин Острозький, Михайло Глинський та Остафій Дашкович. Зокрема, війська під проводом К. Острозького у вересні 1514 року розгромили понад тридцять тисяч московитів під Оршею³⁶. Ця битва була спільною перемогою української, литовської, польської та білоруської зброї, а князя К. Острозького називали українським Сціпіоном, який свого часу переміг Ганнібала.

³⁶ о. Юрій Мицик. Битва під Оршею 1514 року // Військово-історичний альманах. 2009. Число 2. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Bytva_pid_Orsheiu_1514_roku.pdf

Панський нунцій писав, що князь Костянтин «може бути названий найкращим полководцем нашого часу»³⁷.

Характер російсько-українських воєн суттєво змінився з появою на історичній арені козацтва та Запорозької Січі. Вони стали не лише своєрідними збройними силами України, а також свого роду певним державним утворенням з окресленими кордонами, адміністративно-територіальним поділом й оригінальним господарським феноменом фермерського типу.

Як зазначають історики: «...козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу. Протягом тривалого часу воно, по суті, залишалося єдиною реальною силою здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. [...] В конкретних історичних умовах середини XVI ст. саме воно перехопило естафету державною традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств... Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася новими історичними формами...»³⁸.

Вперше українське козацтво у військових операціях проти Московії взяло участь у 1515 році, тобто через два десятиліття після своєї появи на історичній арені. Якщо

³⁷ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 41.

³⁸ Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 5, 9.

раніше Україна традиційно для війн з Московщиною виставляла князівсько-шляхетські війська, то відтепер у них активну участь почало брати козацтво. Люблінська унія 1569 року, за якою Литва і Польща об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту, до складу якої увійшла більшість українських земель, створила в Європі нову геополітичну ситуацію. У боротьбі за Україну зіткнулися дві потужні тогочасні держави – Московія та Річ Посполита, а це означало, що Україна у XV – першій половині XVII століття була лише об'єктом великого геополітичного протистояння.

Під цим оглядом, значний інтерес становить активна участь українського козацтва у війнах Речі Посполитої з Московщиною у першій третині XVII століття, зокрема походах на Москву т.зв. самозванців – Лжедмитрія I та Лжедмитрія II. Мова йде про десятки тисяч козаків, які, здебільшого, відігравали вирішальну роль у битвах з московитами. Як писав один із сучасників: «Запорозьких козаків по різних місцях в Московії страшенна сила, рахували їх більше як 40 тис., і все більше їх прибувало. Трохи не з усім кошом із Запорожжя вийшли, а послугу королю чинили значну»³⁹.

На початку XVII століття військова ініціатива у протистоянні з Московією перейшла до Речі Посполитої, що скористалася внутрішніми суперечностями у владній верхівці Кремля. 1602 року у Києво-Печерській лаврі з'явився монах Григорій Отреп'єв, який проголосив себе

³⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 63.

царевичем Дмитрієм і почав готувати похід на Москву з метою здобути нібито належну йому царську корону. Вся підготовка цього походу проводилася в Україні – в Острозі, Дермані, Гоці, Самборі, де «царевич» одружився з донькою польського магната Мариною Мнішек. У серпні 1604 року військо першого самозванця виступило із Самбора і восени перетнуло тогочасний московський кордон. У його складі перебувало 2 тис. українських козаків, до яких під Черніговом приєдналося ще 7 тис., а під Новгород-Сіверським долучилися 10 тис. запорожців, тобто разом близько 20 тис. українських воїнів. Власне українське козацтво та запорожці стали основною ударною силою Лжедмитрія I та зробили вирішальний внесок у його перемогу. У 1605 році самозванець взяв Москву, де був проголошений царем. Як охорона при ньому перебував загін українських козаків. Коли у 1607 році появилася ще один самозванець Лжедмитрій II, козаки і при ньому відігравали величезну роль у воєнних діях, зокрема під час облоги Смоленська у 1609–1611 роках. Українське козацтво взяло штурмом ряд московських фортець, що дає можливості історикам дійти висновку: «дивлячись на анархію, яка панувала на Московщині, різні загони козаків розгулялися по величезній території, доходячи до Північно-Льодовитого океану»⁴⁰.

Яскравою сторінкою козацьких звитяг на території Московії був похід 20 тис. козаків на чолі з видатним полководцем, гетьманом Петром Сагайдачним у 1618 році

⁴⁰ Там само. С. 66; Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. Харків, 2016. С. 181–186.

на Москву. Він відбувся в рамках спроб Польщі посадити на московський трон королевича Владислава. Ще влітку 1617 року один з козацьких загонів здійснив рейд по прикордонню Московщини, під час якого козаки оволоділи Осколом й намагалися атакувати Воронеж та Білгород. Основний похід на Московію розпочався у червні 1618 року. Козацьке військо налічувало 20 тис., тоді як польські сили складали всього 8 тис. вояків. Готуючи козацьке військо до походу гетьман П. Сагайдачний висунув королеві Сигізмунду III такі умови: 1) розширення козацької території у Речі Посполитій; 2) свобода православної віри в Україні; 3) збільшення реєстру козацького війська; 4) визнання Польщею адміністративної та судової автономії України. Зазначимо, що П. Сагайдачний уродженець с. Кульчиці на Самбірщині був видатним військовим і політичним діячем, гетьманом реєстрового козацтва, кошовим отаманом Запорозької Січі, навчався в Острозькій академії, опікувався православними братствами і до походу в Московію організував і провів ряд успішних походів запорозьких козаків на Кримське ханство та Османську імперію. Козацьке військо очолюване П. Сагайдачним згодом відіграло вирішальну роль у відомій Хотинській битві 1621 року⁴¹.

Під час походу на Москву 1618 року українське військо захопило фортеці Курськ, Рильськ, Лівни, Єлець, Щацьк, Михайлов та ін. Поблизу Серпухова запорожці воювали з московським військом князів Д. Пожарського та

⁴¹ Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Харків, 2016. С. 321–327.

Г. Волконського. На початку жовтня 1618 року козак І. Сагайдачний підійшли до Москви й заклали свій табір неподалік Донського монастиря, звідки рушили до Тушино на з'єднання з королевичем Владиславом. Водночас окремі загони козаків захопили міста Ярославль, Переяславль-Заліський, Каширу та ін. Але з різних причин взяти штурмом Москву не вдалося. Розпочалися затяжні переговори, що закінчилися підписанням Деулінського перемир'я терміном на 14,5 років. Воно підсумувало багаторічну війну Польщі та Московії, в якій вирішальну роль відіграло українське козацтво, очолюване гетьманом Петром Сагайдачним. Москва змушена була повернути Чернігово-Сіверщину. Наслідки цього блискучого походу продемонстрували зростаючу роль українського козацтва не лише в суспільному житті України, але й Речі Посполитої. 40 тисячне козацьке військо здійснило ряд переможних рейдів по Московщині, оволоділо майже десятком фортець і переломило хід війни на користь Польщі. Це дає змогу історикам дійти висновку, що: «Без української шляхти, а особливо без козаків успіхи Речі Посполитої були просто неможливі. І якби не грубі політичні помилки короля Сигізмунда III, який [...] переграв сам себе, зоря Московської держави закотилась б уже на початку XVII ст., й українська історія, та й і вся східноєвропейська, поточилася б у зовсім іншому напрямку»⁴².

⁴² Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 75.

Після закінчення Деулінського перемир'я Москва почала готуватися до нової війни із Варшавою. Вона розпочалася у вересні 1632-го й тривала до червня 1634 року. На її початку московитам вдалося захопити Новгород-Сіверський, Стародуб, Батурич, Ромни, Миргород та Борзну, але як і в минулі роки, ситуацію врятувало українське козацтво, яке розпочало активні бойові дії в лютому 1633 року на Чернігово-Сіверщині та суміжних районах. Московський цар роздратований участю козаків у війні на боці Польщі заявив, що зараховує їх до своїх «споконвіку вічних ворогів». У червні 1634 року між Москвою та Річчю Посполитою було підписано мир, який підтвердив, що Чернігово-Сіверщина та Смоленщина залишаються у складі Польщі. Сучасні українські історики вважають, що «Смоленська війна надзвичайно випукло продемонструвала, що Москва не могла нічого протиставити, якщо проти себе мала об'єднану потугу України, Литви та Польщі. Зв'язувальною ланкою у цьому східноєвропейському тріо була Україна. Саме перебування її у складі Речі Посполитої забезпечувало їй спроможність домінувати у Східній Європі та гамувати територіальні апетити Московії»⁴³.

Мир між Річчю Посполитою та Москвою 1634 року завершив першу фазу російсько-українського протистояння у XVI – першій половині XVII століття. У цей період українська аристократія та козацтво виступали як союзники Литви та Польщі у їхній боротьбі з

⁴³ Там само. С. 81.

Московщиною, при цьому дуже часто були вагомим і вирішальним військовим фактором у тих збройних конфліктах. Варто зауважити, що боротьба між ними, здебільшого велася за володіння українськими землями. Водночас козацькі повстання кінця XVI – першої третини XVII століття, попри їх поразку, стали виразним сигналом антипольських настроїв не лише серед української еліти та козацтва, а й селянства, міщан і духовенства. Внаслідок, на кінець 40-х років XVII століття склалися політичні, економічні та національно-релігійні передумови для збройного конфлікту з Польщею, конфлікту, який у 1648 році переріс у національно-визвольну війну українського народу, українську революцію, що привела до виникнення пізньосередньовічної Української Держави Богдана Хмельницького.

На жаль, вибір Б. Хмельницьким нових союзників, зокрема, Кримського ханства, виявився невдалим, а Московії – трагічним для України, адже надто несумісними були дві моделі розвитку держави і суспільства в Московщині та Україні. В середині XVII століття Україна ставала на принципово новий, буржуазний шлях розвитку, яким уже прямувала Англія та Нідерланди. Українська козацька держава фактично була демократичною республікою, в якій було ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання, скасовано кріпацтво, відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства – відмирили старі і зароджувалися нові соціальні верстви, розширювалися форми власності, зокрема фермерського типу, в орбіту соціальних змін

втягнулася абсолютна більшість населення з усіх суспільних станів і верств.

Як зазначає В. Шевчук: «Це була своєрідна демократична республіка архаїчного типу, вона мала свою систему судочинства (одне для козаків, інше для духовенства, ще інше – для міщан, для селян існував так званий копний суд) [...] Мала свою податкову систему, яка регламентувалася гетьманськими універсалами, а також свою систему власності майна й будови війська. [...] Гетьман мав владу авторитарну, але не міг передати її дітям і не вибирався пожиттєво».

Власне потрібно наголосити на виборності в Україні усієї системи влади, як військової, так і цивільної. Це абсолютно дисонувало з ситуацією в Московщині, де у цей же час, відбувалися прямо протилежні процеси. Визначальною її рисою було те, що Московія будувалася як східна деспотія, яка не визнає законів та прав, коли ж визнає, то тільки, як тимчасову поступку, яку незабаром потрібно ліквідувати. Отже, характерними ознаками Московщини стало посилення самодержавної влади царя, закріпачення селянства, зростання панщини, агресивна загарбницька зовнішня політика, асиміляція населення підкорених територій. Таким чином, спроба об'єднати в одній державі дві різні цивілізації, абсолютно протилежні традиції, з самого початку містила в собі конфліктне начало, непорозуміння, які неминуче мали привести до військового зіткнення.

Ця несумісність чітко проявилася уже на переговорах у Переяславі у січні 1654 року. Як зазначають історики, вже на переговорах у Переяславі: «проступають

обриси явища, яке можна кваліфікувати як прояви зустрічі різних цивілізацій, різних світів і відповідно ментальний конфлікт цих світів». Б. Хмельницький та козацька старшина були переконані в тому, що слідом за виголошенням українською стороною тексту присяги, аналогічну обітницю складе від імені царя Олексія Михайловича й російська делегація. Але її глава боярин Бутурлін заявив, що в Московській державі ніколи такого не було, щоб цар присягав своїм підданним. Це був, так би мовити, «перший дзвіночок», який хоч і насторожив українську сторону, але не переконав у нецільності союзу із Москвою. При цьому важливо підкреслити, що московсько-українські переговори у січні 1654 року в Переяславі носили попередній характер і жодного письмових домовленостей тут не було укладено. Лише у лютому цього ж року на старшинських радах було вироблено проект українсько-московського договору, що містив 23 статті. Найголовніші з них декларували ідею зовнішньої незалежності Гетьманату, право вибору гетьмана, як глави держави та козацької старшини, за Україною зберігалося право зовнішньополітичних зносин з іноземними державами, окремо декларувалася недоторканість внутрішнього устрою Війська Запорозького, козацький реєстр мав налічувати 60 тис., йшлося також про непорушність прав і привілеїв українського населення та окремих його станів і груп. Гетьманський уряд визнавав царя своїм сюзереном і зобов'язувався сплачувати йому щорічну данину. Завізований гетьманом Богданом Хмельницьким проект угоди в лютому 1654 року повноважна делегація на чолі з

генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею повезла до Москви.

Тут, під час переговорів відбувся ряд дискусій, зокрема щодо впровадження царських воєвод в українські міста та збору податків з місцевого населення. Варто звернути увагу, що Москва вимагала аби всі податки з української людності збиралася під контролем її представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності тощо. Заборонялися контакти з Річчю Посполитою та Туреччиною. Остаточо відредагований текст угоди, що тепер складався з 11 статей отримав у історіографії назву Березневі статті 1654 року. Саме цей документ безслідно зник. Нині в архіві Посольського приказу в Москві зберігається лише чернетка договору⁴⁴. На практиці Переяславсько-Московська угода 1654-го. стала початком взаємного несприйняття, численних конфліктів і війн та, звичайно, трагедій як окремих людських особистостей, так і української нації в цілому.

Власне Віленське перемир'я 1656 року між Московщиною і Річчю Посполитою яскраво продемонструвало справжню їх мету – розділити Україну та захопити її територію. Непорозуміння в Переяславі та Москві січня-березня 1654-го поступово переходили у фазу конфлікту. Але за гетьманування Б. Хмельницького

⁴⁴ Дет. див.: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ, 2003. XX + 890 с.

він не переріс у збройне повстання, хоча перша реакція гетьмана на Віленське перемир'я була надзвичайно бурхливою та емоційною. Як свідчить сучасник, Хмельницький довідавшись, що його послів не допустили за стіл переговорів: «яко шалений, котрий ума оступився, заволав і мовив: вже, дітки, про те не печальтесь: треба відступити від руки царської величності, а підемо туди, куди всевишній Владика накаже йти – не лише під християнським государем, але й бусурманом, як треба буде»⁴⁵. Та на розрив з Москвою Б. Хмельницький не пішов, хоча як пишуть дослідники: «медовий місяць царської вірності закінчився».

Охолодження українсько-московських взаємин зауважили у сусідських державах. Так, трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці писав, що: «московіт твердо стискає Хмельницького, той кається зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше ніж було під Польщею»⁴⁶.

Такими були реалії цього союзу. Цар Олексій Михайлович розглядав Переяславсько-московську угоду 1654 року як передумову тіснішої інтеграції України в Московську державу, чому явно опирався гетьман Б. Хмельницький. Численні посольства Москви в Чигирин, офіційні документи показують засади нового московського курсу щодо українських справ. У претензіях московитів йшлося про зволікання гетьмана із запровадженням інституту царських воєвод в українських містах, несплату

⁴⁵ Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016. С. 154.

⁴⁶ Там само. С. 149.

податків із України в царську казну, відмову надавати земельні наділи в Києві московським стрільцям, небажання привести до царської присяги гетьманича Юрія, намагання гетьманської адміністрації проводити самостійну зовнішню політику та інше.

Тому Москва намагалася різними способами протидіяти незалежному курсу автономної Української Держави – Гетьманату. Наприклад, улітку 1657 року в Україну з Москви прибув царській дворянин Іван Желябужський, який мав завдання не лише збирати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому та з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й проводити антигетьманську агітацію, провокувати конфлікти між гетьманом та старшиною, старшиною та рядовими козаками і селянами. Так, у Гетьманаті назрівав внутрішній конфлікт, передумови якого існували вже під час переговорів у січні 1654-го у Переяславі. Адже вже тоді частина високопоставленої козацької старшини намагалася за спиною гетьмана задовольнити власні станові потреби на перемовинах з представниками царя – боярином В. Бутурліним. Вони – генеральний писар І. Виговський, генеральний суддя С. Богданович-Зарудний, переяславський полковник П. Тетеря, миргородський полковник Г. Сахнович-Лесницький, звернулись до Бутурліна з проханням дати їм письмове підтвердження права володіти їхніми маєтностями «по-прежньому». Власне тоді появилися ті негативні тенденції в українському суспільстві, які у підсумку привели до громадянської війни в Україні у другій половині XVII століття, чим скористалася Московія і Польща,

розділивши її на дві частини – Лівобережжя у складі московської держави, а Правобережжя у складі польської. Цей територіальний розподіл загарбники юридично оформили т. зв. Андрусівським трактатом 1667-го та Вічним миром 1686 року.

Не врятувала ситуацію навіть блискача перемога українських військ на чолі з гетьманом І. Виговським у червні 1659 року під Конотопом. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська, – констатував російський історик Сергій Соловйов. – У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву...»⁴⁷. Самійло Величко прокоментував події під Конотопом так: «З тої поразки міг утекти [...] хіба той, хто мав крилаті коні». Справді, це була одна з найбільш відчутних і ганебних поразок московських військ другої половини XVII століття. За літописом на Конотопському полі полягло від 14 до 40 тис. царського війська, у полон потрапили представники найбільших аристократичних родів: царські воєводи, князі Пожарський, Львов, Ляпунов, брати Бутурліни та інші. Тим часом, отримавши звістку про погром свого війська під Конотопом, москалі пригадали похід на столицю іншого гетьмана – Петра Сагайдачного: «Москва затремтіла за свою власну безпеку; у серпні з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами

⁴⁷ Там само. С. 191.

раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль»⁴⁸.

Здавалося б, після такої перемоги, розірвавши союз із Москвою й уклавши з Польщею Гадяцький договір 1658 року можна позбутися московського ярма. Адже поведінка царських чиновників в Україні свідчила, що Москві потрібний такий гетьман, якого за влучним висловом самого І. Виговського можна було «взяти за хохол і за собою водити» та українські міжусобиці не сприяли визволенню від «братніх обіймів» Москви. Некопродуктивну позицію зайняв кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, підняв заколот проти центральної влади переяславський полковник Т. Цицюра, слідом за ним засвічила свою вірність цареві практично вся лівобережна старшина. «Немов у фантастичному трилері, – пише український історик В. Брехуненко, – ошелешений цар, який ще вчора втікав з Москви до Ярославля, отримав на блюдці усе Лівобережжя, а становище І. Виговського навпаки стало катастрофічним»⁴⁹. Самі ці українські міжусобиці, які стимулювалися Москвою, привели до громадянської війни, що стала «прологом трагічного для української перспективи посилення московських позицій в Гетьманщині. Лише внутрішній розбрат створив умови для втручання Москви у внутрішні українські справи та поступового розмивання суверенітету Гетьманщини». Практично всі московсько-українські

⁴⁸ Там само. С. 194.

⁴⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 93.

договори другої половини XVII століття (нові Переяславські статті (1659) Ю. Хмельницького, Московські статті (1665) І. Брюховецького, Глухівські статті (1669) Д. Многогрішного, Коломацькі (1687) І. Мазепи були спрямовані на обмеження автономії України, позбавлення гетьмана реальної влади, посилення економічного визиску, використання демографічного потенціалу України, контроль над зовнішньополітичною діяльністю Гетьманату та його фінансами.

Спроба гетьмана Петра Дорошенка об'єднати Правобережжя і Лівобережну Україну, взявши у союзники Туреччину, закінчилися невдачею. Антимосковські повстання 1666–1668 років та 1692 року теж зазнали краху. Тож, від Української Держави Б.Хмельницького мало що залишилося. На Правобережжі українська державність була знищена повністю, а на Лівобережжі Москва поступово, але методично руйнувала Гетьманщину. Тому Українська козацька держава не змогла утвердитись як повноцінний державний організм, з власною внутрішньою та зовнішньою політикою, незалежним політичним провідом. Протиборство Московії та Польщі за право включити українські землі до складу своїх держав завершилася поділом українських територій по Дніпру: Лівобережжя відійшло до Московщини, а Правобережжя – до Речі Посполитої. Українська державність вціліла лише на теренах Лівобережжя під назвою Гетьманщина на правах автономії у складі Московської держави.

Чергова спроба визволитися з-під московського ярма припала на початок XVIII століття за гетьманування Івана Мазепи. Саме йому судилося започаткувати знакову

тріаду: «Мазепа – мазенинці – мазепинство» – «Петлюра – петлюрівці – петлюрівщина» – «Бандера – бандерівці – бандерівщина», яку від тих часів і до сьогодні росіяни трактують виключно у негативному контексті, а в українців ці постаті завжди символізують борців за незалежність України. Це ще раз підтверджує думку про те, що у кожного народу та держави є своя національна історія, свої національні герої, свої національні пріоритети. Зрештою, українці оцінили Мазепу склавши відоме прислів'я: «Від Богдана до Івана не було гетьмана», тоді як для імперського мислення росіян, він став ненависним символом українського сепаратизму. Як вдало зауважують дослідники: «...з появою на владному Олімпі І. Мазепи Гетьманщина вперше отримала правителя, який за освітою, ерудицією, знанням мов, світськими манерами міг дати фору багатьом монархам і викликав непідробне захоплення західних дипломатів»⁵⁰.

Причинами українсько-російської війни 1708–1709 років стало посилення антиукраїнської колоніальної політики російської імперії у т. зв. «петровські часи». У 1700-му Петро I вирішив «прорубати вікно у Європу» для чого розпочав війну із Швецією. У цю війну цар втягнув і Гетьманщину, експлуатуючи її економічний та демографічний потенціал, вимагаючи у гетьмана І. Мазепи козацьких військ для участі в його імперських походах. Крім того, десятки тисяч українців примусово залучалися до розбудови нової столиці російської держави – Санкт-

⁵⁰ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 256.

Петербурга. Тому, відомий вислів, що Петербург збудований на українських кістках не є перебільшенням. Гетьманові і старшині були відомі плани Петра I ліквідувати автономію України, адже вже ряд років імперія чинила різні перешкоди об'єднанню Лівобережної та Правобережної України, обмежувала права гетьмана й старшини, розпочала радикальні зміни традиційного адміністративного устрою Гетьманщини та здійснювала інші заходи спрямовані на ліквідацію української державності. На одній із нарад гетьман І. Мазепа заявив старшині: «Знаю я сам добре, що думають про Вас, і про мене. Хочуть [...] гетьманство забрати, старшину всю прибрати, міста під своє управління взяти й поставити в них воєвод та губернаторів. А якщо будемо противитися, то перегнати за Волгу і своїми людьми Україну заселити»⁵¹.

Іван Мазепа замолоду здобув повноцінну освіту європейського рівня – спершу навчався в Києво-Могилянській колегії далі в Ягеллонському університеті, Єзуїтському колегіумі, Артилерійській школі в Нідерландах та ще кількох європейських навчальних закладах; володів багатьма іноземними мовами: латинською, польською, німецькою, голландською, французькою, італійською, татарською, турецькою, російською; мав безпосередній стосунок до поезії та музики. Служба при дворі польського короля, при гетьманах П. Дорошенку та І. Самойловичу, за дорученням яких виконував важливі дипломатичні місії,

⁵¹ Там само. С. 285.

дали йому неоціненний життєвий, дипломатичний і військовий досвід.

Незважаючи на кількарічну співпрацю з російським самодержавцем Петром I, гетьман прекрасно усвідомлював, які загрози йому особисто та Україні несе московсько-петербурзька імперія. Адже тогочасна політична ситуація могла привести до нового поділу українських земель між Росією та Річчю Посполитою у випадку їх перемоги над Швецією, або до втрати української державності, якщо б Швеція у разі своєї перемоги віддала українські землі Польщі. Тому, звертаючись до козаків гетьман І. Мазепа сказав такі промовисті слова: «Ми стоїмо тепер Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути»⁵². А в листі до стародубського полковника І. Скоропадського гетьман турбуючись про «Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби», через «ворожу нам здавна силу московську», і сподівається, що «їїого королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорізьке військо»⁵³.

У маніфесті шведського короля Карла XII, відповідно, зазначалося: «...гетьмана, Військо Запорізьке і народ увесь малоросійський прийняти в нашу оборону... од неправного та неприязного московського панування...

⁵² Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: у 10 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 463.

⁵³ Там само. С. 467–468.

поки утиснутий народ, що скинув московське ярмо, не прийде до давніх своїх вольностей»⁵⁴. За таких умов козацька старшина підтримала плани І. Мазепи розірвати союз із Росією та наполягала: «щоб негайно послав до шведського короля з проханням про протекцію й намагався з ним з'єднатися при кордонах, щоб не допустити великоросійських військ в Україну»⁵⁵.

Взаємини зі Швецією та її союзниками гетьман І. Мазепа розпочав налагоджувати ще у 1704–1705 роках, але свої плани, остерігаючись зради, тримав у глибокій таємниці. Його стратегічний задум полягав у тому, щоб вичікувати до останнього і діяти відповідно до ситуації, що склалася. У жовтні 1708 гетьман разом із генеральною старшиною та військом в якому налічувалося п'ять тисяч козаків вирушив на з'єднання із шведською армією Карла XII. Варто зауважити, що на бік шведів перейшла більшість тогочасної військово-політичної еліти: генеральний писар П. Орлик, генеральні осавули М. Гамалія, Д. Максимович, генеральний бунчужний Ф. Миронич, генеральний хорунжий І. Сулима, миргородський полковник Д. Апостол, прилуцький Д. Горленко, лубенський Д. Зеленський. Навесні 1709-го до них приєдналася Запорозька Січ (8 тис. козаків) на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком й генеральним обозним І. Ломіковським та іншою козацькою старшиною. Між Січчю, гетьманом І. Мазепою та королем Карлом XII було укладено угоду, що містила зобов'язання сторін

⁵⁴ Там само. С. 469.

⁵⁵ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 109.

продовжувати боротьбу з Петром I до остаточної перемоги та звільнення Гетьманщини та Січі з-під російською окупації. Шведський король зобов'язався захищати Україну від усіх ворогів, надаючи військову допомогу. Шведи могли облаштувати свої гарнізони у п'яти містах Лівобережжя, а Україна мала виставляти війська у разі небезпеки для Швеції.

Важливо підкреслити, війну І. Мазепа трактував як протистояння українців і росіян, що чітко визначено в одному з його універсалів: «Москва, тобто народ великоросійський, нашому народу малоросійському завжди ненависний, завжди в замислах своїх злостивий, поставив наш народ до згуби привести»⁵⁶.

Звертаючись до козаків він закликав: «Браття! Настав наш час, скористаймося з нагоди, відомстімо москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всі вчинені ними жорстокості й несправедливості, збережімо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі від їхніх зазіхань!»⁵⁷. Для розуміння чину гетьмана І. Мазепа варто навести його слова з тексту присяги перед старшиною: «Перед всемогутнім Богом постаю і на тому присягаю, що я не для приватної моєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь яких прихотей, але для вас усіх, що під владою та рейментарством моїм лишається, для жінок і дітей ваших; для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького й народу малоросійського, і

⁵⁶ Брехуненко В. Східна брама Європи. С. 291.

⁵⁷ Мицик Ю. Іван Мазепа. Київ, 2007. С. 62.

для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при Божій допомозі чинити, щоб ви з жонами та дітьми і Вітчизна з Військом Запорозьким як від московської, так і шведської сторони не загинули»⁵⁸.

Всебічний аналіз імперіалістичної політики Росії й особисто Петра I та, відповідно, реакція та позиція гетьмана І. Мазепи дали можливість В. Шевчуку показати усю складність російсько-українського протистояння. Він зауважує: «За такої розстановки сил гетьман не міг вести прямої, чесної і ясної політики, що сприяло не демократизації, а абсолютизації його персональної влади, примушувало вдаватися до політики утаєної, хитрої та обережної, самовільно розпоряджатися державними коштами і допускати певну сваволю у власних діях, що, звісно, понижувало його статус просвіченого володаря, бо, живши у підлеглості в тирана, бути цілком вільним від тиранічних способів правління державою було годі. Зрештою, саме ця суперечність і стала основною причиною поразки Мазепи в його боротьбі за свободу рідної землі, бо він не тільки будував просвічену державу, а довгий час залишався старанним виконавцем і носієм волі тирана, якому, в силу умов, на яких узяв гетьманську булаву, мусив улягати; ця суперечність виявилася для нього, як і для інших, менших від нього за масштабом гетьманів, непереможною»⁵⁹.

⁵⁸ Шевчук Валерій. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Київ, 2019. Кн. 1. С. 435.

⁵⁹ Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. Київ, 2006. С. 20.

Але задумам І. Мазепи не судилося здійснитися оскільки певні проблеми у союзників виникли з самого початку. Так, під тиском обставин Карл XII вирішив наступати на Москву через Україну, а це тягнуло за собою прихід на українські землі не лише шведських, а й російських військ. Розчарований таким рішенням Карла XII, гетьман з прикрістю зауважив: «Диявол суди його несе. Всі мої плани перевернув. Війська великоросійські за собою в Україну впровадять на неминучу її руїну і нашу погибель»⁶⁰.

Перехід України на бік Швеції означав початок війни проти Російської держави. У відповідь на це Петро вдався до небачених репресій і жорстокостей. Вицент було зруйновано гетьманську столицю Батурин, де російські окупанти вирізали не лише козацьких оборонців, а й жінок, дітей, старших людей, всього 15 тис. осіб. Місто розграбували і спалили. У Глухові, куди згодом перенесуть столицю Гетьманщини, росіяни влаштували імпровізовану страту гетьмана І. Мазепи, якого піддали церковній анафемі. По річці Сейм сплавляли плоти з повішеними закатованими козаками, які потрапили у полон. Україна і Європа здригнулися від небаченої жорстокості та варварства москалів. Французькі, німецькі й голландські газети виходили із шокуючи ми заголовками: «Страшна різня», «Тиранське поводження росіян», «Жінки і діти на вістрях шабель» тощо. У них йшлося, що «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як велять

⁶⁰ Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маємо право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016, С. 288.

нелюдські звичаї москалів. Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства»⁶¹.

Були конфісковані маєтки гетьмана І. Мазепи та старшини, яка пішла за ним. Їх родичів затримували, допитували, декого страчували, інших вивозили до Москви. У Глухові та Сумах стояли палі, на які наткнули «зрадницькі голови». За підтримку І. Мазепи наказом Петра І зруйнували Запорозьку Січ. Повсюдно відбувалися масові арешти і страти. Деяких представників козацької старшини, які після поразки під Полтавою осіли в європейських країнах, таємно викрадали та страчували. Аналогії між тодішньою і нинішньою російсько-українською війнами більш, ніж очевидні.

У червні 1709 року відбулася відома Полтавська битва, яка завершилася перемогою Петра І. Шведи втратили 10 тис. чоловік вбитими та 3 тис. полоненими. У полоні опинилася її частина козаків, яких москалі здебільшого страчували. Старшин, які здалися в полон, засилали в Сибір. Під час відступу до рук Петра І потрапило ще 13 тис. шведів й 3 тис. козаків. Частині козаків і шведів все ж вдалося відступити у тодішні турецькі володіння до Бендер. 22 вересня 1709 року у бессарабському селі Варинця в околицях міста Бендери знайшов свій спочинок Іван Мазепа.

В. Брехуненко, визначаючи місце та роль гетьмана І. Мазепи в історії України і, зокрема, в російсько-українському протистоянні, наголошує, що його

⁶¹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 113.

діяльність: «спростовує будь-які спроби примітизувати стратегії гетьмана та звести їх до ненаситної жадоби влади і статків, прогинаючися перед царем... Для І. Мазепи успіх лежав передовсім у площині поступового накопичення внутрішньої сили держави, консолідації еліти, умілого спускання на гальмах шкідливих задумів Московії й витискування за слушної нагоди поступок. До пори випадало приховувати свої справжні плани, бути потайним, дбайливо підбирати оточення. [...] Якщо подивитися під цим кутом зору на стратегії І. Мазепи, його нібито промосковські кроки набувають прямо протилежного забарвлення. Разом із внутрішньодержавними заходами вони створюють умотивовану послідовність дій, покликаних вибудувати універсальний підмурівок для відновлення повноцінного рівня державності Гетьманщини, байдуже під чією протекцією, московського царя чи когось іншого»⁶².

Полтавська битва значною мірою вирішила долю не тільки Швеції й Російської імперії, але також і України, яка зазнала російської військової окупації, щораз більшого обмеження автономних прав Гетьманщини й посилення російського імперського тиску. Частина прихильників І. Мазепи, зокрема, П. Орлик, І. Ломиковський, А. Войнаровський змушені були покинути Україну, започаткувавши першу хвилю української політичної еміграції. Поразка під Полтавою стала катастрофою не тільки для України і Швеції, а й значною мірою для усієї Європи, адже вона зламала геополітичний баланс сил, який

⁶² Брехуненко В. Східна брама... С. 256, 258.

існував на той час. Шведська імперія починає занепадати, а Російська дедалі більше посилює свою могутність. Як зазначає О. Палій: «результат, – загибель мільйонів українців, історичних і культурних пам'яток, повернення кріпацтва, культурної деградації України, «виривання» України на цілі сторіччя з кола європейських народів. Після Полтавської битви в новоствореної Російської імперії не залишилося серйозних конкурентів на Сході Європи, якими до того були Польща й Швеція. [...] Через поразку Швеції, ослаблення Польщі й радикальне зміцнення Московії Україна втратила можливість маневрувати, її державність стала прискореними темпами знищуватися під потужним монопольним тиском Російської імперії»⁶³.

⁶³ Палій О. Історія України. Київ 2017. С. 391–392.

II.2. Ідеологічне обґрунтування концепту незалежності України і відсіч російській експансії у політико-ідеологічній та культурно-освітній сферах

Спробу І. Мазепи визволитися з-під московського ярма продовжив його наступник, гетьман на еміграції Пилип Орлик (1710–1742). Після Полтавської катастрофи на чужині опинилося біля 500 лівобережних козаків й 4–5 тис. запорожців, а також вірна І. Мазепі старшина: Пилип Орлик, Дмитро Горленко, Клим Довгополий, Іван Максимович, Іван Ломиковський, брати Григорій, Іван та Опанас Герцики, Федір Мирович, Федір Нахімовський та інші, всього близько 45 осіб. У квітні 1710-го відбулися вибори нового гетьмана, яким став генеральний писар П. Орлик. Варто звернути увагу, що він не був за походженням етнічним українцем. Його рід мав чесько-білорусько-литовське коріння. Але, саме П. Орлик став гідним спадкоємцем Б. Хмельницького та І. Мазепи, який упродовж своєї довголітньої еміграції залишався палким поборником самостійної Української держави. Як зазначав його син Григорій Орлик: «Він був живим утіленням того, як можна пронести крізь усе своє життя один раз з'ясовані ідеали»⁶⁴.

Вихованець Києво-Могилянської академії спершу був писарем у канцелярії київського митрополита, згодом перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії де став генеральним писарем, другою після гетьмана посадовою особою Української козацької держави, «правою рукою» гетьмана І. Мазепи. Треба зазначити, що

⁶⁴ Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2013. С. 3.

П. Орлик – автор цікавого літературного доробку, який по праву належить до «золотого фонду» української літератури. З-під його пера вийшла низка концептуальних праць, в яких на високому теоретичному рівні обґрунтовано ідею незалежності України. Назвемо найважливіші: «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», «Вивід прав України», «Маніфест до європейських народів», «Причини виходу України з-під московського протекторату».

Потрібно наголосити, що жертвна патріотична позиція Пилипа Орлика, а згодом і його сина Григора відображала державницьке мислення більшості мазепинців⁶⁵. Історична концепція П. Орлика, що ґрунтувалася на ідеї незалежності України, доповнювалася численними листами і меморандумами не лише мазепинців, а й інших представників козацько-старшинської еліти. Ця ідея постійно звучить у їхніх тезах: «Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю» (П. Орлик); «Україна, де проживає нація, яка найбільше жадає свободи і найбільше віддана їй, тільки чекає слушної нагоди, щоб скинути деспотичне ярмо Росії, під яким вона стогне і це обов'язково станеться свого часу» (Г. Орлик).

Збройною боротьбою з Російською імперією з одного боку й теоретичним обґрунтуванням концепту незалежності України, мазепинці створювали відповідний образ України для європейських еліт. «Це був час, – пише

⁶⁵ Дет. див.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку ХІІІ ст. Київ, 1994. 240 с.

В. Брехуненко, – коли український голос в Європі було ще чути і там формували свої уявлення про Україну з перших рук, а не через московську проекцію, сконструйовану під кутом улегітимнення поглинальних інтересів імперії, як це станеться в кінці XVIII – на початку XIX ст. [...] Вони не тільки пояснювали природу московських настанов щодо України, а й обґрунтовували надзвичайну важливість для Європи не дати Московії проковтнути Гетьманщину, інакше московська машина не зупиниться й загрожуватиме всьому континентові»⁶⁶.

Так, у преамбулі до першої української Конституції П. Орлик детально проаналізувавши українсько-московські взаємини від 1654 до 1708 року, зазначає: «...після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними вигадливими способами намагалася надвердити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невідільне ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей... Згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом на добро..., хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати. Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки»⁶⁷.

⁶⁶ Брехуненко В. Східна брама. С. 319, 320.

⁶⁷ Україна: антологія пам'яток державотворення. Т. IV. С. 28.

Беззастережно відданий ідеї визволення України з-під російського ярма, П. Орлик у ряді своїх праць постійно наголошував на природному праві українців мати свою незалежну державу. На численних прикладах він показує віроломство російських правителів щодо України, порушення ними всіх укладених договорів і наголошує, що: «...які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське і природне, один з головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час»⁶⁸.

Можна подивуватися наскільки ідеї П. Орлика, викладені ним у трактаті «Вивід прав України» є актуальними сьогодні, в час російсько-української війни: «... Московський Двір належить уважати за узурпатора України ... Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. [...] Скажу тільки ... інтереси ... зобов'язують європейські держави веліти повернути Україну і тим самим обмежити державу (Московщину), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. [...] Забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України»⁶⁹.

⁶⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ, 2001. Т. 4, Кн. 1. С. 242.

⁶⁹ Там само. С. 244, 245.

У праці «Причини виходу України з-під Московського протекторату» П. Орлик чітко пояснює, що змусило І. Мазепу та Запорозьке військо «взятися за зброю для оборони від Москви прав своєї Вітчизни і вольностей своїх». Він наголошує, що цар російський порушив усі угоди з Гетьманщиною, сприяв поділу України, розмістив в українських містах свої військові залоги і реально скасовував козацьку державу, поступово перетворював її на свою провінцію: «...всякими способами і штуками нечуваними силкувалося (правительство московське) якомога права наші й вільності скасувати, військо Запорозьке викорінити, ім'я козаків навіки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою владу забрати. [...] Свобідний народ не призвичасний терпіти таких беззаконностей»⁷⁰.

А в «Маніфесті до європейських народів» П. Орлик ще раз наголошує: «Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої милої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттями помсти, а навпаки — згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою справу та свою власну мету». І як свосрідний перегук із сучасністю: «Коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть»⁷¹.

⁷⁰ Там само. С. 240, 242.

⁷¹ Там само. С. 248.

П. Орлик був не лише теоретиком національно-визвольної ідеї, а й на практиці із зброєю в руках організував коаліцію європейських держав для війни проти Росії за визволення України. Так, навесні 1711 року П. Орлик, уклавши союзницький договір зі Швецією, Туреччиною та Кримським ханством, на чолі об'єднаного війська розпочав визвольний похід Правобережжям, де місцеве населення радо вітало гетьмана й здавало міста без бою. Водночас розпочалися масові пародні виступи проти московської окупації на Лівобережжі. І лише деструктивна поведінка татар, які розпочали свій традиційний грабіж на Правобережній Україні, спричинила невдачу цього походу. Влітку 1711 року війська П.Орлика воювали на боці султана в битві між турецькою та російською арміями на річці Прут, яка закінчилася ганебною поразкою росіян. Це був своєрідний реванш за поразку під Полтавою. За умовами Прутського мирного договору Росія віддавала Туреччині фортецю Азов, мала знести свої укріплення на Подніпров'ї та відмовлялася від претензій на Правобережну Україну.

Змушений впродовж більш як тридцяти років проживати на еміграції (Туреччині, Швеції, Чехії, Польщі, Молдавії, Румунії, Болгарії, Греції), П. Орлик залишався вірним ідеї незалежності України, не припиняв спроб зацікавити європейських правителів українськими проблемами, намагався використати будь-яку нагоду для створення антиросійської коаліції. В одному з своїх листів до сина Григора він писав: «Ніколи не перестану шукати

всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну»⁷².

Ідея визволення України з-під російського гніту, якою жили емігранти-мазепинці, залишалася популярною і на рідній землі. По-своєму боролися за збереження українського суверенітету гетьмани І. Скоропадський та П. Полуботок, а у сфері ідеологічній та культурно-освітній літописці Г. Граб'янка й С. Величко, пізніше діячі Новгород-Сіверського культурного осередку маніфестом яких стала анонімна «Історія Русів», а також Г. Покас, І. Дівович, В. Капніст та інші.

Як це, зазвичай, буває частина тогочасної еліти пішла шляхом колаборантським. На ньому особливою запопадливістю відзначився Ф. Прокопович, який був не просто головним радником Петра I, а, фактично, творцем ідеологічного обґрунтування розбудови Російської імперії. Як зазначає В. Брехуненко: «Свої ідеї, виношені в Києві для І. Мазепи й Гетьманщини, він приніс на вівтар перетворення Московії на жорстко централізовану державу з “єдиним російським народом”, у якій не було місця для Гетьманщини [...] Завдяки Ф. Прокоповичу Московська держава була проголошена імперією. Можна лише уявити, наскільки важче і хаотичніше пішли б перетворення в Московії, якби вони не були ідеологічно обґрунтовані інтелектуальними зусиллями Ф. Прокоповича»⁷³.

Варто звернути увагу на ще один аспект не лише російсько-українських взаємин, а й позиції Речі

⁷² Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2013. С. 21.

⁷³ Брехуненко В. Східна брама. С. 338, 339, 340.

Посполитої, Туреччини та Кримського ханства, які у своїх стосунках з Російською імперією керувалися, насамперед, власними егоїстичними інтересами і дозволили у себе під боком вирости такому жадливому імперіалістичному монстру як Росія, котра згодом стала жандармом Європи. Парадоксально, але саме згадані три держави незабаром зазнають агресії з боку тієї самої Російської імперії. Тому аналогії з сучасністю більш ніж очевидні.

Справу батька продовжив його син Григорій Орлик – український політичний діяч, дипломат, генерал-поручник французької армії, довірена особа французького короля Людовіка XV, граф⁷⁴. Його називали «амбасадором козацької нації», «лобістом української справи у Франції». Уже в чотирнадцятирічному віці хрещеник Мазепи брав участь у воєнних діях на боці Швеції. Влітку 1734 року Григорій Тютюнік таємно з'явився на Лівобережжі й мав зустріч з частиною тамтешньої старшини з якою вів перемовини про виступ проти Росії. Він доводив європейським монархам, що лише здобуття Україною незалежності може забезпечити стабільність у Європі, уклав план її визволення й подав його на розгляд французькому уряду. В ньому Г. Орлик зазначав: «Вся Україна повстане, як тільки мій батько на чолі з запорожцями з'явиться на кордонах, маючи підтримку Порту та Франції»⁷⁵.

У меморандумі до кардинала де Флері Г. Орлик виклав обґрунтування ідеї визволення України, в якому наголошував на інтересах козацької нації й незаперечному

⁷⁴ Дет. див.: Дмитришин І. Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. 496 с.

⁷⁵ Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2013. С. 51–52.

праві «цієї нації на Україну, узурповане російським пануванням, нації, чиї привілеї та свободи пригнічені і неволя, на яку вона була приречена, стає все більш нестерпною»⁷⁶. Він добре розумів суть російської історії та її загарбницьку експансіоністську політику: «Історія Росії доводить, що навіть у часи, коли варварство беззастережно правило в Московії, численні царі завжди мали на меті розширювати свої завоювання збоку Балтійського, Каспійського й Чорного морів і що, таким чином, цар Петро Перший тільки виконав те, що передбачали його попередники»⁷⁷.

Власне патріотична й безкомпромісна діяльність Пилина й Григора Орликів та інших мазепинців дала підставу В. Брехуненку так оцінити їхнє місце та роль у протистоянні з Росією: «Подиву гідна жертвність Орликів може залишити байдужим лише відвертого циніка, як і незламність Федора Нахимовського, Федора Мировича чи Григора Герцика. Майже піввікові невтомні пошуки найменшої нагоди для визволення України з-під «московського ярма» заслуговують на те, що за будь-якої нагоди і в будь-якому зручному місці згадати крок за кроком цей всуціль усіяний тернами шлях на українську Голгофу і тих, хто, попри періодичні хвилі розпуки й безнадії, долав його з піднятою головою»⁷⁸. Варто зазначити, що Г. Орлик працював також над дослідженням з історії України під назвою «Замітки про Україну й

⁷⁶ Дмитришин І. Григій Орлик... С. 200.

⁷⁷ Там само. С.225.

⁷⁸ Брехуненко В. Східна брама. С. 324.

Козаків, про яких мало знає Європа» (фр. «Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe»).

Таким чином, «Майже 50 років стараннями мазепинців і передовсім Пилипа та Григора Орликів проблема визволення України з московської неволі не сходила з порядку денного, а європейське середовище неодноразово з методичною наполегливістю діставали інформацію про прагнення українців до свободи, принципову відмінність українського та московського світів, геополітичну цінність України для погамування апетитів Московії та стабільності на сході Європи»⁷⁹.

Отже, тогочасні російсько-українські війни упродовж століть відбувалися не лише на полі бою, а й на рівні ідеологічному, як боротьба двох різних цивілізацій – азійської деспотичної та європейської демократичної. Агресія Російської імперії проявилася в усіх сферах: політичній, економічній, духовно культурній. Україна у різний спосіб намагалася чинити опір цьому захланному імперському монстру.

Російсько-українська війна 1708–1709 років та визвольний похід 1711-го гетьманів І. Мазепи та П. Орлика закінчили збройну боротьбу України з Росією у XVIII ст. Відтак, упродовж двохсот років, протистояння в основному відбувалося у сфері ідеологічній. У цьому контексті потрібно звернути увагу на діяльність гетьманів Павла Полуботка й Данила Апостола. Постать П. Полуботка відома здебільшого за легендою про

⁷⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 121.

гетьманські скарби та своєю знаменитою промовою перед Петром I. Випускник Києво-Могилянської академії, чернігівський полковник П. Полуботок, перед тим як стати наказним гетьманом, нагромадив значний військовий та адміністративний досвід, а впродовж 1708–1722 років займався активною господарською діяльністю. «Брав участь у старшинських змовах проти І. Мазепи та не підтримав його у війні проти Росії. Причину такого вчинку, – зазначає В. Шевчук, – бачимо не так у вірній проросійській позиції..., як у тому, що П. Полуботку відкрилася можливість продовжити акцію його батька, тобто спробувати самому стати гетьманом хоча би ціною відступництва від свого безпосереднього регіментаря»⁸⁰.

Цікавим штрихом до політичного портрета П. Полуботка є слова Петра I, який у 1708 році при обранні нового гетьмана, зробив ставку на І. Скоропадського, оскільки Полуботок, на його думку, дуже хитрий і «з нього може вийти другий Мазепа». Гетьман І. Скоропадський – постать, як і більшість українських гетьманів, більше трагічна, ніж та, що заслуговує прямого історичного засуду. Так, він зрадив І. Мазепу, вступивши у зговір з лютим ворогом України, свавільним, нещадним і аморальним самодержцем Петром I. Але за вольності Гетьманщини і свого народу в рамках російської підлеглості він все ж боровся. Коли в травні 1722-го цар видав маніфест про запровадження в Україні Малоросійської колегії, що фактично нівелювала автономний статус Гетьманщини, І. Скоропадський, який

⁸⁰ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 223.

бачив нищення української держави Росією і не зумів цьому запобігти, не пережив такого приниження і в липні ц.р. відійшов у засвіти.

Наказним гетьманом України став Павло Полуботок, який взяв на себе важкий обов'язок боротися за збереження решток автономії України. «Полуботку випало очолити Гетьманат у часи, коли докорінно змінилося співвідношення сил у Центрально-Східній Європі. Російська держава вже не лише здолала Річ Посполиту й брутально диктувала умови її керівництву, а й досягла паритету у взаєминах з Оттоманською Портою та її васалом Кримським ханством, і, що особливо важливо, успішно приборкала «Північного Лева» – войовничого й амбітного шведського короля Карла XII, – пише В. Горобець. Отже і Полуботку, протидіючи наступу офіційної Москви і Петербурга на українську автономію, годі було сподіватися на підтримку потужних зовнішніх союзників, чи, принаймні, на сприятливе для України їхнє протистояння між собою»⁸¹.

У цій боротьбі він насамперед протистояв Малоросійській колегії, якій Петро I надав статус паралельної владної структури в Гетьманаті. Вона мала контролювати гетьмана та поступово перебирати на себе всю повноту влади. Але, П. Полуботок відмовляється виконувати розпорядження президента колегії С. Вельямінова й звертається зі скаргами та проханнями до московсько-петербурзьких владоможців та чинить всеможливий опір російським колонізаторам. У зв'язку з

⁸¹ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. С. 3.

гетьманські скарги та своєю знаменитою промовою перед Петром I. Випускник Києво-Могилянської академії, чернігівський полковник П. Полуботок, перед тим як стати наказним гетьманом, нагромадив значний військовий та адміністративний досвід, а впродовж 1708–1722 років займався активною господарською діяльністю. «Брав участь у старшинських змовах проти І. Мазепи та не підтримав його у війні проти Росії. Причину такого вчинку, – зазначає В. Шевчук, – бачимо не так у вірній проросійській позиції..., як у тому, що П. Полуботку відкрилася можливість продовжити акцію його батька, тобто спробувати самому стати гетьманом хоча би ціною відступництва від свого безпосереднього регіментаря»⁸⁰.

Цікавим штрихом до політичного портрета П. Полуботка є слова Петра I, який у 1708 році при обранні нового гетьмана, зробив ставку на І. Скоропадського, оскільки Полуботок, на його думку, дуже хитрий і «з нього може вийти другий Мазепа». Гетьман І. Скоропадський – постать, як і більшість українських гетьманів, більше трагічна, ніж та, що заслуговує прямого історичного засуду. Так, він зрадив І. Мазепу, вступивши у зговір з лютим ворогом України, свавільним, нещадним і аморальним самодержцем Петром I. Але за вольності Гетьманщини і свого народу в рамках російської підлеглості він все ж боровся. Коли в травні 1722-го цар видав маніфест про запровадження в Україні Малоросійської колегії, що фактично нівелювала автономний статус Гетьманщини, І. Скоропадський, який

⁸⁰ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 223.

бачив нищення української держави Росією і не зумів цьому запобігти, не пережив такого приниження і в липні ц.р. відійшов у засвіти.

Наказним гетьманом України став Павло Полуботок, який взяв на себе важкий обов'язок боротися за збереження решток автономії України. «Полуботку випало очолити Гетьманат у часи, коли докорінно змінилося співвідношення сил у Центрально-Східній Європі. Російська держава вже не лише здолала Річ Посполиту й брутально диктувала умови її керівництву, а й досягла паритету у взаєминах з Оттоманською Портою та її васалом Кримським ханством, і, що особливо важливо, успішно приборкала «Північного Лева» – войовничого й амбітного шведського короля Карла XII, – пише В. Горобець. Отже і Полуботку, протидіючи наступу офіційної Москви і Петербурга на українську автономію, годі було сподіватися на підтримку потужних зовнішніх союзників, чи, принаймні, на сприятливе для України їхнє протистояння між собою»⁸¹.

У цій боротьбі він насамперед протистояв Малоросійській колегії, якій Петро I надав статус паралельної владної структури в Гетьманаті. Вона мала контролювати гетьмана та поступово перебирати на себе всю повноту влади. Але, П. Полуботок відмовляється виконувати розпорядження президента колегії С. Вельямінова й звертається зі скаргами та проханнями до московсько-петербурзьких владоможців та чинить всеможливий опір російським колонізаторам. У зв'язку з

⁸¹ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. С. 3.

цим гетьмана П. Полуботка, генерального суддю І. Чарниша та генерального писаря В. Савича викликали у Петербург.

За наказом Петра І у вересні 1723 року Полуботка, Чарниша і Савича почали викликати на допити до Таємної канцелярії, а в листопаді ц.р. Полуботка та ще п'ятнадцятьох козацьких старшин ув'язнили у Петропавловській фортеці, в якій через 124 роки тими ж російськими централізаторами буде ув'язнено Тараса Шевченка та кирило-мефодіївців. В. Шевчук наводить повний список заарештованих, зазначаючи, що «це були люди більші й менші, ідейні й безідейні, але всі вони в той час за Україну постраждали, тож імена їхні нащадки мають знати»⁸².

Отже, за наказом російського сатрапа були заарештовані: наказний гетьман П. Полуботок, генеральний писар С. Савич, генеральний суддя І. Чарниш, його сини Іван та Петро, чернігівський полковий писар І. Янушкевич, військовий товариш стародубського полку С. Косович, гадацький полковий суддя, літописець Г. Граб'янка, канцелярист генеральної канцелярії М. Ханенко, переяславський наказний полковник І. Данилович, стародубський наказний полковник П. Корецький, бунчуковий товариш В. Биковський, канцелярист генеральної канцелярії І. Романович, козак І. Рикша. Фактично було заарештовано тогочасну еліту української держави.

⁸² Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 238–239.

Більше року тривали допити П. Полуботка в казематах Петропавлівської фортеці Петербурга. Саме на цей час припадає виголошення Полуботком знаменитої промови перед Петром I. У ній знаходимо такі слова: «Ваше Величносте, мушу сказати вам, що я добре бачу як ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови ... хочете погубити мою батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, ви поставили себе над законами... Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чю свободу ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силою чїїх, ніби вони є ваші раби, копати канал, який ви наказали зробити у вашій країні. А найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме – вільно самим обрати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають – або не бажають знати – наші права та привілеї, без перестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. [...] Я знаю, що на мене чекають кайдани і, що мене за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу»⁸³.

Перебуваючи на смертнім одрі П. Полуботок відмовися від ліків і заявив цареві: «Нащо мені життя, коли

⁸³ Україна: антологія пам'яток державотворення. Т. IV. С. 155–156.

не можу бути корисний батьківщині. [...] Ти [государю – О.П.] безсилий повернути мені життя, яке погасє, незабаром Павло і Петро стануть на одній дощці перед праведним словом мздовоздателем. Він розсудить діла їхні»⁸⁴. П. Полуботок помер в ув'язненні у грудні 1724 року та був похований на цвинтарі при церкві Самсона Прочанолубця у Петербурзі. Там, у далекій, холодній та чужій «Північній Пальмірі» згодом останній земний притулок знайдуть Т. Шевченко, М. Костомаров і багато інших відомих українців.

Смерть у 1725 році Петра I децю послабила імперський тиск Росії, 1727-го було дозволено обрати гетьманом Данила Апостола (1727–1734) – миргородського полковника, прихильника автономії України під російським протекторатом. На відміну від П. Полуботка, який був опозиційно налаштований до І. Мазепи й не підтримував його виступу проти Росії, однак гетьмана не зраджував, Данило Апостол спершу підтримував І. Мазепу, ініціював антиросійське повстання та в найбільш відповідальний момент перед Полтавською битвою зрадив І. Мазепу та перейшов на бік російського царя.

В. Шевчук вважає Д. Апостола переконаним автономістом-державником російської орієнтації, людиною практичною і обережною. «Любив Україну, але позбутися задля неї мастків чи титулів, як це вчинили І. Мазепа та П. Орлик, не міг і не бажав. Через це його патріотизм цілком пристосуванський, тобто він лиш

⁸⁴ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 243.

прагнув зберегти автономію України, наскільки то було в його часі й можливо. [...] Тобто його позиція – це національна самооборона в легальних межах, а мета – втримати хоч би ті права й свободи, які українці ще мали. Але встояти в боротьбі з “драконом півночі” він не міг, бо не мав до того ані сил, ані засобів»⁸⁵.

Деяке пом'якшення російської позиції щодо України було лише тактичним відступом від московської стратегічної мети – повної ліквідації української автономної державності. Після смерті Данила Апостола імперський тиск знову посилювався, нового гетьмана заборонили обирати, а всю повноту влади передали т.зв. «Правлінню гетьманського уряду» – інститут, що складався із шести осіб (трьох російських генералів та трьох українських старшин). Очолював «правління» О. Шаховський, якому в таємній інструкції наказувалось: «недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа».

У цьому контексті слід наголосити, що: «...стратегії Петербурга щодо Гетьманщини в політичній, правовій, економічній сферах цілком заслуговують на визнання їх проявами колоніалізму..., з однозначною метою позбавити ознак окремого одержавленого організму й перетворити (Україну – О.П.) на периферію та джерело економічних, людських, військових та інтелектуальних ресурсів»⁸⁶.

Російсько-українське протистояння перейшло у площину ідеологічної боротьби. Про це свідчить ряд

⁸⁵ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 263, 264.

⁸⁶ Брехуненко В. Східна брама. С. 365.

концептуальних письмових пам'яток української суспільної політичної думки, зокрема літопис Самійла Величка, «Історія Русів», твори С. Климівського, М. Козачинського, С. Дівовича та інші. У них автори намагалися проаналізувати причини занепаду Козацької держави, колоніально-централізаторську політику Російської імперії у сфері політичній, економічній, культурно-освітній, церковно-конфесійній та інших ділянках суспільного життя України та українців. Дослідники звертають увагу також на колаборантсько-рenegатські тенденції серед частини тогочасного українського політикуму й пишуть, що: «Зразком викінчених колаборантів стали українці, що пішли на службу Російської імперії, зокрема такими стали Т. Прокопович та С. Яворський, які не раз були творцями мітів російського імперіалізму, при цьому до свого народу ставлячись чи байдуже, чи негаційно, особливо до його національно-визвольних змагань»⁸⁷.

У 1750–1764 роках спостерігається тимчасове уповільнення процесу російської експансії, що було пов'язане з відновленням інституту гетьманства. Гетьманом став Кирило Розумовський, брат фаворита імператриці Єлизавети – Олексія. Майбутній гетьман, завдяки протекції старшого брата, здобув якісну освіту в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена та Страсбурга, після чого повернувся до Петербурга й був

⁸⁷ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. Київ, 2001. Т.4. Кн. 1. С. 141.

призначений президентом Академії наук. У квітні 1750-го у Глухові його обрали гетьманом.

Попри стримано-скептичне ставлення М. Грушевського до його особи, інші історики, зокрема О. Оглоблин високо оцінювали його внесок у збереження та розбудову Гетьманщини. «Це була доба останнього піднесення козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Масштабна постать останнього гетьмана старої України Кирила Розумовського, який поведився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні плани, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний план відновити гетьманську столицю в Батурині з його «національними стросеніями», проект заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори національної історіографії (наприклад «Описание о Малой Росии» Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції – все це було відповіддю старої гетьманської України на ту навалу московського імперіалізму, яка неблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем існуванню української нації та її культури»⁸⁸.

На думку О. Субтельного: «За Розумовського Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії». Тут було проведено судову реформу, модернізацію козацького війська, починають скликатися Генеральні

⁸⁸ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 270.

збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент. К. Розумовський планував відкрити в Батурині університет та кілька гімназій, надавав підтримку Києво-Могилянській академії, яка повинна була увійти до новоствореного університету на правах богословського факультету. Він розбудував розкішну гетьманську резиденцію у Батурині, зібрав одну з найкращих бібліотек в Російській імперії. Старшинське зібрання восени 1763-го у Глухові поставило за мету законодавчо закріпити та розширити автономію Гетьманщини. На ім'я нової імператриці Катерини II було подано петиції, в яких йшлося про відновлення договірної характеру українсько-російських стосунків, ліквідованих Петром I.

Але, в Катерина II – переконаної прибічниці жорсткої централізації в імперії, стосовно України-Гетьманщини були зовсім інші плани. Вона негайно викликала К. Розумовського у Петербург і змусила його «добровільно» зректися гетьманської булави. Російській адміністрації в Україні було віддано наказ: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно - безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську, треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде

гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли»⁸⁹.

Після відставки Кирила Розумовського, спеціальним маніфестом Катерина II офіційно ліквідувала Гетьманський уряд в Україні, а управління нею передала Другій Малоросійській колегії. Паралельно діяв інститут малоросійського генерал-губернатора, який отримав наказ: «...викоренити звихнену думку (українців) за якою вони вважають себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського)»⁹⁰. Так припинила своє існування Українська козацька держава Гетьманщина. Збройно протестувати проти окупації українці вже не спромоглися: «їх еліта, – як пише В. Шевчук, – була допущена до російського корита, їй надали статус дворянства». Щоправда, окремі протести, хоча і не масові були. Так, Василь Капніст – уродженець Полтавщини, військовий і громадсько-політичний діяч, поет очолював гурток автономістів в якому обговорювалися проблеми знищення російським самодержавством автономії України, ліквідації Запорозької Січі і можливості їх відновлення. У 1783 році, тобто тоді, коли Росія остаточно ліквідувала автономію України й закріпачила селян, В. Капніст написав свій відомий твір «Ода на рабство», в якому у поетичній формі змалював безрадісне становище України. Це був як зазначає В. Шевчук: «своєрідний плач над уярмленим українським народом, що цілком позбувся політичної

⁸⁹ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В.Ю. Короля. Київ., 2002. С. 165–166.

⁹⁰ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. Київ-Чернівці, 2008. С. 248.

свободи». У 1791 році Василь Капніст, очевидно за дорученням гуртка автономістів, здійснив напівлегальну подорож до столиці Пруссії – Берліна. Тут зустрічався з канцлером Герцбергом, з яким вів переговори про можливу допомогу Пруссії Україні, у випадку антиросійського повстання. Хоча канцлер Герцберг ухилився від прямої відповіді, сам факт, що у середовищі певної частини українського дворянства існували такі настрої і такі плани є вельми промовистими.

Як вдало зауважує В. Шевчук: «Ця держава ще за інерцією протримається певний час і впаде надовго, а її освічені сини скинуть козацькі куптуші і одягнуть імперські російські мундири, хоч не раз і не в одного під тим мундиром хвилюватиметься й битиметься живе українське серце»⁹¹.

Тим часом, російська імператриця Катерина II, використавши запорозьке козацтво у війнах з Туреччиною, віддала наказ про ліквідацію Запорозької Січі. Російські війська, що поверталися з турецького фронту в червні 1775 року несподівано оточили захопили і зруйнували Запорозьку Січ. Кошова скарбниця, запорозькі клейноди загарбники конфіскували та вивезли у Петербург, а останнього кошового отамана Петра Калнишевського заслали на Соловки⁹² – монастир у Білому морі, якій став останньою домівкою чи швидше домовиною не лише для нього, а й тисяч українців з кінця XVIII до середини XX століття.

⁹¹ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 2. С. 264.

⁹² Дет. див.: Грибовський В. Петро Калнишевський. Київ, 2007. 72 с.

Варто наголосити, що і російській самодержавній, і радянський тоталітарний режими використовували Соловецький монастир як тюрму для своїх опонентів, серед яких значний відсоток займали українці⁹³. Через два місяці, в серпні 1775 року, імператриця своїм маніфестом сповістила: «Ми захотіли ... оголосити всім вірогідним цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викорінення на майбутнє самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. [...] Ми вважаємо нині ... своїм обов'язком перед нашою імперією ... зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї»⁹⁴.

Таким чином, внаслідок російсько-турецьких воєн і поділів Польщі, Російська імперія загарбала більшість українських земель: окрім Лівобережної України, захопила Правобережжя і південь України разом із Кримом. Це складало приблизно 80 % усієї території України. Ліквідувавши українську державність та знищивши її збройні сили – Запорізьку Січ, Російська імперія продовжила свою централізаторсько-колоніальну політику, спрямовану на перетворення українських земель у звичайну провінцію імперії. Вся повнота влади була зосереджена в руках другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим.

⁹³ Дет.: Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. Київ, 2019. 328 с.

⁹⁴ Історія України: Документи. Матеріали...С. 173–174.

У 1781 році було скасовано традиційний український полково-сотенний адміністративний устрій, а замість нього запроваджено спершу намісництва, згодом, на зразок Росії – губернії. Нинішні спроби деяких представників влади та журналістів називати очільників областей губернаторами є не просто недоречними та історично хибними, а продовжують поширювати російські наративи в українському суспільному просторі. У 1783 році Катерина II запровадила тут кріпацтво та поширила на ці території загальноросійське законодавство. Козацькі полки були перетворені на регулярні російські військові частини. З метою розколу українського суспільства у 1785 козацькій старшині надано привілей російського дворянства. Відтак 1786 року в Україні царський уряд здійснив секуляризацію монастирських землеволодінь, що негативно позначилося на становищі української духовної еліти та навчальних закладах пов'язаних із церквою.

Землі колишньої Запорозької Січі російський абсолютизм назвав Новоросією і поселяв тут іноземних колоністів: німців, греків, сербів, росіян та інших. Давні козацькі поселення перетворювалися у міста, їх називали іменами імператорів: Катеринослав, Єлисаветград, Миколаїв, Олександрівськ тощо. Заборонялося навіть назва «Україна», замість якої вводився термін «Малоросія».

Підсумовуючи російсько-українське протистояння в козацьку добу, варто навести слова дослідника цієї епохи В. Шевчука: «...українці в XVII–XVIII ст. поклали неймовірні зусилля і з'явили немало героїства та

самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості встановити та її втримати. Попри все вона зуміла проіснувати 135 років, від 1648 по 1783 рік, а це час немалий. У неймовірно складних, винятково несприятливих обставинах довелося творити Козацьку державу. Не перелічити мільйони жертв, покладених в ім'я і задля неї, і про них не маємо ніколи забувати. адже дуже часто гинули найкращі, найчесніші, найпатріотичніше настроєні, ідейні, сумлінні, а хитрі, безідейні, шкурники, безчесні виживали й сяяли своє лихе зерно у наш ґенофонд»⁹⁵.

Але опір шовіністичній, загарбницькій російській політиці не припинявся. Це зауважили навіть іноземці. Так, німецький учений-мандрівник Й.-Г. Коль, здійснивши подорож Україною написав: «Немає найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна знову стане вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Тимчасово Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови Української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з цих матеріалів велику і незалежну Українську державу. [...] Українці дуже погані російські патріоти. Властива росіянам любов і обожнювання царя є для українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці служать царю, бо інакше не можуть, але його владу вони вважають чужою і накиненою. Коли ви не хочете образити українця,

⁹⁵ Шевчук В. Козацька держава. Кн. 1. С. 19–20.

то не смійте говорити йому про завоювання України Московщиною, бо українець свідомий того, що його батьківщина заключила союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну»⁹⁶.

Слід звернути увагу, що у найбільш критичний період української історії, коли на карту було поставлено не лише втрату державності, а й саме існування українського народу як самодостатньої етнічної одиниці, розпочався процес національного відродження: «Приблизно в одному часі (кінець XVIII ст. – О.П.) в Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: «Енеїда» Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно ... та «Історія Русів», яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства»⁹⁷.

Фактично «Історія Русів» стала першою політичною історією України, а історична наука важливим інструментом формування й поширення національної самосвідомості, дієвим засобом посилення опірності українського суспільства асиміляційній політиці Російської імперії. В цей же час зароджується нова українська література, появляються перші словники української мови, такі науки як етнографія і фольклористика та інші українознавчі дисципліни.

Пройшовши вишкіл у масонських і декабристських таємних товариствах, український національний рух

⁹⁶ Полянський О. Курс лекцій з історії України. Тернопіль, 2004. С. 9–10; Світ про Україну та українців. Київ, 2016. С. 230–231.

⁹⁷ Історія Русів. Київ, 1991. С. 5.

набирає організаційних форм. У середині 40-х років створюється перша нелегальна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство, в політичній програмі якого зазначалося: «І пропала Україна. Але так здається. Не пропала вона... Лежить у могилі Україна, але не вмерла... Бо голос України не зтих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янищина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні сїятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крінака, ні холопа... Україна буде неспідслугою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: “Ось камінь, його занедбав будівничий, то й бути йому наріжним”»⁹⁸.

Керівне ядро КМТ складали історик М. Костомаров, службовець М. Гулак, учитель В. Білозерський, письменник П. Куліш, випускник Петербурзької академії мистецтв, автор «Кобзаря» Т. Шевченко та інші. Відомий український історик О. Субтельний зазначає, що: «значення Кирило-Мефодіївського товариства важливе з кількох міркувань. Воно являло собою першу, хоч і невдалу, спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного стану національного розвитку; воно привернуло увагу царського уряду до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу

⁹⁸ Полянський О. Курс лекцій з історії України. Тернопіль, 2004. С. 115.

антиукраїнської політики й ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом».

Отже російсько-українське протистояння тривало, воно проходило упродовж ХІХ – початку ХХ століття у сфері політико-ідеологічний, але навіть культурницько-просвітня діяльність брутально переслідувалася з російськими асиміляторами. Достатньо навести приклад відомих українофобських Валувеського циркуляру (1863) й Емського указу (1876). Так, зокрема, у циркулярі міністра внутрішніх справ П. Валувєва зазначалося: «...Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі...»⁹⁹.

Тому, починаючи з включення України до складу Російської держави, одним з дієвих засобів асиміляції українців стали заборони української мови, адже саме мова є одним з основних маркерів нації. Українську мову забороняли та упосліджували російські царі, комуністичні генсеки, а сьогодні шизоїдний параноїк, рашист Путін. Проблеми української мови, на жаль, існують усі 30 років незалежної України. З нею продовжували боротись не лише російські шовіністи, а й їх «п'ята колона» в Україні. Достатньо згадати сумнозвісний мовний закон Ківалова-Колісніченка. «Мовна шизофренія» продовжується навіть в умовах нинішньої російсько-української війни¹⁰⁰.

⁹⁹ Історія України: Документи матеріали. С. 211–212.

¹⁰⁰ Дет. див.: Масенко Л. (У)мовна У(країна). Київ, 2007. 88 с., її ж: Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ, 2020. 176 с.

У другій половині XIX століття у російсько-українському протистоянні з'явилися певні нові нюанси. З Свропи в Росію і, відповідно, на підконтрольні їй українські землі, почали поширюватися ідеї т.зв. «марксизму», якими захопилася частина українського суспільства. Оскільки ці марксистські ідеї, а згодом й організації, існували, так би мовити, в «російській обгортці» чи російській інтерпретації, їх українські аденти опинилися в загальноросійському революційному русі та, фактично, були втрачені для будь-яких українських проєктів. Особливості цього національного ренегатства скрупульозно проаналізував І. Франко у своїх відомих працях «Що таке поступ?», «Соціалізм і соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Поза межами можливого»¹⁰¹.

Слід зауважити, що сутність російсько-українського й польсько-українського протистояння І. Франко виклав не лише в наукових працях, а й у відомих прозових і поетичних рядках: «Московська «плеть» була так само дошкульна, як і польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою»¹⁰²; «Не пора, не пора, не пора // Москалеві й ляхові служить!» Водночас йому болить внутрішньо українська проблема зрадництва й колаборації: «І чом відступників у нас так багато? // І чом для них відступство не страшне?»¹⁰³. Через сто років ця тема

¹⁰¹ Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Київ, 2006. С. 222, 296, 301, 421.

¹⁰² Там само. С. 166.

¹⁰³ Там само. С. 11, 33.

рефреном прозвучить у виступі В. Яворівського на Установчому з'їзді Руху: «Кажуть, що серед нас багато перевертнів, більше ніж дозволено на душу населення в інших народів»¹⁰⁴.

Варто зазначити, що Росія намагалася поширити свій вплив й на Західну Україну, використовуючи для цього різні засоби, зокрема фінансуючи тут певні проросійські проекти, що привело до появи такої суспільно-політичної течії як москвофільство¹⁰⁵.

Попри об'єктивні перешкоди й суб'єктивні чинники, наприкінці ХІХ століття український національний рух перейшов у нову вищу фазу свого розвитку – відбувся процес його політизації, тобто створення українських політичних партій і формування ідеологічних засад їх діяльності. Перша з них виникла на західноукраїнських землях, у Львові 1890 року під назвою Русько-українська радикальна партія, згодом перейменована в Українську радикальну партію, лідери (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький). Уперше в історії українського національного руху, в її програмі було висунуто та обгрунтовано гасло політичної самостійності України. В подальшому теоретичне опрацювання цього постулату здійснив Ю. Бачинський у своїй відомій праці «Україна

¹⁰⁴ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду НРУ за перебудову. Київ, 2009. С. 18.

¹⁰⁵ Дет. див.: Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 2003. 497 с.; Москвофільство: Документи і матеріали. Львів, 2001. 236 с.

ingredienta» (1895), у якій питання політичної самостійності України розглядаються у загальноукраїнському контексті.

У цьому плані, особливо промовистою стала праця Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900), підготована як програмний документ Революційної української партії. Вона засвідчила появу у східноукраїнському національному русі нової, поки що нечисельної, політичної сили, що кинула виклик російським шовіністам і централізаторам, виклик не лише теоретично-ідеологічний. У ній М. Міхновський чітко та однозначно проголосив: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. [...] Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято у нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. [...] Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмеремо... Нас горстка, але ми сильні нашою любовію до України! [...] Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Вкраїні... Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. [...] Вперед! бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратися назад»¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Тисяча років... Т. VI. С. 70–72.

Радикалізація частини українського політикуму спричинила розкол в РУП, частина з яких на чолі з М. Міхновським утворили Українську народну партію, політичним кредом якої стали сформульовані ним «Десять заповідей УНП». У 1904 році бойова організація УНП підірвала пам'ятник Пушкіну в Харкові та планували знищити пам'ятники російським імператором у Києві та Одесі.

Поразка Росії у війні з Японією (1904–1905) сприяла активізації українського національного руху. На підросійських землях України з'явилася українська преса та видавництва, у навчальних закладах стали виникати кафедри українознавства, розпочали свою діяльність товариства «Просвіта», посилюлися масові соціальні рухи, мали місце заворушення в армії та на флоті. У складі новоствореної Державної Думи були створені українські фракції, внаслідок чого українське питання зазвучало не лише в публічному просторі, а й на державному рівні. Але поразка революції знову повернула антиукраїнські репресії в яких особливо відзначився своєю агресивністю міністр внутрішніх справ Росії П. Столипін. Під його керівництвом російський уряд активно боровся з українським рухом. Було скасовано навчання українською мовою у початкових школах, припинено діяльність «Просвіт», відновлено обмеження на ввезення і розповсюдження української літератури з-за кордону, передплату української преси, заборонено використання термінів «Україна», «український», а самих українців зараховували до т.зв. «іногородців». Одним з найбільш резонансних репресивних заходів російської імперської влади проти українського руху стала заборона у 1914 році відзначати сторіччя від дня народження Тараса

Шевченка. Як підкреслив Столишнін: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах»¹⁰⁷. З його переселенською аграрною політикою пов'язана поява на політичній карті Російської імперії величезних анклавів, на її околицях, заселених українцями – Зелений, Сірий і Малиновий клин¹⁰⁸.

Особливе місце в російсько-українському протистоянні др. пол. XIX – на початку XX століття посідає Галичина, що стала своєрідним «П'ємонт» українського національного руху». В умовах заборон і репресій в підросійській Україні, саме тут, в Галичині, за підтримки наддніпрянських українців реалізовувалася численні українські проекти: створювалися різноманітні культурно-освітні інституції, видавалися українські книжки, газети і часописи, функціонували українські кафедри у Львівському університеті, було створено своєрідну всеукраїнську академію наук – Наукове товариство ім. Шевченка, налагоджено роботу українських кооперативних і страхових товариств, банків, успішно працювало товариство «Просвіта». Усі західноукраїнські політичні партії стояли на позиціях незалежності та соборності України.

¹⁰⁷ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів, 2016. С. 303.

¹⁰⁸ Дет. див.: Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005. С. 323; Т. 6. Київ, 2009. С. 471–474; Т. 9. Київ, 2012. С. 583–584; Заставний Ф. Географія України. Львів, 1994. С. 219–220, 227–228.

II.3. Збройне протистояння в роки Першої світової війни

Передбачаючи збройне зіткнення з Росією, західноукраїнські політичні лідери приділяли значну увагу військовому вишколу молоді. Для цього створили військово-спортивні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт», в яких західноукраїнська молодь пройшла початковий військовий вишкіл¹⁰⁹. Майже півтори сотні літ російсько-українське протистояння відбувалося без збройних конфліктів і проходило у формі змагання ідеологій та політичних проєктів. Перша світова війна, що розпочалася влітку 1914-го повернула українців на «лінію вогню», вони знову взяли у руки зброю, щоб відстояти у боротьбі проти Росії своє природне право на власну державу.

Розділені імперськими кордонами, не маючи власної держави, українці змушені були воювати один проти одного. Ця національна трагедія змальована у повісті О. Турянського «По за межами болю» та новелі В. Стефаніка. Східно- та західноукраїнські політики в умовах війни здебільшого зайняли протилежні позиції. Західноукраїнські – висловлювалися за підтримку Австро-Угорщини, заявивши «стати однодушно проти царської імперії... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України», а східноукраїнські закликали «виконати свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою...»¹¹⁰.

¹⁰⁹ Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ, 1997. 232 с.; Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.). Тернопіль, 2001. 694 с.

¹¹⁰ Полянський О., Труба Р. Історія України. Львів 2011. С. 214–215.

Щоправда, українські політичні емігранти з Наддніпрянщини зайняли антиросійську позицію. Так, ще напередодні війни, виступаючи на Всеукраїнському з'їзді студентів у Львові, Дмитро Донцов у своєму рефераті «Сучасне політичне становище нації і наші завдання» (1913) наголосив, що інтереси української нації не пов'язані із Росією, яка своєю імперіялістичною політикою не залишила українцям іншого вибору, ніж безпощадна боротьба з нею. Він застерігає: «най не сліпить нам очі величезність Росії. Великі здаються нам такими, тому що ми стоїмо перед ними на колінах». Першочерговими завданнями української нації Д. Донцов вважає пропаганду ідей політичного сепаратизму від Росії. Він наголошує, що єдиним порятунком для України є «гасло відірвання від Росії, зірвання всякої злуки з нею, – політичний сепаратизм. [...] Чинний уділ в австро-російським конфлікті по стороні Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму – ось має бути гасло нинішнього дня. [...] Бо, в силу об'єктивного ходу речей всяка поразка Росії, всяке відірване хоч кавалка української території Австрією – приведе до консолідації, до скріплення українського елементу в Австрії, а[заодно] і в Росії, наблизить час остаточного визволення нашого краю [...] Росія взагалі не лишила нам свободи вибору. Вона поставила нас перед ділемою: або цілковита національна смерть, або – безпощадна боротьба»¹¹¹.

Власне українські діячі з Наддніпрянщини (Д. Донцов, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко,

¹¹¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913. С. 17, 24–25, 26, 31.

А. Жук, М. Меленевський, М. Залізняк) за активної участі Наддністрянських українців (І. Крип'якєвич, О. Терлецький, С. Рудницький, Степан та Роман Смаль-Стоцькі, В. Сімович) у серпні 1914-го створили Союз Визволення України, який орієнтуючись на держави Четверного союзу, виступав за утворення самостійної Української держави. СВУ провів величезну проукраїнську роботу в багатьох європейських країнах, а також в таборах для військовополонених українців.

У своїх програмних документах СВУ заявляв: «Об'єктивна історична конечність вимагає аби між західною Європою і Московщиною поветала самостійна українська держава. [...] Скиньмо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як сього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна. [...] В повній свідомости своєї історичної місії боронити свою стару культуру перед азійським варварством москалів, завжди була Україна ворогом Росії, причім вона в своїх визвольних змаганнях шукала помочі Заходу... Українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не постане забороло проти Росії»¹¹².

Російська окупація Галичини і Буковини супроводжувалася переслідування всього українського: повсюдно запроваджувалася російська мова, закривалися

¹¹² Тисяча років..., Т. VI, С. 202–206.

українські установи, товариства, школи, бібліотеки, преса, видавництва; розпочалися репресії проти української інтелігенції, греко-католицького духовенства, масові депортації населення, почався грабунок банків, музеїв, книгарень, монастирів тощо. Варварство російського окупаційного режиму в Галичині стало серйозним європейським скандалом, але міністр закордонних справ Росії Сазонов заявив: «якраз тепер прийшов найвідповідніший час, щоб раз і назавжди покінчити з українством».

Важливе місце в російсько-українському протистоянні періоду Першої світової війни посідають Українські січові стрільці. Ця українська військова формація була створена у складі Австрійської армії і зробила вагомий внесок у боротьбу з російськими окупантами. Важливо підкреслити, що легіон, а згодом полк Українських січових стрільців ознаменував відновлення військової традиції та збройної боротьби українського народу перервані ліквідацією Запорозької Січі. Попри певні перешкоди УСС стали добре вишколеною військовою частиною з власними одностроями і відзнаками, національною символікою, а також українською мовою у війську та українською військовою термінологією. Бойовий шлях Українських січових стрільців проліг зі Львова через Стрий на Закарпаття, де остаточно завершилося формування легіону чисельністю 2,5 тис. стрільців, які поділялися на три курені, а ті відповідно на сотні, чоти, рої. В боях за карпатські перевали Українські січові стрільці пройшли перше бойове хрещення, щоб надалі позначити свої

звитяги боями за Маківку і Лисоню, під Семиківцями, Сосновом, Куропатниками, Конюховим на Поділлі.

У ювілейному альбомі «Українські січові стрільці. 1914–1920», перше видання якого вийшло у світ 1935 року, зазначається: «Всюди куди перейшли УСС, залишали за собою чар національного війська, національної ідеї, їхній похід був справжньою рухомою пропагандою за українську державність. Щоденні нічліги та короткі постої по селах і містечках від Кам'янця-Подільського через Дунаївці, Ушицю, Станиславчик, Жмеринку, Вапнярку і далі на південному Правобережжі, давали Стрілецтву змогу пізнати своїх братів, їхні настрої та потреби. Стрільці залишили по собі серед українського населення національне освідомлення, віру у власну державу та любов до Стрілецтва»¹¹³

Сучасний дослідник УСС, аналізуючи їх місце і роль в історії України робить висновок: «Значення стрілецтва не обмежується лише тим, що воно стало першою в новітній історії України добровільною військовою формацією, яка збройною боротьбою зв'язала перервану нитку визвольних змагань. Українські січові стрільці увійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. [...] Об'єднуючи кращі сили української молоді, захопленої ідеєю відбудови власної держави і об'єднання всіх гілок українського народу, легіон УСС в роки Першої світової

¹¹³ Українські січові стрільці. 1914–1920. Ювілейне перевидання. Львів, 2005. С. 97.

війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності вплинули позитивно на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства»¹¹⁴.

¹¹⁴ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2005. С. 6.

II.4. Боротьба за українську державність у 1917–1921 роках

Розпад у 1917 р. Російської імперії, до складу якої входило близько 80 % українських земель, давав українцям шанс створити свою національну державу, але більшовики вчинивши, у жовтні (листопаді за новим стилем) державний переворот, захопили владу і всеможливими способами намагалися зберегти цю імперію під назвою СРСР у її колишніх кордонах. Більше того, вони прагнули поширити свій вплив на увесь світ шляхом провокування т. зв. «всесвітньої соціалістичної революції». Тому, місця для незалежної української держави у їхніх планах звісно що не було.

Активізація навесні 1917 року українського національного руху, створення Української центральної ради, Генерального секретаріату як органів законодавчої та виконавчої влади, виникнення Української Народної республіки викликали гостру протидію російських більшовиків і прихильників царського самодержавства, які робили все, щоб не допустити консолідації українців у боротьбі за створення національної держави. Для цього російські шовіністи використовували широкий і різноманітний арсенал засобів, які нині називають гібридними. До них можна віднести розхитування політичної й економічної ситуації, створення, підтримка й керівництво т.зв. п'ятою колоною, розклад армії, поширення популістських демагогічних гасел, розв'язання громадянської війни, використання масонського руху представники якого збиралися валити абсолютизм та будувати демократичне суспільство в «єдиній і неділимій

Росії” чи, на гірший випадок, у федеративній державі, то українські [“брати”] домагалися радикального розв’язання національної проблеми. Не буде помилкою вважати, що Михайло Грушевський та його прибічники вбачали смисл своєї діяльності в масонській організації, передусім у виборюванні національної та державної незалежності України»¹¹⁵. Та, все ж, участь тогочасного політичного проводу України в масонському русі з його космополітичною, універсалістською ідеологією, вплинула негативно на встановлення і розбудову української держави й була однією з причин поразки Української національної революції.

Намагання частини тогочасного українського політикуму створити незалежну державу увійшли у суперечність з планами великодержавних російських шовіністів-більшовиків, які мали намір поширити свою владу на територію всієї колишньої російської імперії. Починаючи з листопада 1917 року, більшовики створювали в багатьох містах України революційні або військово-революційні комітети (ВРК), які мали захоплювати владу, достоту, як проросійські сили навесні 2014 року. Іншими словами, і в 1917–1918, і у 2014 році стратегія полягала в тому, щоб по можливості уникнути повномасштабного збройного вторгнення й залагодити все нібито «місцевими силами». Не сприяли будівництву незалежної держави автономістсько-федералістичні ілюзії більшості тодішніх керманічів української революції,

¹¹⁵ Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні. Київ, 2009. С. 133–134.

зокрема, М. Грушевського та В. Винниченка. Видатний історик, голова УЦР М. Грушевський у працях того періоду («Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хочуть українці», «Українська самостійність і її історична необхідність», «На порозі нової України») обґрунтував стратегію і тактику визвольної боротьби.

Відаючи належне колосальній державотворчій діяльності М. Грушевського варто, водночас, порушити ряд концептуальних проблем у контексті тодішнього й нинішнього російсько-українського протистояння. На який шлях спрямовували українське суспільство такі заяви: «Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України в складі Федеративної Російської Республіки»¹¹⁶; «Для всієї великої маси народу України федералізм не являється переходним кроком до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність не лежить впереді, а позаду нас – ми дивимося на федерацію не як на шлях до самостійності, а як на шлях до перспективів, вже давно відкритих передовими мислителями людства, як на шлях Федерації Європи і далі до федерації цілого світу»¹¹⁷.

Ці автономістично-федералістичні концепції М. Грушевського лягли в основу програмних документів УЦР, зокрема, її Універсалів, автором яких вважається В. Винниченко – знайий український письменник, але

¹¹⁶ Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. Львів, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 137.

¹¹⁷ Полянський О. Історичні силуети. Тернопіль, 1998. С. 41.

шкчемний український політик. Його деструктивна роль у розбудові незалежної української держави, зокрема, у створенні регулярної української армії ще має стати предметом сучасного історичного дослідження. У «Відродженні нації» після кривавої російської експансії він пише: «Аж ось вибухла революція. [...] Український сепаратизм тоді помер разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську революцію... Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? [...] Та й для чого відокремлюватись, коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам в повній мірі забезпечено в автономії»¹¹⁸.

Тому, в Універсалах знаходимо ось такі рядки: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі, має право порядкувати сам своїм життям» (I Універсал); «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії» (II Універсал). Навіть проголошуючи Українську Народну Республіку, автори III Універсалу умудрилися внести до нього такі слова: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами

¹¹⁸ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. Львів, 1996. С. 276, 277.

нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією вільних і рівних народів».

Лише Ультиматум і агресія більшовицької Росії проти УНР змусили М. Грушевського признати, що «федералізм дійсно став кепською забавкою». З-під його пера виходить ряд статей, в яких він намагається переосмислити свої позиції і врахувати у своїй державотворчій діяльності важкі уроки взаємни червоною Росією. У статті «Очищення огнем» М. Грушевський підкреслює: «Не знаю, як витримає її переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який завдають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якійсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить у дійсності самий поганій, терористичний централізм. Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами – під маскою большевизму»¹¹⁹.

У грудні 1917 р. більшовицький Раднарком висунув УЦР маніфест з ультимативними вимогами, які уряд УНР – Генеральний секретаріат відхилив і заявив: «Генеральний секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватись у справи упорядкування державного і політичного життя в Українській народній республіці»¹²⁰.

¹¹⁹ Там само. С. 267.

¹²⁰ Руккас А., Ковальчук М., Папакін А., Лободаєв В. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. Харків, 2016. С. 29.

У відповідь – радянська Росія оголосила війну Українській народній республіці. Це було перше після Полтавської катастрофи збройне зіткнення двох держав – УНР і більшовицької Росії, адже визвольний похід Пилипа Орлика й бойові дії Українських січових стрільців проти російської армії у складі австрійських військ мали свою специфіку. Тому, коли в грудні 1917 року більшовицька Росія розв'язала першу війну, а в листопаді-грудні 1918 розпочала другу війну проти УНР – це були війни вже більшовицьких неоімперців проти незалежної Української Держави. Тобто, проти України і українців упродовж сотень років війни проводили як царська, так і більшовицька Росія, а сьогодні їх здійснює путінська срефія.

Наприкінці грудня 1917 року російські більшовицькі війська розпочали наступ на Україну, мету якого чітко визначив головнокомандувач окупаційної армії колишній царський полковник М. Муравйов: «...они кровью ответят за все ваши страдания. Мы им покажем, дайте только добратся до Киева. Если нужно будет – не постою ни перед чем: камня на камне не оставлю в Киеве. Жителей не жалеть, они нас не жалели, они терпели хозяйничанье гайдамаков. Мы всех их перестреляем и перережем. Мы им покажем. Нечего бояться кровопускания. Кто не с нами, тот против нас»¹²¹.

Так розпочалася Перша війна радянської Росії проти УНР. Наступ советських окупантів відбувався по

¹²¹ Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій. Київ, 2010. С. 107.

тих самих стратегічних напрямках, що й нині Київ-Харків-Полтава-Катеринослав(Дніпро) і здійснювався тими ж методами. Захопивши Харків, російські більшовики всупереч існуючій УНР, її органам влади, проголошують радянську владу, створюють маріонетковий Народний секретаріат, ЦВК рад України, за допомогою яких, маючи таке своєрідне прикриття, отримали можливість анонімно воювати з УНР. З цією метою вони створили різні псевдореспубліки: Донецько-Криворізьку радянську республіку, Таврійську радянську республіку, Одеську радянську республіку й деякі інші псевдодержавні утворення. Тобто, у XXI століття, путінська Росія застосовує апробовану сто років тому стратегію внутрішнього розколу України, спираючись на місцевих колаборантів, проросійських політиків, агентів впливу та «корисних ідіотів».

Сучасні історики з цього приводу зазначають: «Давати збройну відсіч агресії більшовицької Росії довелося в умовах, коли процес створення збройних сил УНР був далеким від завершення. Це виразно нагадує ту катастрофічну ситуацію, яка склалася в Україні навесні 2014 року. В обох випадках українське керівництво виявило кричущу неспроможність гідно відповісти на виклики часу і створити боєздатну армію. [...] У XXI столітті розвал армії, яка дісталась Україні у спадок від СРСР став наслідком почасти розграбування ресурсів заради більшої наживи, почасти прямої зради, а також інфільтрування в українську армію, уряд, спецслужби «п'ятої колонії» та прямих агентів Кремля. [...] У 1917 р. негативний вплив на військове будівництво мала нехіль

українських керманчів до збройних сил через захоплення соціалістичними ідеями. В той час як більшовики не гребували насиллям заради утвердження своєї влади, уряд УНР намагався замінити регулярну армію «народною міліцією». Така політика відштовхувала від підтримки Центральної ради багатьох професійних військовиків, які були готові послідовно й до кінця боротися з більшовицькою анархією»¹²².

Події під Крутами в січні 1918 р. яскраво висвітлили цю проблему, адже героїзм і трагедія молодих захисників щойно постоїлої української держави, засвідчив також серйозні прорахунки у військовій сфері керманчів УНР, зокрема голови уряду В. Винниченка. В той же час, більшовицька Росія не приховувала своїх намірів ліквідувати українську державу і встановити свою владу. На початку лютого російські війська захопили Київ. У своєму наказі М. Муравйов наголосив, що радянську владу принесено «з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, цілковито її підтримуємо силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»¹²³.

Як згадували сучасники: «Київ потонув у крові» У столиці розпочалися страти без суду і слідства. Розстрілювали всіх у кого знаходили посвідчення написані українською мовою, хто розмовляв нею, носив вишиванки і проявляв у будь-чому свою приналежність до української

¹²² Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 128.

¹²³ Руккас А., Ковальчук М., Папакін А., Лободаєв В. На бій за волю... С. 61.

нації. За кілька тижнів російської окупації Києва, тут було страчено близько 3000 осіб.

Героїзм і трагедія Крут – одна із знакових подій нашої національної історії, що показала складність тогочасної політичної ситуації. Чому Крути? Чому не київський Арсенал, а саме Крути? Чому відзначають Полтаву, Берестечко, а не Жовті Води чи Конотоп, а саме неодмінно Крути? Вичерпну відповідь на ці запитання дав Євген Маланюк у статті «Крути: Народни нового українця»: «...Крути – це перше зірвання лаштунків невідільної комедії, відбувалася – в час революції – на землях України, перше прозріння, що влада – то боротьба, а держава – то кров і залізо. І тому Крути – це воскресіння, по довгих століттях, – обірваною Полтавою Визвольної Війни, війни народу з народом, країни з країною, віч на віч. [...] Саме від Крут – не тільки психологічно, а й хронологічно – починається в нашій житті тип Новітнього українця, тип, що намагається надавати проявам українськості ціли справжнього, вже національного стилю»¹²⁴.

У такій складній ситуації українська влада змушена була шукати собі союзників, яких вбачала у Центральних державах. Ще з кінця грудня 1917-го у Брест-Литовську (давньому Бересті) розпочалися мирні переговори, які завершилися підписанням 9 лютого 1918 року мирного договору між УНР, з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, з другого. З-поміж багатьох умов, йшлося також про надання Німеччиною та

¹²⁴ Крути. Січень 1918 року... С. 258, 259.

Австро-Угорщиною військової допомоги УНР для відбиття російської агресії і визволення окупованих українських земель. Планувалося ввести на територію України дивізії т.зв. синьожупанників і сірожупанників, які були сформовані з полонених українців російської армії. Крім них, Німеччина та Австро-Угорщина, ввела в Україну ще й власні регулярні війська, а в їх складі полк Українських Січових стрільців. Варто підкреслити, що підписання Брест-Литовського миру стало першим актом визнання УНР як незалежної держави у ХХ ст. Під тиском союзників російські окупаційні війська вже на початку березня 1918 року змушені були відступити з Києва, а до травня була звільнена майже вся Україна.

Але внутрішня ситуація в УНР залишалася складною. Соціалістичні експерименти тодішньої української влади, її невміння вирішувати політичні, економічні та військові проблеми сприяли розчаруванню її діями не лише політичної еліти несоціалістичного спрямування, а й серед широких народних мас. Внаслідок, у квітні 1918 року відбувся державний переворот, до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, який проголосив створення монархічної Української Держави¹²⁵. Її керманічі поставили за мету зупинити радикальні руйнівні процеси, дезорганізацію держави і деградацію суспільства. Навіть нестривалий час перебування П. Скоропадського на чолі

¹²⁵ Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. Київ, 2015. - XVIII + 790 с.; Т. 2. – Київ, 2015. - XX + 412 с.; Скоропадський П. Спомини. Київ, 1992. 112 с.; Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.; АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського. Київ, 2018. 680 с.

Української Держави – Гетьманату засвідчив, що «Україна отримала історичну постать, яка за винятково важких обставин зуміла вивести корабель української державності із трясовини хаосу та анархії, безоглядної політичної демагогії, безплідних соціальних експериментів, ігнорування загальнонаціональних потреб суспільства і спрямувати його у конструктивне русло законності та порядку»¹²⁶.

Головного ворога української незалежності П. Скоропадський бачив у російському більшовизмі. Зупинити його, вважав він, могла сильна і національно згуртована держава, основою якої мали бути міцна армія і професійний державний апарат, стабільна економіка, правопорядок й національна культура. Насамперед необхідно було зупинити поширення руйнівних для української незалежності популістських більшовицьких гасел: «Земля – селянам!», «Заводи і фабрики – робітникам!», «Війна палацам!», «Вся влада – радам!».

У «Спогадах» П. Скоропадський чітко виклав своє бачення української ситуації: «Моя програма була проста: створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністраційний апарат, яких в той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляв собі так: ні диктатура вищого класу, ні

¹²⁶ АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського. Київ, 2018. С. 94.

диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямку збільшення числа самостійних господарств, коштом зменшення обширу найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели б неминуче до більшовизму, до знищення духовної і матеріальної культури, повернули б наш чудовий край на висохшу пустиню, на якій з часом усівся б знову капіталізм. Але який! Не той кволний, м'якотілий, що животів у нас досі, а всемогучий всесвітній золотий телець, в ногах якого буде повзати наш же нещасний, соціалістичними провідниками обдурений "революційний народ"...»¹²⁷.

У контексті боротьби П. Скоропадського з комуністичним режимом заслуговує на увагу постать його сина – гетьманича Данила Скоропадського, який став гідним спадкоємцем роду Скоропадських і продовжувачем справи свого батька. Після його смерті Данило фактично став провідником гетьманського руху і в той же час робив усе можливе для консолідації різних українських політичних сил в еміграції, підкреслюючи, що «вірпо служитиме вільній Україні без огляду на те, чи буде там устрій монархічний чи республіканський». Його бачення українських перспектив найкраще передають рядки: «За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його

¹²⁷ Скоропадський П. Спомини. Київ, 1992. С. 98.

здорові й творчі сили. Вірю, що здорова національна стихія змете з нашого тіла заразу московського большевизму, а всі українські державники знайдуть шлях один до одного й, об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчій пориві здобудуть і відбудують нашу Україну»¹²⁸.

Очевидно, що його несподівана і загадкова смерть в лютому 1957-го у Лондоні не була випадковою. Він став черговою жертвою російсько-советських спецслужб, подібно до С. Петлюри, Є. Коновальця, Л. Ребета, С. Бандери та інших знакових постатей України.

На жаль, ліві соціалістичні політики одразу перейшли в опозицію і, більше того, розпочали антигетьманське повстання, яке привело до повалення Української Держави і приходу до влади Директорії, що не лише відновила УНР, а й продовжила свої соціалістичні експерименти.

Цим скористалася більшовицька Росія, яка в грудні 1918 р. розпочала Другу війну з Україною. Для прикриття агресії було створено т.зв. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, але справжня мета російських окупантів викладена в таємній інструкції голови Реввійськради советської Росії Л. Троцького (Лейби Бронштейна): «Пам'ятайте. Що так чи інакше, а нам треба повернути Україну Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами. [...] Ні на хвилину не

¹²⁸ АВЕ... С. 524.

забувайте, що Україна має бути нашою, і нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинутий з пам'яті народу назавжди»¹²⁹.

Таким чином, упродовж 1917–1921 років йшла важка та кровопролитна війна армії УНР з окупаційними російським військами, причому як т.зв. червоними, так і білими. Знаковими віхами у ній стали Перша (грудень 1917 – травень 1918) й Друга (листопад 1918 – грудень 1919) війни більшовицької Росії проти УНР. Як згадував член Центральної Ради М. Ковалевський: «...можна було прийти до переконання, що ці банди російських більшовиків, які прийшли з півночі на Україну, мали якусь звірячу ненависть до українців і до самого Києва як такого. Вони масово розстрілювали і катували власне українців, а не росіян чи жидів, хоча і затримували чимало російських старшин. Вони плондрували місто так, як може плондрувати і грабувати дикий завойовник, якому пощастило захопити чуже місто»¹³⁰.

Важливими подіями у боротьбі проти петроградсько-московських агресорів стали Перший (грудень 1919 – травень 1920) та Другий (жовтень-листопад 1921) Зимові походи армії УНР, а також спроба об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу (січень 1919). На жаль, пошук шляхів до порозуміння з Польщею (Варшавський договір 1920) не дав очікуваних результатів і завершився Ризьким мирним договором 1921 року.

¹²⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... С. 156.

¹³⁰ Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ, 2007. С. 20.

Слова-звернення Ю. Пілсудського до українських вояків, яких поляки інтернували у спеціальних таборах: «Я перепрошую, панове, я дуже перепрошую, все це мало бути інакше», були слабкою втіхою для українців, які програли війну більшовицькій Росії.

Однак, соціалістичні ілюзії та пацифістська позиція лідерів УНР, їх автономізм і федералізм, зокрема доби Центральної Ради, зрештою, неготовність тодішнього українського суспільства до боротьби і розбудови незалежної української держави не сприяли перемозі над шовіністичною більшовицькою Росією. У цьому контексті надзвичайно промовистою є репліка В. Винниченка: «Україна буде або соціалістичною, або ніяка!».

На початку 1919-го УНР опинилася у вкрай складній ситуації. З північного сходу розпочалася інтервенція російських більшовицьких військ, на південному сході діяла білогвардійська Добровольча армія генерала Денікіна, на півдні висадилися французькі та англійські війська Антанти, а на заході ЗУНР зазнала агресії з боку Польщі. По всій території України діяли численні повстанські загони різних отаманів, які часто змішували свої політичні симпатії, переходили з одного табору в інший, вносячи і в так нестабільну ситуацію анархію та хаос. Варто зауважити, що діяльність повстанських загонів у час національної революції 1917–1921 років носила, здебільшого, деструктивний характер, а селянський повстанський рух після її поразки, зокрема в районі Холодного Яру, фактично продовжив боротьбу за незалежність. Недаремно на чорному прапорі

холодноярських повстанців були написані слова: «Воля України, або смерть!»

Під натиском наступаючої російсько-більшовицької армії українські війська на початку лютого 1919 року змушені були залишити столицю Київ і відступити спершу до Вінниці, а далі через Проскурів-Рівне-Тернопіль до Кам'янця-Подільського. Неefективність соціально-економічної політики, суперечності щодо зовнішньополітичного курсу, особисте протистояння лідерів УНР не сприяли створенню єдиного фронту національних сил для відбиття агресії більшовицької Росії.

У той час, коли армія УНР відступала на окупованих російськими більшовиками теренах Центральної України набув масового поширення селянський повстанський рух. Так, лише упродовж квітня – першої половини червня 1919-го в Україні відбулося 328 збройних виступів проти російської компартійної влади. На Київщині, зокрема, повстанський рух очолював отаман Зелений (Данило Терпило). Повстанці повністю контролювали Васильківський, Таращанський і Білоцерківський повіти¹³¹.

У боротьбі з московськими окупантами український народ представляло чимало героїв-месників. На Поділлі таким борцем за незалежність України був Яків Гальчевський. Звертаючись до своїх козаків-повстанців він наголошував: «Ми, повстанці, боремось під національними прапорами за велику ідею, і за цю ідею ми не боїмося ні

¹³¹ Коваль Р.Отаман Зелений: Історичний нарис. Київ; Кам'янець-Подільський, 2011. 464 с.

смерти, ні мук. Ми є месниками, за кривди, заподіяні Москвою нашій нації впродовж віків. [...] Коли хто з нас впаде в бою, то його смерть, буде цеглиною під рідний національний будинок. [...] В постійній боротьбі ми стали людьми не з цього світу, а стояли понад людські пристрасті. На землі нічого не було такого, щоби нас до неї притягало: ні батьки, ні родина, ні багатство не могло нам заступити неба, куди наші душі рвались, бо там була ідея. Смерти ми не боялися, бо завсіди стояла вона перед нами. Свою смерть кожний із нас уявляв собі, як легкий перехід у інший, незнаний нам світ, де буде вічний спокій на який ми заслужили своїм бурхливим життям»¹³².

Восени 1919 року армія УНР вела важкі бої з російськими більшовниками та їх п'ятою колоною, білогвардійцями та поляками, тобто воювала на кількох фронтах одночасно. Зазнавши величезних втрат і не маючи можливості проводити регулярні військові дії, керівництво державою прийняло рішення перейти на партизанські методи боротьби. З грудня 1919 до травня 1920 року тривав Перший Зимовий похід – військово-партизанський рейд по тилах Червоної та Білої армій. Пройшовши з боями понад 2500 км по територіях сучасних Житомирської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Вінницької областей, партизанська армія УНР мала понад 50 великих успішних боїв та кілька сотень менших сутичок. Під час цього походу українська армія виконувала різнопланові

¹³² Гальчевський Я. Проти Червоних окупантів. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 318, 332–333.

завдання: воювала з білими та червоними окупантами, дезорганізовувала тили, руйнувала залізниці, ліквідовувала склади, встановила контакти з українськими повстанськими загонами, координувала їхні бойові дії, здійснювала активну пропагандистську роботу серед населення, зокрема селян, закликала їх чинити опір російсько-більшовицьким займам. Перший Зимовий похід водночас виконав важливу пропагандистську акцію – поширення ідеї визволення України від окупантів і створення власної незалежної держави¹³³. Як зазначав військовик та історик Василь Прохода, вояки «передавали населенню віру в правоту свого діла, вони утворили легенду про найбільшого борця за незалежність – Симона Петлюру, вони пронесли перед очима народних мас національний прапор Української Народної Республіки»¹³⁴. Перший Зимовий похід закінчився об'єднанням частин, що брали у ньому участь, з військами УНР, які згідно Варшавського договору, разом з польською армією, спільно воювали проти червоної Москви.

Сьогодні традиція спільної українсько-польської боротьби проти Росії, успішно продовжується. Щодо Варшавського договору, слід зазначити, що він був укладений у квітні 1920-го. між Петлюрою та Пілдеуським і викликав неоднозначну реакцію в українському суспільстві. За цим договором в обмін на визнання незалежності УНР і військову допомогу,

¹³³ Перший Зимовий похід армії УНР // Енциклопедія історії України. Київ, 2011. Т. 8. С. 170.

¹³⁴ Руккас А., Ковальчук М., Папакін А., Лободаєв В. На бій за волю... С. 207.

С.Петлюра погодився визнати українсько-польський кордон по р. Збруч і далі по Прип'яті до її гирла. До Польщі мала відійти Східна Галичина та п'ять повітів Волині. Щоправда, уряд Ю. Пілсудського відмовився від намірів розширити територію Польщі до кордонів Речі Посполитої 1772 року. У відповідності з договором об'єднанні українсько-польські війська вступили у боротьбу з червоною армією й на початку травня 1920-го визволили Київ. Але, в червні ц.р. більшовицька армія перейшла в контрнаступ і до середини липня примусила союзників відступити за р. Збруч.

У середині 1920 року під Варшавою спільними діями польських й українських військ вдалося відстояти незалежність Другої Речі Посполитої від наступу червоних більшовицьких орд – т.зв. диво над Віслою. Вирішальну роль у польсько-російському протистоянні, зокрема під Замостям і Варшавою у серпні-вересні 1920-го, відіграли українські військові частини під командуванням генералів Марка Безручка та Всеволода Змієнка. На жаль, у жовтні 1920 року польська сторона без узгодження дій з українськими союзниками, уклала перемир'я з совєтською Росією, а у березні 1921-го у Ризі був підписаний мирний договір між представниками РСФФР і УРСР, з одного боку, та Польщі – з другого, який формально закінчив польсько-совєтський збройний конфлікт 1919–1920 років і санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та совєтською Росією й фактично анулював Варшавський договір 1920 року. Інтереси УНР при цьому не були враховані і українці залишилися сам на сам у своїй боротьбі з російськими окупантами, яка тривала до кінця

1920-го. У листопаді 1920 року військ а УНР змушені були перейти р. Збруч і були роззбросні та інтерновані у спеціальних таборах на території Польщі.

Так нелогічно та некорисно для обох сторін закінчилася спроба польсько-українського союзу, щоб у 20–30-х роках ХХ століття перерости у конфронтацію в Західній Україні, а в роки Другої світової війни у збройне протистояння на Волині та Галичині. Цими польсько-українськими конфліктами цинічно скористалася сталінська Росія, яка разом з гітлерівською Німеччиною здійснили у 1939 році четвертий поділ Польщі. Саме червона Москва знищила польську військову еліту в Катині, а вже у наш час путінська Росія посприяла жакливі авіакатастрофі під Смоленськом, в якій загинула значна частина польської державної еліти. Нипішняя російсько-українська війна відкрила шлях до повного порозуміння між двома народами: польським і українським, а безпрецедентна допомога, яку надає Польша воюючій з Росією Україні дає надію, що історичні кривди залишаться у минулому.

Поки під Варшавою об'єднані польські й українські війська чинили героїчний опір московським окупантам у Центральній Україні з новою силою спалахнув масовий повстанський рух проти більшовиків. Упродовж літа 1920-го лише на Київщині вибухнуло 168 антибільшовицьких повстань та збройних виступів, а на Полтавщині – 273. На південній Київщині з московськими окупантами боролася унікальна «Холодноярська повстанська республіка». Значну активність виявляли також повстанці Херсонщини та Поділля. Зокрема, одне з найбільших селянських

повстань відбулося в районі Олександрії, у якому взяло участь близько 10 тис. селян¹³⁵.

Відступ армії УНР на територію Польщі не означав завершення збройної боротьби проти більшовицької Росії. На зламі 1920–1921 років повстанський рух в Україні посилювався, історики припускають, що зі зброєю в руках у той час воювало близько 40 тис. осіб. З цим повстанським рухом еміграційний уряд УНР планував повалення більшовицького режиму і повернення в Україну. Для організації повстання в Україні, у Тарнові та Львові було створено спеціальний Партизансько-повстанський штаб, який підготував військовий рейд в Україну, що мав стати сигналом для загальнонаціонального повстання. Для вторгнення в советську Україну сформували три ударні військові групи: Волинську, чисельністю близько 900 осіб, якою командував генерал Ю. Тютюнник; Подільську – близько 350 осіб, командував підполковник М. Палій-Сидорянський, а після його поранення підполковник С. Чорний; Бессарабську, чисельністю 300 осіб під командуванням А. Гулого-Гуленка¹³⁶.

У відозві до населення України генерал Ю. Тютюнник зазначав: «Громадяни України! Збройною силою, зрадою й підступом опанували наші закляті вороги Україною. [...] Бувше панське ярмо замінили ще гіршим ярмом комуністичним. [...] На захист свого краю виступили ліпші сини наші, вони склали повстанські

¹³⁵ Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність... С. 61.

¹³⁶ Енциклопедія Історії України. Київ, 2005. Т. 2. С. 473.

частини і чотири роки безперервно билися за волю України. Тяжка була боротьба повстанців з московськими окупантами та український народ не опустив рук. Він не зрікся надії здобути собі волю, лише більше загартувався у цій боротьбі. [...] Головне Повстанське Командування кличе всіх громадян України до смертельного бою... Тисячі тисяч замучених синів України, зруйнований і поруганий край вимагають помсти. Хай гармати і коси, кулемети і серпи викують нашу волю»¹³⁷.

У жовтні-листопаді 1921 року вони розпочали свій визвольний похід в Україну, однак зазнали невдачі. Недотримання засад конспірації під час підготовки походу дали змогу чекістам не лише дізнатися про плани еміграційного українського уряду, а й викрити та розгромити більшість української повстанської мережі в Україні. Ситуація ускладнювалася браком озброєння, боєприпасів, обмундирування, кінноти, несприятливими погодними умовами – рання зима та ін. факторами. Не справдилися сподівання на масовий виступ селян проти російських більшовиків: «Залякане і стероризоване ними цивільне населення ставилося до повстанців надзвичайно прихильно, але рідко коли ці симпатії набували більш конкретних та активних форм, частіше все обмежувалося наданням провізії й возів»¹³⁸.

Упродовж всього походу повстанців переслідувала кавалерійська дивізія під командуванням Г. Котовського. 17 листопада 1921 року їй вдалося оточити українських

¹³⁷ Верига В. Листопадовий рейд 1921 року. Київ, 2011. С. 59–60.

¹³⁸ На бій за волю... С. 281.

вояків біля с. Малі Миньки й завдати їм поразки. Узяті в полон 359 осіб, російські більшовики розстріляли у містечку Базар, лише невеликій частині вдалося прорватися та відступити. В офіційному звіті Київського військового округу від 26 листопада 1921-го зазначено: «Зарубано в бою більш як 400 чоловік й захоплено до полону 537 чоловік, у тому числі й поранені. В момент бою деякі особи з вищого командування, бачачи безвихідь становища, самі себе розстрілювали й підривали бомбами. Усього перед Надзвичайною комісією (п'ятіркою) постало 442 чол., решта померли від ран до приходу комісії або перебували в тяжкому стані... Керуючись велінням революційної совісті... Надзвичайна комісія постановляє: 1) Перелічених у прикладенім до цього списку осіб, у кількості 359 чоловік, як злісних і активних бандитів, розстріляти». Протокол підписали: голова Надзвичайної комісії Гаркавий, члени: Лівшиц, Іванов, Котовський, Фріновський і секретар Літвінов»¹³⁹.

Після поразки Другого Зимового походу воєнні дії армії УНР, як регулярної збройної сили, завершилися. Водночас трагічна поразка під Базаром означала завершення Української національної революції 1917–1921 років й перемогу в Україні російсько-більшовицького окупаційного режиму. Однак боротьба з Росією не припинялася, вона набрала інших форм, дістала нові методи й проходила на інших фронтах: політичному, ідеологічному й розвідувальному.

¹³⁹ Там само. С. 180–181.

III. Російсько-українське протистояння у 1921–1991 роках

III.1. Український рух Опору у 1921–1939 роках

Поразка Української національної революції 1917–1921 років та встановлення більшовицького тоталітарного режиму докорінно змінили ситуацію в Україні. Українці, на жаль, не використали свого історичного шансу й на відміну від поляків, фінів, литовців, латишів, естонців, чехів, словаків та ін., не створили своєї національної держави, тому понад сімдесят років Україна була маріонетковим державним утворенням у складі СРСР. Невдача національно-визвольної боротьби пояснюється цілим рядом внутрішніх і зовнішніх факторів, як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Невисокий рівень національної свідомості значної частини українського суспільства, соціалістичні й автономістсько-федералістичні ілюзії політичної еліти, помилки в соціально-економічній та військовій сфері, суперечності й протистояння між лідерами не сприяли утвердженню національної держави.

Вкрай несприятливими були і зовнішні чинники. Це, насамперед, російська експансія на українські землі. У цьому контексті принциповими є висновки дослідників, що «більшовизм був продуктом російської національної історії, а на неросійських етнічних землях імперії він утвердився шляхом експансії, підтримкою місцевим російським та зрусифікованим населенням. Експорт

більшовицької революції з Росії в Україну ... набрав згодом світового масштабу, він тривав протягом усього існування СРСР...»¹⁴⁰.

Є. Стаднійчук теж наголошує: «Простежуючи генезу більшовизму можна стверджувати, що він не був внутрішнім національним витвором українського народу, а чужорідним, чуженаціональним, штучно перенесеним на українську землю. Головною соціальною опорою більшовицької партії в Україні став російськомовний і єврейський пролетаріат міст, а також ті верстви українських робітників, які зрусифікувалися»¹⁴¹.

Російсько-більшовицька система, потопивши в крові спробу українців створити свою національну державу і встановивши свій тоталітарний геноцидний режим, здійснила над ними такі політичні, економічні й духовно-культурні експерименти, які поставили під загрозу саме існування української нації як такої. Встановлення однопартійної диктатури, яка фактично була владою більшовицької правлячої верхівки, свослідної партійної олігархії, що свої справжні наміри прикривала позірними двома вертикалями влади – партійною та радянською; водночас збереження імперії під новою політичною вівіскою СРСР; нещадний терор не лише проти політичних опонентів, а й всіх, хто не бажав демонструвати свою лояльність до комуно-більшовицького режиму.

¹⁴⁰ Бадзьо Ю. Історія застерігає // Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. Київ, 1995. С. 16–17.

¹⁴¹ Стаднійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). Київ, 1998. С. 76.

Цей режим експропріював під облудними гаслами націоналізації та усупільнення засоби виробництва, що опинилися у формальній власності держави, а фактично у руках правлячої партії чи точніше невеликої групи компартійних вождів. Таким чином кожен член суспільства став економічно залежними від держави чи точніше партії. Не менше цинічною була політика режиму у сфері духовності і культури. Ліквідація або вихолощення сутності національних культурно-освітніх інституцій, фальсифікація національної історії, брутальна русифікація всіх сфер суспільного життя, заборона та знищення національних церков, викорінення національних свят, звичаїв і традицій мали на меті опустити українську націю до рівня етносу та створити з неї безглузду фікцію – радянський народ.

Аналізуючи несприятливі зовнішні чинники для утворення незалежної української держави Л. Якубова зауважує: «У конфігураціях повоєнного світу, що вималювався провідними геополітичними гравцями ставку було зроблено на Польщу, Чехословаччину, Румунію та Королівство сербів, хорватів і словенців (Мала Антанта), що задумувалися, як захисний бар'єр між Європою та Росією і стримувальний пас угорської ірреденти. Українськими та білоруським землями та українцями й білорусами заплатили за короточасний мир, витрачений на підготовку до нової ще кривавішої війни»¹⁴².

¹⁴² Лариса Якубова. Дискурс національної державності в радянську епоху // Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. Київ, 2022. С. 153.

Проте переможці Першої світової війни, допустивши розділення українських етнічних земель на чотири частини між Росією (СРСР), Польщею, Румунією та Чехословаччиною, залишили невирішеним «українське питання» і тим самим фактично посприяли історичній боротьбі українців за визволення: ментальне, ідеологічне, етнокультурне, геополітичне. У цьому контексті важливою проблемою російсько-українських воєн советського періоду є Український рух Опору компартійній тоталітарній системі у 1921–1991 роках. Цей опір тривав упродовж усього часу існування СРСР, набирав різних форм – від пасивного спротиву режимові й поширення опозиційних настроїв серед усіх верств українського суспільства, проявлявся у діяльності легальних чи напівлегальних товариств, нелегальних організацій, а також у збройному опорі російській компартійній системі.

Як зазначає Ю. Шаповал: «Протягом усієї доби комуністичного панування в Україні завжди були патріоти, які чинили спротив (латентний або відвертий) режимові, вбачали перспективу України в більшій орієнтації на Захід і прагнули створити не декларативну, а повноцінну Українську державу. [...] Документи свідчать, що спротив комуністичному режиму в Україні тривав увесь час поки той режим існував»¹⁴³.

Особливо активним і тривалим був збройний опір українського селянства у 20-х роках, який набув масового національного характеру. За даними ВУЧК за десять

¹⁴³ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії. Київ, 2001. С. 24; 417.

місяців 1921 р., чекісти вивели з боротьби різними засобами 444 отамани, з яких вбито у боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно здалося – 162. Навіть у березні 1930 р. за даними чекістів, кількість селянських заворушень досягла в УСРР – 2945¹⁴⁴.

Одним з найбільших центрів збройного опору російському окупаційному режимові був район знаменитого Холодного Яру, де в десятках місцевих сіл існувала т.зв. Холодноярська республіка, на прапорі якої був виписаний категоричний імператив: «Воля України – або смерть!». Один із керівників холодноярських повстанців Юрій Горліс-Горський у своїй книзі писав: «Холодний Яр – це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом. На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна “республіка”, яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині [...] Холодний Яр кров’ю і загиблями спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого “умиротворення” ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п’ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогненних прикладів героїзму, якими не

¹⁴⁴ Українське століття... С. 125, 130.

кожна нація може похвалитися. Все те мало знапе за кордоном, бо холодноярців, майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не зганьбивши свого пранору, на якому написали: “Воля України – або смерть”»¹⁴⁵.

Для придушення селянського повстанського руху Москва вдалася до жорстокого червоного терору. Були створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, революційні трибунали, політвідділи, які використовуючи регулярні війська, частини особливого призначення та міліцію, що заарештували і знищували тисячі українців, які чинили опір. Окремо слід сказати про спротив українського селянства задуманій Москвою колективізації. Крім масового пасивного опору, що проявлявся у відмові вступати до колгоспу, селяни вдавалися до забою худоби, втеч із села в індустріальні центри, приховували дані про врожай, відмовлялися сплачувати податки та використовували інші форми протесту. Крім того, по всій Україні з кінця 1928-го до початку 1932-го року спалахували стихійні бунти і навіть збройні повстання, які російська більшовицька влада за допомогою місцевих перевертнів придушувала військовою силою.

Як вважають дослідники, Україна практично опинилася на порозі громадянської війни, оскільки «інтенсивне насадження комун у перші місяці 1930 року викликало загальний опір селянства. Найчастіше він матеріалізувався у «волинках», тобто демонстративному

¹⁴⁵ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Харків, 2023. С. 9, 11–12.

небажанні працювати у примусово створеному колгоспі. Пройшло безліч інших «баб'ячих» (жіночих – О.П.) бунтів. [...] Виявилось, що в українському селі ще залишилися невилучені чекістками запаси зброї. В Антонівському районі Шепетівського округу, певний час діяв збройний загін чисельністю до 200 чоловік, який громив колгоспи, радянські установи, знищував активістів-незаможників»¹⁴⁶.

У спеціальному зведенні про активні антирадянські прояви в Україні (березень 1930) зазначалося, що масовими виступами охоплено Шепетівську, Бердичівську, Сумську, Проскурівську, Дніпропетровську, Ізюмську, Тульчинську, Волинську, Білоцерківську, Полтавську, Вінницьку, Сталінську округи. Лише з січня по червень 1930 року в Україні було вчинено 1535 терористичних актів. Повстанським рухом були охоплені також Херсонщина, Кам'янець-Подільська округа, Одещина та інші регіони. Селяни заявляли: «Нам такої радянської влади не потрібно Це не влада, а бандити. Вона нас пограбували і забрала все»¹⁴⁷.

Намагаючись зламати опір українців компартійний московський режим вдавався до різних засобів, у т. ч. провокаційних. Чекісти створювали фіктивні повстанські організації для виявлення і ліквідації опозиційних елементів. Д. Соловей зазначає: «Підготівляючи такі фіктивні повстання, провокатори ГПУ-НКВД виявляли в Україні масу людей незадоволених, опозиційно вороже

¹⁴⁶ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ, 1999. С. 157.

¹⁴⁷ Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). Київ, 1996. С. 384.

настроєних до московсько-більшовицької окупаційної системи й влади, ушлутували їх у сіті своїх «повстанських організацій» і давали ГПУ-НКВД «законні» підстави своєчасно заарештувати оті небезпечні чи підозрілі для них елементи й безоглядно винищувати їх»¹⁴⁸.

Цю тактику боротьби з повстанських рухом снкаведисти використовуватимуть в роки Другої світової війни та повоєнний період. А у 20–30-х роках тоталітарна система вдавалося і до таких методів, як запровадження інституту заручників. З цього приводу у спеціальній інструкції зазначалося, що в кожному населеному пункті необхідно з числа заможних селян визначити відповідальних за ситуацію в селі: «Жоден випадок прояву бандитизму не може залишитися без покарань. У випадку вбивства чи поранення в селі бандитами представника радянської влади, червоноармійця або члена комнезаму з числа відповідальних розстрілюється подвійне число, а питання кого саме визначається жеребкуванням»¹⁴⁹.

Проте опір українського народу, зокрема селянський, продовжувався. Селяни у своїй основній масі розуміли, що це їхній останній шанс залишитися господарями на своїй землі, землі яку у них відбирає московська комуна. Зі свого боку російські окупанти теж розуміли, що якщо вони не поставлять на коліна найбільш чисельну верству українського суспільства утвердити свою владу буде складно. Тому вони вдалися до жорстокого

¹⁴⁸Соловей Д. Голгота України. Репринтне видання. Дрогобич, 1993. Ч. 1. С. 142–143.

¹⁴⁹Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Київ, 1994. Кн. 1. С. 94–101.

цінічного методу організації голодомору, якому передували насильницька колективізація сільського господарства, розкуркулення селян, хлібозаготівельна конфіскація у них зерна і масовий терор.

Документальні джерела й усі інструкції засвідчують намір Кремля організувати в сільській місцевості України абсолютний голод. Під виглядом хлібозаготівлі у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Отже, це було санкціоноване державою вбивство. «Для Й. Сталіна та його команди, – пише С. Кульчицький, – побудова комунізму означала тільки одне: суміщення встановленої у листопаді 1917 р. політичної диктатури з диктатурою економічною. Однак при існуванні самостійного господарюючого сільського товаровиробника суміщення диктатур не могло здійснюватися, тому що такий виробник був незалежним від держави [...] «Сокрушительный удар» націлювався на вбивство мільйонів селян шляхом створення ситуації абсолютного голодування. [...] Акція Й. Сталіна була ретельно спланована, добре замаскована і холоднокрівно здійснена. Вона спрямовувалася на штучне створення для власних громадян умов несумісних з фізичним існуванням. Мета – повстанський потенціал давно голодуючих селян знизити до нуля»¹⁵⁰.

Таким чином, у 1932–1933 роках Росія влаштувала в Україні штучний голод, який за всіма ознаками дозволяє трактувати його як голодомор і, навіть, геноцид.

¹⁵⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 2. С. 449, 452.

Голодомор тривав з квітня 1932 до листопада 1933 року. За 17 місяців було вбито понад 7 мільйонів людей в Україні і 3 мільйони українців поза її межами, в регіонах, що історично були заселені українцями: Кубань, Північний Кавказ, Нижнє Поволжжя та Казахстан. В Україні від голоду щохвилини вмирали 17 людей, 1400 щогодини, понад 30 тис. щодня. Крім фізичного вбивства мільйонів людей, наслідком цього геноциду стало також руйнування традиційного українського устрою життя. Голодомор став зброєю масового біологічного знищення українців, на довгі десятиліття порушив генетичний фонд народу, призвів до моральних, психологічних змін у свідомості українців. Традиційна культура та народні звичаї зазнали деформації. Голодомор повністю змінив порядок господарювання на селі. На десятки років українські селяни були зведені до становища безправних колгоспників-кріпаків, позбавлених паспортів і пенсій. Тобто Голодомор 1932–1933 років став соціально-гуманітарною катастрофою глобального масштабу, наслідки якої українське суспільство відчуває донині.

Важливо підкреслити, що опір російському комуністично-більшовицькому режиму чинила й українська інтелігенція. Члени українських національних партій та позапартійні, які брали активну участь у революції 1917–1921 років, не сприймали советського режиму та намагалися прогнестояти йому. Ось, що, наприклад, писав у своєму «Щоденнику» С. Єфремов, видатний український громадсько-політичний і державний діяч, історик літератури, академік ВУАН: «Не раз, а, може, сотні разів ставив я перед собою питання: а може я помиляюся щодо більшовиків; може моя «стара»

істота просто не розуміє «нових» вимог часу, може мій «старий міх» нового вина не вміщас. Може з мого боку просто несправедлива ота відраза, яку почуваю до цих «героїв нашого часу». Тяжкі ці питання і тяжкі переживання. [...] Але коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовство, які становлять головні риси більшовицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи на брехні, провокації, на світовому дурнєстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить згинути»¹⁵¹.

Низка записів у «Щоденниках» засвідчує, що рух опору червоному режиму охопив не лише інтелігенцію, селян, а й робітників: «Нарікання на «робітничий уряд» лунають все частіше і гостріших набирають форм. [...] Робітничий клас незадоволений і він обертається тепер проти влади, що зве себе робітничо-селянською. Про задоволення селян і говорити нема чого. [...] Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, клянуть і шпиком ждуть...Петлюри!»¹⁵².

С. Єфремов ще з кінця ХІХ ст. брав активну участь в українському національно-визвольному русі, був одним з лідерів ряду політичних організацій і партій, членом Центральної Ради й, на думку дослідників, тісно співпрацював з Братством українських державників –

¹⁵¹ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997. С. 91.

¹⁵² Там само. С. 120, 122, 135, 507.

таємною організацією, що виникла у 1918 році й діяла до 1924-го. Заарештований у 1929 році у справі т.зв. Спілки визволення України (СВУ), був засуджений до 10 років тюремного ув'язнення, помер в одному з таборів ГУЛАГу в 1939 році.

У контексті російсько-українських воєн актуальним, але не до кінця з'ясованим залишається питання існування та діяльності у підрадянській Україні підпільних організацій. Думки дослідників з цього приводу розділилися – від категоричного заперечення, навіть можливостей боротьби з комуністичним режимом, до наявності та діяльності тут таємних організацій. Припускаємо, що істина захована десь поміж цих тверджень.

Так Д. Соловей вважає, що антирадянське підпілля в УСРР існувало, щоправда, як він пише не в такій формі і не з таким розмахом як дехто собі уявляє. До реально діючих організацій він відносить згадане вище Братство українських державників, Спілку визволення України, Український національний центр та деякі інші підпільні структури. «Є чимало підстав думати, - пише він, - що отаких дрібних політичних організацій, які в тій чи іншій формі намагалися створювати опір окупаційній системі в Україні в 1920-х роках було чимало, але всі вони (внаслідок широко розгалуженої таємної агентури) гинули раніше, ніж могли б приступити до якоїсь серйозної акції»¹⁵³.

¹⁵³ Соловей Д. Голгота України. С. 119.

З такими висновками погоджується М. Мушинка, який аналізуючи реальність існування й діяльності Спілки визволення України та Спілки української молоді, зауважує, що «не може бути, щоб після цілого ряду таємних політичних організацій, які діяли в часі жорсткого царського самодержавства, в часі большевицького ладу в Україні не було жодного організованого руху Опору. [...] Немислимо, щоб у часі, коли в Україні виникали повстання проти совєтської влади там була єдина комуністична партія большевиків і ніякої опозиції. [...] Заперечення таких організацій у пізніший час були інспіровані тими ж комуністами»¹⁵⁴.

Заперечує існування та діяльність підпільних організацій в т.ч. й СВУ Г. Костюк, який вважає: «...підпільні антирадянські організації є фальшивками ДПУ-НКВС, які були потрібні для прикриття й виправдання терору взагалі, а проти українців зокрема»¹⁵⁵. У той же час дослідник зазначає, що могло не бути жодної підпільної організації, але опір народу існував і він ніколи не припинявся.

Зважаючи на конкретні факти існування таємних організацій в Україні у царській Росії, масовий рух опору українців у 20–30-х роках, їх активну боротьбу за незалежність в роки Другої світової війни та доволі широку мережу підпілля у новоспівний час, заперечувати існування нелегальних організацій в УСРР немає підстав.

¹⁵⁴ Мушинка М. Спілка визволення України існувала // Шлях перемоги. 2000. 16 серпня.

¹⁵⁵ Костюк Г. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. Київ, 1995. С. 246.

Те, що червона Москва використовувала для репресій найменші прояви опозиційності безсумнівно. Власне судовий процес 1929–1933-го у справі Спілки визволення України є яскравим підтвердженням цього. З травня 1929 до січня 1930 року органами ГПУ було заарештовано кілька сотень людей, з яких 45 опинилося на лаві підсудних. Серед них два академіки, професори, письменники, правники, викладачі вузів і шкіл, священнослужителі та студенти. Четверо з них (С. Єфремов, А. Ніковський, В.Чехівський, М.Павлушков отримали 10 років тюремного ув'язнення, шестеро В.Дурдуківський, В.Ганцов, В. Удовенко, Г. Холодний, В. Підгаєцький, А. Барбар по 8 років позбавлення волі, решті – покарання від трьох до шести років. У 1938–1939 роках 13 із 45 засуджених було розстріляно. Всього у цій справі постраждало понад 30 тис. осіб¹⁵⁶.

Серйозна опозиція шовіністично-централізаторській політиці Москви існувала у середовищі т.зв. націонал-комуністів, які найяскравіше представлені іменами Олександра Шумського, Миколи Хвильового та Михайла Волобуєва. Пристрасний заклик М. Хвильового «Геть від Москви!», його звернення до українців йти власним шляхом, орієнтуватися на кращі європейські традиції, а не на літературу «московських задрипанок» засвідчували, що Україна в особі свідомих представників вітчизняної еліти, продовжує боротьбу за державну незалежність. В опозиції до російсько-радянської системи перебувала навіть

¹⁵⁶ Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. Київ, 1997. Т. 1. С. 47.

частина партійних, урядових, комсомольських і навіть військових кадрів.

Розглядаючи український націонал-комунізм у контексті опозиційного руху московському централізму, варто згадати деяких його найяскравіших представників, зокрема М. Скрипника. Його фанатична віра у комуністичні ідеали і спроба примирити їх з ідеєю українства стали причиною особистої трагедії, яка закінчилася в липні 1933 року пострілом у скроню. Тому мав рацію І. Кошелівець, який підкреслив, що «саме на досвіді Скрипника і наступних десятиліть підтвердилося, що для України союз з Росією у будь-якій формі виключений»¹⁵⁷.

Опозиційний рух в середовищі українського націонал-комунізму найбільше і найчастіше проявлявся в діяльності О. Шумського, М. Хвильового та М. Волобуєва. Оскільки про М. Хвильового уже йшла мова, зупинимося на трагічній постаті О. Шумського. У 1924–1927 роках він був наркомом освіти УСРР, активно проводив політику українізації, критикував стиль роботи Кагановича, який очолював ЦК КП(б)У та вважав: «мы поведем украинизацию не украинскими руками», тобто українізацію без українців. На одному із засідань Політбюро ЦК КП(б)У Шумський заявив, що «...російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. Він править при підтримці нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю суттю були лицемірами, по-рабськи нечесними і зрадливими. Тепер

¹⁵⁷ Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен, 1972. С. 203.

він співає про фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом все українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду»¹⁵⁸.

Більшовицька система, звісно ж, такого не пробачала. Цього ж 1927 року О. Шумського було звільнено, відкликано в Москву, де він працював на другорядних посадах у профспілках. Його заарештували і засудили у травні 1933 року на 10 років ув'язнення та заслання. Проте він не зрікся своїх переконань, протестував, послідовно відстоював право українського народу на вільний національний розвиток, писав листи до Сталіна та вимагав реабілітації. На засланні у Красноярську, коли був уже важко хворий, підготував монографію «Малороси», в якій писав про русифікацію України як «національно-політичну кастрацію українського народу». У вересні 1946-го, відбувши ув'язнення та заслання, хотів померти на рідній землі, виїхав потягом із Саратова до Києва, але повернутися в Україну не судилося. За наказом Сталіна та Кагановича його вбили¹⁵⁹.

Якщо О. Шумський уособлював опозицію у сфері політичній, а М. Хвильовий в культурі, чи вужче – в літературі, то М. Волобуєв у царині економіки. У своїй статті «До проблем української економіки» він наголошував на колоніальній залежності України від Росії,

¹⁵⁸ Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1991. С. 341.

¹⁵⁹ Дет.: Шаповал Ю. Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». Київ, 2020.

як у царські, так і в комуністичні часи. Висновки економічного характеру М. Волобуєв пов'язує з етнокультурними процесами: «Ліквідація провінціального становища нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення її становища оформленого й закінченого національно-господарського організму»¹⁶⁰.

Варто також звернути увагу на чіткі національні позиції Української Автокефальної Православної Церкви та її митрополита Василя Липківського, який у своїх проповідях наголошував: «Людина помирає, а народ живе довіку [...] Де ж займе місце на Страшному суді наш український народ? Народ наш і на землі не може знайти певного місця [...] Але перед Господом вже мусить він зайняти певне своє власне місце[...] Душі народу не можна змінити нічим! І той народ найбільш нещасний, що не знає, не розуміє своєї душі, не дбає про неї. Бо не кількість народу, не багатство його землі, а душа народу падає йому найбільше значення і в Бога, і в людей [...] В ці часи почувається яесь нове «благовіщення», нас закінкають єднати своє життя не з Христом, а з якимось Марксом та іншими іменами, що піднеслися на землі. Єднають нас уже не з янголами і Духом Святим, а з мертвою матерією і її механічними законами [...] Коли в наші часи, дійсно перетворюється життя народів, то це перетворення повинно початись не з Маркса та його нащадків, що і собі

¹⁶⁰ Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 рр. Тернопіль, 2004. С. 34.

не здобули життя, а з Христа, з його Благовіщення й воскресіння»¹⁶¹.

Власне багаторічна збройна боротьба українського народу з російськими окупантами, а після її придушення масовий опір компартійному режиму, зробили Україну об'єктом політичного терору, який тривав упродовж усіх 70 років існування «імперії зла» – СРСР. Цей терор охопив всі прошарки і верстви українського суспільства та здійснювався у всіх сферах суспільно-політичного, економічного й духовно-культурного життя українців. У своїй праці з промовистою назвою «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» С.Білокінь наголошує, що державний терор лежав у самій природі більшовизму й проводився перманентно у брутальних і цинічних формах, що привело до кількісних і якісних деформацій українського суспільства: «Пануючи протягом кількох десятиріч, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної соціальної верстви, винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд»¹⁶².

Справді російський червоний терор став найтрагічнішою сторінкою в українській історії. І мова йде не лише про людські жертви, їх чисельність, а й про понівечені людські душі, зміни в ментальності народу, зламані історичні традиції, шалену русифікацію, що породили кілька поколінь манкуртів, яничарів та

¹⁶¹ Там само. С. 43.

¹⁶² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941). Київ, 1999.

колаборантів, життєвим кредо яких стало примітивне гасло: «какая разніца!» Нині в умовах російсько-української війни, всі нанесені Москвою українцям рани проявляються у різних формах – від втеч за кордон з метою уникнути мобілізації до прямої колаборації з московськими окупантами на всіх рівнях – від примітивного коригувальника до вищих державних чиновників, депутатів усіх рівнів, які віддавна були фессбешною агентурою, що як спрут облутала Україну.

Залишається відкритою проблема встановлення кількості жертв російсько-радянського терору в Україні у міжвоєнний період. Тільки за офіційними даними у 1935 р. в Україні було заарештовано – 15717 громадян, а в 1937 уже 15973; в 1938 – 108006. Таким чином, у 1937–1938 роках Великого терору було заарештовано 267579 осіб, з них за нібито шпигунство – 25627, зраду батьківщини – 1487, терор – 5193, диверсії – 1396 шкідництво – 7731, повстанську контрреволюційну діяльність – 9982, контрреволюційну агітацію – 22315, до розстрілу було засуджено – 122237 громадян¹⁶³.

У Биківнянському лісі, під Києвом упродовж 1930-х – на початку 1940 років було поховано від 100 до 120 тис. осіб, страчених органами НКВС. Біля кожного великого міста України у 1930 – 1950-х роках були місця масових безіменних поховань репресованих: у Вінниці – це територія нинішнього міського парку, Одесі – другий християнський цвинтар, Донецьку – Рудченкове поле,

¹⁶³ Палій О. Історія України. Київ, 2010. С. 517.

Луганську – Гусинівський цвинтар і Суча Балка, Дніпрі – 9-й км Запорізького шосе.

Для повної картини російсько-радянських репресій потрібно додати кількість ув'язнених у таборах ГУЛАГу, внутрішніх тюрем НКВС, репресованих селян, мільйонні жертви голоду 1921–1923 років і голодомору 1932–1933 років. Автори фундаментальної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», звертають увагу на морально-психологічні аспекти комуністичного терору, зокрема на те, що він мав на меті придушення в зародку будь-якої опозиційної і досягнення безумовної лояльності. Масові арешти і ув'язнення, страти і заслання, численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля, деформували суспільну свідомість. Нормою ставали доноси на сусідів, друзів, навіть рідних, знайомих від яких, як ворогів народу, часто відмовлялися. Наслідки цього жакливого фізичного і морального терору українське суспільство відчуває до сьогодні.

Щоб уявити масштаби і жакіття терору наведемо лише два приклади: долю М. Грушевського, який 1924-го повернувся з еміграції в Україну та розстріли політв'язнів в урочищі Сандормох(Карелія). Фактично з часу повернення М. Грушевського в Україну, незважаючи на гарантії безпеки від більшовицької влади, ГПУ завело на нього справу і відгоді аж до своєї загадкової смерті, у 1934 році, він перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД, а в його оточення було заслано чимало таємних інформаторів, які систематично і докладно інформували про його настрої, розмови, зв'язки та наміри. Про справжню сутність і плани російського компартійного режиму в

Україні свідчать, вражаючі своїм цинізмом документи. Наведемо фрагмент із них мовою оригіналу: «Я помощник уполномоченного 1-й группы контрразведывательного отделения Киевского губотдела ГПУ Еймонтов Г. С., рассмотрев материалы, компрометирующие гражданина Грушевского Михаила Сергеевича как бывшего украинского революционного деятеля и найдя, что материалы вполне достаточны для подозрения выше указанного гражданина в контрреволюции, постановил: взять гражданина Грушевского М. С. на учет неблагонадежных, отнеся его к группе украинской контрреволюции»¹⁶⁴.

З єзуїтською підступністю чекісти розробляли план використання М. Грушевського: «...агентурные данные наводят нас на нижеследующее соображение: при настоящем положении вещей, Грушевского можно использовать в качестве орудия по разложению украинских контрреволюционных кругов. [...]. Для использования его есть две принципиальные линии – политическая и чекистская. Если будет признано необходимым использовать его на президентское кресло (у ВУАН – О.П.), дав ему этим самым возможность превратить академню в аппарат, проводящей определенные задания под руководством партийных органов. Если же ГПУ УСРР признает возможным использование Грушевского вести по чекистской линии путем создания вокруг него сети наших людей, которые

¹⁶⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ, 1996. С. 133.

прикриваясь его именем будут проводить наши задания, то в таком случае привлечения Грушевского руководству академией явилось бы нежелательным»¹⁶⁵.

Трагічним наслідком повернення М. Грушевського в УРСР, став його арешт у березні 1934 року органами ГПУ, депортація до Москви, заборона повернення в Україну і, як фінал – вбивство спецслужбами на курорті у Кисловодську в листопаді 1934 року. Енкаведисти знищили також його брата Олександра Грушевського та дочку Катерину, племінника Сергія Грушевського.

Ще одним символом російсько-компартиїних репресій в Україні стало урочище Сандормох (Карелія), де енкаведисти розстріляли загалом 9500 осіб, з них – сотні українців. Архівні документи розкривають неймовірну жорстокість і витончений цинізм червоних головорізів, адже розстріл 1111 соловецьких в'язнів було приурочено до 20-річчя «Великого Жовтня». Упродовж п'яти днів – 27 жовтня, 2, 3 і 4 листопада 1937 року капітан держбезпеки М. Матвєєв, якому асистував Г. Алафер, власноруч, пострілом у потилицю, щодня розстрілював по кілька сотень в'язнів. Тут, у далекій Карелії, було вбито 287 українців – відомих діячів науки, культури, політики, урядовці, військовики, священники та ін. Серед них: історики С. Грушевський, М. Яворський, географ С. Рудницький, письменники – М. Вороний, Г. Епик, М. Ірчан, А. Крушельницький, його сини Богдан і Остап, М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, В. Поліщук, Г. Шкурупій, професор В. Чехівський, режисер Л. Курбас,

¹⁶⁵ Там само. С.131.

П. Филипович, М. Яловий та ін. Це був цвіт української нації, справжня українська інтелектуальна еліта¹⁶⁶.

Застосувавши для підкорення України тотальні репресії, російський окупаційний режим суттєво пошкодив генофонд української нації. Під час революції та масового повстанського руху загинула значна частина національно свідомих верств і прошарків українського суспільства. Тисячі подалися на еміграцію. Встановивши кривавими засобами свою владу, більшовики зруйнували традиційний уклад життя українців – ліквідували українську церкву, спрофанували народні звичаї і традиції, сфальсифікували національну історію, піддали шаленій русифікації всі сторони суспільного життя. Це спричинило серйозні негативні зміни у ментальності народу. Фізично знищивши мільйони українців, змусили решту припинити боротьбу, замовкнути і пристосуватись до режиму. Значна частина суспільства пішла з ними на співпрацю. Єдиною територією, яку не підкорила Москва у міжвоєнний період, були західноукраїнські землі.

¹⁶⁶ Дет. див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріяні. Київ, 2019; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Київ. Т.1. – 1997, Т. 2 – 1998, Т.3 – 1999; Шевченко С. Соловецький реквієм. Київ, 2013; Його ж. Імперія терору. Київ, 2021.

III.2. Збройна боротьба з Росією в роки Другої світової війни

Саме тут, в західному регіоні, в роки Другої світової війни, українці продовжили збройну боротьбу з Росією, що з початком німецько-радянської війни поширилась на всю Україну. Своєрідним прологом до неї стали події на Закарпатті, яке у 20–30-х роках ХХ століття входило до складу Чехословаччини. Власне цей невеликий клаптик української землі у 1938–1939 роках став розмінною монетою в геополітичних іграх гітлерівської Німеччини, сталінського СРСР, гортистеської Угорщини та Польщі. Адже українці у міжвоєнний період були єдиним великим європейським народом, який практично не мав своєї національної держави, до того ж, був розділений між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Таким чином, невирішеність українського питання було серйозною європейською проблемою, тому не випадково Москва, Варшава, Бухарест та Будапешт побоювалися перетворення Карпатської України на непідконтрольний їм осередок української державності. 8 жовтня 1938 року Закарпаття отримало автономію у складі ЧСР, а 10 жовтня празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини у федерацію Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі (з грудня – Підкарпатської України), відповідно, українське питання набрало особливої гостроти. Найбільш занепокоєними були правлячі кола Польщі, Угорщини та Радянського Союзу, а Німеччина, готуючись до війни, що мала змінити геополітичну ситуацію в Європі, розігрувала у своїх інтересах «українську карту». У листопаді 1938 року за

т.зв. Віденським арбітражем південна частина Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове була передана Угорщині. Столицею Карпатської України став Хуст. Проте за підтримки Гітлера та Сталіна угорські війська 14 березня 1939 року напали на молоду державу. 15 березня Сойм Карпатської України проголосив її незалежність. Героїчний спротив вояків Карпатської Січі угорські гонведи потопили в крові¹⁶⁷.

Отже, для українців Друга світова війна розпочалася фактично у березні 1939 року. Меморіал героїчним захисникам Карпатської України на Красному полі, а слова провідного члена ОУН Михайла Колодзінського: «У словнику українського націоналіста немає слова капітуляція. Сильний ворог може нас у бою перемогти, але поставити на коліна ніколи!» були тим моральним імперативом, яким керувалися борці за незалежність України не лише в роки Другої світової війни.

Доля України у Другій світовій війні була особливо драматичною, адже українці брали участь у воєнних діях у складі десятка армій багатьох держав, що ставили перед собою різні геополітичні цілі. Територія України та її населення стали полігоном жажливих експериментів і злочинів, як червоного комуністичного, так і коричневого нацистського режимів. Власне ці два тоталітарні режими 23 серпня 1939 року підписали між собою договір про ненапад, який разом з таємним протоколом, відомий як

¹⁶⁷ Дет. див.: Вегеш М. Карпатська Україна: документи і факти. Ужгород, 2004. 432 с.

Пакт Молотова-Ріббентропа. Пакт був актом свавільного поділу Європи на «сфери інтересів» між сталінським СРСР і гітлерівською Німеччиною та спричинив початок Другої світової війни. 1 вересня 1939 року нацистський вермахт напав на Польщу із заходу, а 17 вересня червона армія зі сходу, здійснивши в такий спосіб четвертий поділ Польщі. Варто зауважити, що у складі польського війська в боях проти Німеччини взяли участь від 100 до 120 тис. українців, з яких у ході вересневої кампанії загинуло близько 8 тис. осіб і вдвічі більше було поранено.

Таким чином, восени 1939 року відбулися значні територіальні зміни в Україні. Закарпаття було окуповане Угорщиною; Східна Галичина і Західна Волинь увійшли до складу СРСР і, відповідно, УРСР; Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина окуповані Німеччиною й включені до складу Польського генерал-губернаторства. У 1940-му до складу СРСР-УРСР увійшли Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія. У жовтні 1939-го під контролем компартійного режиму відбулися вибори до т.зв. Народних зборів, що прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР-УРСР. На цій території було утворено сім областей: Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську, Рівненську та Чернівецьку. Населення УРСР збільшилося до 8,8 млн осіб і на середину 1941 року складало понад 41,6 млн осіб, які проживали на території площею 565 тис. км²¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Полянський О., Труба Р. Історія України. С. 313.; Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.

На присьднаних землях розпочався процес радянїзації – насадження в усїх сферах політичного, економічного й духовно-культурного життя тих моделей розвитку, які двома десятиліттями раніше утвердилися в радянській тоталітарній державі. Було юридично оформлено включення західноукраїнських земель до складу Радянського союзу, замінено польський державний апарат і сформовано нові органи влади, розпочалася націоналізація промисловості, колективізація сільського господарства, здійснювалася т.зв. культурна революція. В той же час, компартійний режим ліквідував національні політичні, економічні, культурно-освітні інституції, обмежив вплив церкви і, звичайно, застосовував свою головну «фішку» – масові репресії не лише проти політичних опонентів, а й усїх верств тогочасного західноукраїнського суспільства. За неповні два роки червоні визволителі депортували з регіону понад 900 тис. осіб, з яких понад 200 тис. українців, 600 тис. поляків і понад 80 тис. євреїв.

З літа 1940-го радянські спецслужби розпочали активну боротьбу з українським націоналістичним підпіллям. Було заарештовано понад 30 тис. осіб, серед яких тисячі членів ОУН. У січні-травні 1941 року відбулися показові судові процеси, зокрема в січні 1941-го у Львові відбувся політичний судовий процес над 59-ма молодими українцями, переважно студентами львівського університету, звинуваченими у приналежності до ОУН. По цьому процесу проходило 37 чоловіків та 22 дівчат, середній вік не перевищував 20–25 років, а наймолодшим було – 15–16 років. Переважна більшість підсудних

відкрито декларувала свою патріотичну, антирадянську позицію. Так, 20-літня Наталя Винників на протоколі допиту власноручно записала Декалог українського націоналіста з поясненням: «На підставі Заповідей, я, провідник організації ОУН в школі № 5, моє псевдо – Ада, не хочу розказувати слідству правди, не бажаю називати учасників організації, якими я керувала, не бажаю розказувати слідству про свою роботу в Організації Українських Націоналістів. Бажаю буги надалі вірною своїй організації, слідству я нічого більше не скажу, бо я хочу, щоби була Самостійна Україна. Остаюсь на позиції Оунівської влади. Наталя Винників, Львів, 10. XI. 1940 р.»¹⁶⁹.

Відповіді інших звинувачених вражають не менше. Пик Ірина: «...Я поділяю всі думки і завдання ОУН, знала, що борюся за повстання проти рад. влади, як член ОУН є ворогом рад.влади..., я свідомо боролася за створення самостійної України шляхом повалення радянської влади. Малащук Людвіга: «...Я дала згоду працювати в ОУН, всі плани, які намічала ОУН, я поділяла. Ставлюся вороже до радянської влади. Про збройне повстання я знала, як готовила своїми діями проти рад. влади». Столяр Олена: «З 1939 р. я належу до ОУН. Своєю роботою в ОУН я прагнула створення Самостійної України, шляхом повстання проти рад. влади. Це я робила свідомо і добровільно. Щоб мені, як члену ОУН доручили забити кого з партійних, радянських робітників, як член ОУН забила б при створенні Самостійної України... В першу

¹⁶⁹ Комар Люба. Процес 59-ти. Львів, 1997. С. 7.

чергу всі права повинні бути українцям, а потім меншим націям, які б пішли в боротьбі з нами»¹⁷⁰. Вирок суду був по компартійному однозначним: 42 звинувачених засудили до розстрілу, в т.ч. – 11 дівчат.

У травні 1941 р. відбувся суд над 62 юнаками та дівчатами Дрогобицького, Добромиського, Стрийського і Турківського районів. Цього ж місяця «асвабадітелі» провели ще одне судилище над 39-ма молодими українськими патріотами у Львові. Для російських агресорів була незрозумілою безоглядна жертвовність десятків тисяч молодих людей, які зв'язавши свою долю з революційним підпіллям готові були йти на смерть заради величної ідеї незалежності України¹⁷¹. Трагічними символами компартійних репресій стали львівські Бригідки, тюрми на Лонцького, Замарстинові, Дем'янів Лаз поблизу Івано-Франківська, тюрми Дрогобича, Дубна та інших місць.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на свого союзника СРСР – розпочалася німецько-радянська війна. До-речі, здійснивши напад Гітлер в такий спосіб випередив Сталіна, який теж готувався в липні розпочати наступальну операцію проти Німеччини. Під час цієї війни український вектор для Німеччини був одним з головних, що пояснюється багатьма чинниками, зокрема економічним. Адже захоплення України суттєво послаблювало військово-промисловий потенціал СРСР, з одного боку та забезпечувало Німеччину ресурсами для

¹⁷⁰ Там само. С. 43.

¹⁷¹ Дет. див.: Франко П. Діти твої, Україно. Львів, 2015. 214 с.

ведення війни, з другого. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що напередодні війни частка УРСР в економіці СРСР складала: у виплавці сталі – 48,9%, чавуну – 64,7%, залізної руди – 67,6%, видобутку вугілля – 50,5%¹⁷².

У роки війни Україна перетворилася на основну продовольчу базу Німеччини. У 1942 році поставки з України забезпечували потреби райху та вермахту в хлібі на 80%, м'ясі та м'ясопродуктах – 83%, жирах – 74%. За роки окупації з України було вивезено 23 млн т зернових і борошна, 2 млн т картоплі, овочів і фруктів, 100 тис. т бобових, 610 тис. т сояшнику, 35 тис. т масла, 155 тис. т цукру, 320 млн штук яєць, понад 7,5 млн штук голів ВРХ, 9 млн 300 тис. свиней, 3 млн 300 тис. коней тощо¹⁷³.

Розв'язавши Другу світову війну Німеччина та Радянський Союз зіткнулися з українською проблемою, яку так і не зуміли вирішити в кінцевому підсумку. Незважаючи на те, що СРСР здобув перемогу у протистоянні з Німеччиною, в т.ч. завдяки неоціненному внеску України, саме невирішеність українського питання стала важливим фактором у розвалі «імперії зла».

У контексті німецько-радянської війни 1941–1945 для розуміння української проблеми важливими є факти небажання червоноармійців захищати компартійний режим і масове дезертирство. За всю війну кількість дезертирів із Червоної армії оцінюють цифрою від 1 млн до 1 млн 200 тис. осіб. До кінця літа 1941 року з України до Червоної армії було призвано 3 млн 184 тис. 726 осіб, які

¹⁷² Бойко О. Історія України. С. 461.

¹⁷³ Від Рейхстагу.... С. 79–80.

на деяких фронтах складали 50% особового складу. У 1943–1945 роках з України було призвано ще 4 млн 500 тис. осіб¹⁷⁴.

Але, вже наприкінці вересня 1941-го майже вся територія України була захоплена нацистами. Повністю окуповано Україну було в липні 1942 року, яку гітлерівці розділили на чотири окупаційні зони: 1) Дистрикт Галичина з центром у Львові, що підпорядковувався Польському генерал-губернаторству. До нього входили Львівська, Дрогобицька, Станіславівська й Тернопільська області (без північних районів); 2) Райхскомісаріат Україна з центром у Рівному, що включав Рівненську, Волинську, Кам'янець-Подільську, Житомирську, північні райони Тернопільської і Вінницької областей, східні райони Миколаївської, а також Київську, Полтавську, Дніпропетровську області і північні райони Криму; 3) Трансністрія, до якої входили Одеська, Чернівецька, південні райони Вінницької та західні Миколаївської областей, що відійшли до Румунії; 4) зона військового тилу, що контролювалася військовою адміністрацією, до неї належали Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас і південь Криму. Слід зауважити, що з березня 1939-го українське Закарпаття перебувало під окупацією союзника Німеччини – Угорщини.

Окупація західноукраїнських земель у 1939–1941 роках комуністичною Росією, а у 1941–1944 нацистською Німеччиною поставила перед лідерами українського національно-визвольного руху, зокрема ОУН, ряд викликів

¹⁷⁴ Від Рейхстагу.... С. 52, 339.

від успішного вирішення яких залежало майбутнє України. Визначивши своєю стратегічною метою – здобуття Української Самостійної Соборної Держави, ОУН, природно, проводила пошук союзників, які допомогли б у відновленні української державності. Оскільки Польща на цей час була розгромлена, головним ворогом України залишалася радянська Росія. Враховуючи, що у тогочасній Європі лише гітлерівська Німеччина воювала зі сталінським СРСР, таким союзником, логічно, могла бути саме вона.

Готуючись до війни з комнартійною Росією лідери українського національно-визвольного руху надавали великого значення виробленню програмних засад боротьби. Оскільки після поразки Польщі основним історичним ворогом України залишалася червона Росія боротьба з нею була в центрі уваги. Так, в Маніфесті Проводу ОУН від грудня 1940-го зазначалося: «Розвалюючи назавжди жахливу тюрму народів – московську імперію – творимо новий справедливий лад... боремося за визволення українського народу від всіх видів московського імперіалізму, а зокрема, проти большевизму, що довів національно-політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гнет до крайніх меж. [...] І тільки через повний розвал московської імперії і шляхом Української Національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів здобудемо Українську державу та визволимо поневолені Москвою народи»¹⁷⁵. В

¹⁷⁵ Українське державотворення. Акт 30червня 1941. Документи і матеріали. Львів-Київ, 2001. С. 3,4.

постановах II Великого збору ОУН в Кракові від квітня 1941 р. наголошувалося, що ОУН веде боротьбу спираючись на власні сили українського народу, відкинувши в принципі орієнтацію на чужі сили, зокрема, на історичних ворогів України. Советський союз ОУН трактувала як новітню форму московського імперіалізму, тому вона «бореться проти всіх родів московського імперіалізму» і, відповідно, «поборює всі ті протирежимні організації й рухи в ССРСР, що поза ССРСР змагають до збереження московської імперії в якій-небудь формі...». Наголошувалося, що «шляхом до досягнення наших цілей є Українська Революція в московській імперії ССРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених народів під гаслом: «Свобода народам і людині»¹⁷⁶.

Упродовж короткого часу провід ОУН С. Бандери склав «Військові інструкції» в яких конкретизував військові завдання ОУН, а в програмному документі «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (травень 1941) прямо наголошувалося, що ОУН «використає війну з СРСР для розгортання боротьби за суверенну соборну українську державу за прискорення її здобуття»¹⁷⁷.

Крім бандерівців до майбутньої війни Німеччини проти СРСР готувалися мельниківці та інші українські політичні сили: Гетьманський рух П. Скоропадського, середовище еміграційного «Державного центру УНР А. Лівницького» та інші. Найактивнішою серед них була група саме С. Бандери. Тому, компартійне керівництво

¹⁷⁶ Там само. С. 91.

¹⁷⁷ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1929–1956. Київ, 2005. Т. 1. С. 188.

надавало боротьбі з ОУН важливого значення. Так, НКДБ УРСР наприкінці травня 1941-го зазначав: «оунівці знову активізували роботу, не дивлячись на значні вилучення оунівських кадрів... Оунівці-нелегалі є добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арешті оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством¹⁷⁸».

14 травня 1941 року ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняв спеціальну постанову про ліквідацію контрреволюційних організацій в західних областях УРСР, хоча активна боротьба з націоналістичним рухом розпочалася з перших днів вступу «червоних» на західноукраїнські землі. Уже в квітні-жовтні 1940-го тільки прикордонні війська НКВС знищили 38 бойових груп ОУН чисельністю 486 осіб. Всього за 1940 рік прикордонні війська мали 95 бойових зіткнень з групами ОУН, які намагалися перейти кордон УРСР, під час яких знешкодили 1038 членів цих груп. З 1 січня по 15 червня 1941 року органами НКВС-НКДБ було ліквідовано 63 організації ОУН чисельністю 273 особи й заарештовано 212 т.зв. «пособників» націоналістів. Водночас у східні райони СРСР було депортовано 3073 родини (11329 осіб) члени яких в різний спосіб були пов'язані з підпіллям¹⁷⁹.

Характеризуючи бойову готовність всіх національних сил українства до участі в подіях Другої світової війни слід також визнати, що на загал ця готовність виявилася незавершеною і недостатньою. Було

¹⁷⁸ Там само. С. 190–191.

¹⁷⁹ Там само. С. 189, 190.

багато задумів і прагнень, але не було єдності між політичними проводами національних структур. Окрім того українське суспільство теж було розділене в своєму баченні шляхів боротьби за майбутню українську державу. Зовнішні фактори теж не сприяли незалежності України. Зрештою, на початку війни у підпорядкуванні Революційного проводу ОУН було приблизно 12000 членів і 7000 осіб юнацтва. Для порівняння – підпільні сили Фронту літовських націоналістів налічували 36000 членів¹⁸⁰.

Важливе значення для з'ясування позицій ОУН, як зрештою, й інших українських політичних сил у їх протистоянні з Росією мало питання союзників. Прикладів співробітництва з гітлерівською Німеччиною європейських держав у 20–30-х роках більш ніж достатньо, досить назвати хоча б відому Мюнхенську змову, пакт Молотова-Ріббентропа, договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною. Тому Україна, яка опинилася в ролі буфера між двома могутніми наддержавами – червоним СРСР і коричневою Німеччиною не мала вибору. Український національно-визвольний рух, метою якого було створення Української Самостійної Соборної Держави, апріорі не міг орієнтуватися на більшовицьку Москву, яка у міжвоєнний період всіма можливими і неможливими способами знищувала Україну і українців. Водночас український рух не міг орієнтуватися й на західних союзників, які спершу у протистоянні з Німеччиною загравали з СРСР, а дещо пізніше видали йому карт-бланш на значну частину

¹⁸⁰ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів... С. 190.

центральної та південної Європи. Залишався коричневий Берлін, який готувався до війни з советським союзом.

З цього приводу влучно зауважив Я. Дашкевич: «Для українського національно-визвольного руху всередині 1941 року існували лише дві можливості. Перша: припинити будь-яку діяльність, спрямовану на утворення незалежної Української держави – але ж неможливо було зупинити рух, перед яким в умовах світової війни відкривався шанс реалізації незалежницьких завдань національної революції; таке невикористання шансу з усіма підставами повинно було б розцінюватися і політиками, й істориками як національна зрада. Друга: орієнтуватися на єдино можливого в даних умовах антикомуністичного й, умовно, антиросійського союзника – гітлерівську Німеччину, союзника теоретично і практично можливого, хоча й дуже непевного, що добре розуміла українська сторона. Було обрано єдино-можливий у даній ситуації другий шлях»¹⁸¹.

Саме під таким кутом зору слід розглядати українські військові формування створені при сприянні абверу. Першим таким підрозділом став Український легіон Р. Сушка, створений влітку 1939 року, а також батальйони «Нахтігаль» (чисельністю 350 вояків) і «Роланд» (270), що мали спільну назву «Дружина українських націоналістів» (ДУН) сформовані у 1941-го в Німеччині та Австрії відповідно. З українського боку першим командував Р.Шухевич, другим –

¹⁸¹ Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження // Українське державотворення. Акт 30червня 1941. Документи і матеріали. Львів-Київ, 2001. С. XXX.

Є. Побігушій. Окрім них було створено військовий підрозділ «Абвергрупа – 101», відомий під назвою «Пума», від скорочення прізвищ його організаторів – О. Пулюя, сина відомого вченого та О. Масикевича, мельниківського діяча в Румунії.

У плані збройної боротьби проти Росії слід розглядати українську дивізію «Галичина», формування якої розпочалося у квітні 1943-го з ініціативи губернатора дистрикту Галичина О. Вехтера. Її військову управу очолив колишній сотник УГА А. Бізанц, а секретарем став теж сотник УГА О. Навроцький, членами управи були сотник Д. Паліїв та о. В. Лаба. Створення дивізії підтримував голова Українського центрального комітету В.Кубійович. До лав дивізії зголосилося вступити понад 80 тис. добровольців, з яких понад 25 тис. пройшли відбір. Військову підготовку пройшли понад 17 тис. вояків, які розглядали свою участь в дивізії, як добру можливість здобути військовий досвід, що його можна буде використати у майбутній українській армії для боротьби з Росією. У липні 1944 року дивізія взяла участь у битві з червоними окупантами під Бродами, але була розгромлена. Загинуло понад 8 тис. українських вояків, зуміли вийти з оточення близько 3 тис., частина з них подалася в УПА, дехто потрапив у радянський полон¹⁸².

Уже після війни дивізійники, які опинилися на еміграції, створили Братство вояків дивізії «Галичина», видавали часопис «Вісті комбатанта». У незалежній

¹⁸² Дет. див.: Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.

Україні створено військовий меморіал – поховання вояків дивізії поблизу с. Червоного на Золочівщині, а також відкрито пам'ятник на горі Жбир неподалік с. Ясенів.

У квітні 1945 року в нацистській Німеччині, яка доживала свої останні дні, було створено Український національний комітет, що був визнаний єдиним органом національного представництва України. На базі українських підрозділів у збройних силах Німеччини було створено Українську національну армію (УНА), яку очолив генерал Павло Шандрук. На той час німецьку уніформу носило понад 200 тис. українців, але зібрати їх всіх разом в УНА було практично неможливо, тому в її складі налічувалося близько 38 тис. осіб. Вояки УНА прийняли українську присягу, замінили німецькі відзнаки на українські, але війну Німеччина програла, тому 8 травня армія почала відступ на захід, щоб здатися англо-американським військам. Після капітуляції вояків УНА інтернували в Австрії, Північній Італії та Південній Баварії, але, на щастя, не видали радянським репатріаційним місіям.

Загалом, упродовж 1939–1945 років на боці Німеччини воювали проти Росії близько 250 тис. українців. Окрім згаданих військових формувань у складі німецького вермахту слід назвати т.зв. «шуцманшафт» батальйони, в яких служило 35 тис. українців, Українське визвольне військо (40 тис. вояків), а також підрозділи т.зв. «гіві», поліційні батальйони та деякі інші військові частини¹⁸³.

¹⁸³ Див. дет.: Боляновський А. Українські військові формування у збройних силах Німеччини, 1939–1945. Львів, 2003. 686 с.

Збройна боротьба з Росією розпочалася з перших днів окупації західноукраїнських земель. Незважаючи на розкол, обидві фракції ОУН, розробили низку документів, у яких визначили мету, методи і засоби боротьби з головним ворогом України – сталінським СРСР. Упродовж 1940-го – першої половини 1941 року у цих програмних документах («Завдання ОУН», «Маніфест», «Постанови II Великого збору ОУН (б)») наголошувалося на необхідності прискорення військової підготовки кадрів для збройного антирадянського повстання в Західній Україні, перелічувалися об'єкти нападу, визначалася структура та озброєння повстанських відділів. Зазначалося, що незалежність України можна здобути лише шляхом революційної боротьби з «Московською імперією СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині!»¹⁸⁴

Стурбовані активністю ОУН, радянські спецслужби провели масові арешти, розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час яких було заарештовано близько 2 тис. підпільників, захоплено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв та інше військове спорядження. Найдошкульніші удари НКВС були спрямовані проти Львівської, Станіславівської, Дрогобицької і Володимир-Волинської організацій. Лише впродовж 21–22 грудня 1940-го спецслужби заарештували 996 бандерівців (у Львівській області – 520 осіб, Станіславівській – 235, Тернопільській – 133, на Волині –

¹⁸⁴ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала...С. 168.

108). Але, до травня 1940 року підпільна мережа ОУН(б) була повністю відновлена. На момент початку німецько-радянської війни вона була масовою і розгалуженою підпільною структурою чисельністю 20 тис. членів, об'єднаних у 3 тис. 300 низових організацій, з яких 2190 припадало на Галичину, 950 на Волинь, 160 на Буковину, Бессарабію та Наддніпрянську Україну¹⁸⁵.

Відразу ж після нападу Німеччини на СРСР, ОУН розпочала реалізацію плану антирадянського повстання, яке очолив тодішній крайовий провідник ОУН(б) Іван Климів (Легенда). Збройні виступи повстанських груп розпочиналися біля кордону і далі поширювались на схід, ідучи попереду німецько-радянського фронту. Через кілька тижнів, в липні 1941 року повстанські загони поступово перетворювались на самооборонну структуру, що займалася охороною населених пунктів від залишків Червоної армії. Таким чином, в перші тижні війни оунівцям вдалося опанувати п'яту частину території УРСР, організувавши там органи українського самоврядування.

30 червня 1941-го у Львові з ініціативи ОУН(б) було проголошено Акт відновлення Української Держави в якому декларувалося: «І. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого

¹⁸⁵ Від Рейхстагу... С. 122, 124.

московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. [...] 2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу»¹⁸⁶.

Суспільна думка про Акт і тоді, і тепер є різною. Вважаємо об'єктивною оцінку тих істориків, які зазначають: «В умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Подібним революційним шляхом реалізації права нації на самовизначення неодноразово послуговувалися національно-визвольні організації в різних куточках світу і це не було підставою для сумнівів у повноцінності створених таким чином держав»¹⁸⁷. Я. Дашкевич теж вважає, що «Проголошення відновлення Української держави могло відбутися лише шляхом доконаного факту – як передбачалося до цього і як підтвердилося дальшим ходом подій. Ілюзорна надія на всенародну Українську революцію, яка не могла виникнути, та німецькі репресії довели до ліквідації реального шансу, але сам Акт 30 червня, як символ боротьби за незалежність, залишився назавжди видатною подією в історії України»¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Українське державотворення... С. 123.

¹⁸⁷ Від Рейхстагу... С. 126.

¹⁸⁸ Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р.... С. XLIV

Тоді ж, було створено Українське Державне Правління – уряд до якого увійшли: Я. Стецько – голова, керівник ресорту соціальних реформ; М. Панчишин – перший заступник голови, міністр здоров'я, заступники – д-р. Р. Осінчук та д-р О.Барвінський; Л. Ребет – другий заступник голови; ген. В. Петрів – міністр оборони, заступники – сот. Р. Шухевич та пор. О. Гасин; д-р. В. Лисий – міністр внутрішніх справ, заступник д-р К. Паньківський; М. Лебедь – міністр держбезпеки; В. Стахів – міністр зовнішніх справ, заступник д-р О. Марітчак; Ю. Федусевич – міністр справедливости, заступник – д-р Б. Дзерович; інж. Ю.Павликовський – міністр народного господарства, держсекретарі – Д. Яців та Р. Ільницький; інж. Є. Храпливий – міністр сільського господарства; інж. І. Ольховий – міністр фінансів; інж. А. Пясецький – міністр лісівництва; д-р В. Радзикович – міністр освіти і віровизнання; О. Гай-Головко – міністр інформації та пропаганди, держсекретарі – О. Позичанюк, Я. Старух; І. Климів (Легенда) – міністр політичної координації; Н. Мороз – міністр пошти і телеграфу; д-р М. Росляк – начальник державної канцелярії.

Для нацистів проголошення Акту та створення Державного Правління виявилось повною несподіванкою. Вони зажадали від С. Бандери та Я. Стецька відкликати цей Акт, вдалися до погроз, а далі до арештів. 5 липня 1941-го у Кракові було затримано С. Бандеру, якого після допитів інтернували у Берлін під домашній арешт, а згодом перевели до концтабору Заксенхаузен. Тоді ж, в липні, було заарештовано Я. Стецька і відправлено в Заксенхаузен та ще кількох українських діячів. С. Бандера

і Я. Стецько на допитах в гестапо категорично відмовилися відклікати Акт відновлення Української Держави.

Інформацію про нього та створення Державного Правління на Східну Україну понесли члени Похідних груп ОУН, як бандерівців, так мельниківців. Це були організовані групи націоналістичного активу й еміграції, які за задалегідь визначеними маршрутами рушали в Центральну, Східну та Південну Україну з метою організації там українського самоуправління, обласних та міських управ, загонів української поліції, видання української преси, створення українських культурно-освітніх, наукових та навчальних закладів, тобто налагодження національного життя, яке знищили московські окупанти. Як писав О. Штуль-Жданович – чільний діяч ОУН (м): «В момент заміщення, в момент коли новий наїздник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби». Організація Похідних груп ОУН (б) керував В. Кук, а ОУН(м) О. Кандиба(Ольжич). Бандерівці створили три Похідні групи: Північну (керівник М. Климишин), яка спрямовувалась до Києва й надалі мала контролювати підпільну діяльність на Правобережній Україні. До цієї групи входили відомі діячі ОУН(б): Д. Мирон-Орлик, Д. Маївський, П. Дужий, І. Мітрінга, М. Прокіп та інші. Південна група (керівник З. Матла) рухалась до Дніпропетровська із завданням організувати українське підпілля в Південній Україні. До неї входили Є. Стахів, П. Олійник, І. Клим та інші. Похідна група «Схід» (керівник М. Лемик) направлялося до Харкова і мала завдання працювати також в прилеглих областях. Загальна

кількість учасників похідних груп ОУН(б), налічувала 5–6 тис. осіб. Уже в липні 1941 року вони дійшли до Вінниці, Житомира, Бердичева, Києва, Василькова, Чернігова, Харкова, Полтави, Кривого Рогу, Кременчука, Миргорода, Дніпропетровська, Миколаєва, Херсона, Одеси, проникли в Крим. Фактично ареал їх діяльності охоплював всю Україну, що надзвичайно стурбувало нацистів, які вже у серпні 1941-го розпочали масові арешти членів ОУН(б). У їх наказі підкреслювалося: «незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання [...] мета якого – створення незалежної України. Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники»¹⁸⁹.

ОУН(м) розпочала підготовку до рейду на схід уже в квітні 1941 року. Були створені спеціальні «вишкільні курси», опрацьовувались детальні схеми маршрутів, визначалися завдання. Провідником ОУН(м) на центральних і східних українських землях призначили О. Кандибу(Ольжича), а оперативний штаб очолював Я. Гайвас. У складі мельниківських Похідних груп були відомі діячі: Олена та Михайло Теліги, М. Сціборський, О. Сенник-Грибівський, М. Капустянський, О. Бойдуник, О. Штуль-Жданович, І. Рогач та інші. Рух Похідних груп ОУН(м) відбувався у кількох напрямках: Дубно-Шепетівка-Вінниця-Умань-Кіровоград-Дніпропетровськ-Донбас, а також Вінниця-Балта-Одеса-Миколаїв-Херсон-Крим. Лише в Києві восени 1941 року було зосереджено понад 1 тис. членів ОУН(м). Вони створили в столиці

¹⁸⁹ Історія України Документи. Матеріали. Київ, 2002. С. 357.

Українську Національну Раду, яку очолив проф. М. Величківський, сформували Київську міську управу (голова – професор, історик О. Оглоблин), відновили роботу Київського університету (ректор – проф. К. Штепа), Політехнічного інституту (ректор – проф. М. Величківський). Створили Спільку українських письменників і почали видавати її друкований орган – часопис «Литаври» (ред. – О. Теліга), газету «Українське слово» (ред. – І. Рогач), що мала тираж 50 тис. примірників. Відновили роботу товариства «Просвіта» та інші національні інституції. Значна увага приділялася викриттю злочинної антиукраїнської політики російського більшовицького керівництва у 1917–1941 роках.

Налякані розмахом національного руху в колишній підрадянській Україні, німці в січні-лютому 1942-го заарештували й розстріляли в Бабиному Яру майже увесь український актив Києва та Наддніпрянщини: Олену та Михайла Телігу, І. Рогача, Я. Орлана, І. Ірлявського та інші. Загалом за першу половину 1942 року в Бабиному Яру було розстріляно 621 члена ОУН(б) та ОУН(м)¹⁹⁰.

Важливо наголосити, що незважаючи на два пережиті голодомори, масові репресії і депортації, шалений русифікаційний тиск на будь-які прояви національного самоусвідомлення, значна частина східних українців прихильно поставилися до членів похідних груп обох ОУН, що дозволило їм проникнути в усі регіони

¹⁹⁰ Дет. див.: Від Рейхстагу... С.130; На зов Києва. Український націоналізм в II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. Київ, 1994. 540 с.; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля і кордони. Повесть мого життя. Київ, 1995. 320 с.

України, створити там підпільну мережу та проводити активну пропагандистську роботу й поширювати самостійницькі ідеї серед тамтешнього населення. Члени похідних груп залучали його до розбудови українських органів влади. Місцеві українці або безпосередньо вступали в ОУН, або співпрацювали з нею, як її прихильники. Надзвичайно красномовними є факти діяльності оунівського підпілля не лише в центральній Україні, а у східній, в т.ч. на Донеччині, зокрема Маріуполі, Одесі, Миколаєві, Херсоні і, навіть, в Криму. Націоналістичне підпілля в Україні діяло упродовж усієї війни та після її закінчення, звичайно у менших масштабах, також у др. пол. 40–60-х роках. Ще один важливий аспект цієї проблеми полягає в тому, що саме перебування членів похідних груп у Східній Україні, ознайомлення їх з реальністю тамтешнього життя, спонукало частину провідних членів ОУН(б) переглянути свої ідеологічні позиції у бік демократизації, а у 1943 році прийняти суттєві зміни в програмі ОУН(б).

Визначивши, як уже зазначалося, своєю стратегічною метою категоричну формулу: «Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!», ОУН у програмних документах розробила конкретну тактику цієї боротьби і, відповідно, готувала своїх членів та симпатиків до майбутніх битв. Оскільки вже на початку Другої світової війни один з головних ворогів – Польща зазнала поразки, в центрі уваги оунівців стали взаємини з Німеччиною і боротьба з більшовицькою Росією.

Так, у постановках II Великого збору ОУН(б) (квітень 1941) зазначалося: «Для здійснення своїх цілей

ОУН організовує й вишколює власну військову силу. Завданням військової сили ОУН є: зорганізувати її перевести у збройну боротьбу ОУН за перемогу Української Національної Революції й здобуття Української держави...»¹⁹¹.

У цей же час ОУН(м) у своєму меморандумі констатувала: «Провід українських націоналістів, усвідомлюючи чітко і тверезо сучасне політичне, а також загалом геополітичне становище країни, вважає бажаною тісну співпрацю з Німеччиною, то з другого боку, дуже важливо і бажано глибше ознайомитися із справжніми намірами Німеччини...»¹⁹².

У червні 1941 року в аналогічному меморандумі ОУН(б) наголошувала: «Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами. ... Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим...»¹⁹³.

А у квітні 1942 року ОУН(б) вже чітко заявила: «Московсько-більшевицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т.зв. «Нової Європи» ми протиставляємо міжнародню концепцію

¹⁹¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення. Торонто, 1989. С. 37.

¹⁹² Україна у Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів, 1997. Т. 1. С. 21.

¹⁹³ Там само. С. 63

справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом – «Свобода народам і людині»¹⁹⁴.

Для українського національно-визвольного руху вироблення нової політичної лінії в умовах тотальної війни між двома тоталітарними режимами – комуністичним і нацистським та ще й під час жорстокої окупації, було надзвичайно важливим і складним завданням. Усвідомлюючи, що Німеччина очевидно війну програє, тому головним ворогом є Росія, ОУН(б) розуміла, що починати повстанську боротьбу проти вермахту – це послаблювати німецький тил, відповідно посилювати позиції більшовицької Росії. Тому, на певному етапі було обрано тактику вичікування – пехай дві гігантські армії виснажують одна одну у битвах на території Росії, а не України. Це давало можливість підготувати кадри й матеріально-технічні засоби для майбутньої збройної боротьби. З другого боку, ОУН(б) побоювалася, що несконтрольований збройний опір може привести до отаманщини, тим більше, що вже навесні 1942 року розпочався стихійний повстанський рух проти німців, які влаштували на українських землях нещадний терор, пограбування та вивезення населення до Рейху. Тому, навесні-влітку 1942 року ОУН(б) почала формувати на Волні та Поліссі українську сільську самооборону. Необхідність її посилювалася також потребою боротьби з радянськими партизанами та польськими аківціями та поліцією, яка співпрацювала ситуативно, як з

¹⁹⁴ ОУН в світлі постанов...С. 62–63.

більшовиками, так і нацистами. Так, у серпні-жовтні 1942-го у північно-західному регіоні України розпочала формуватися партизанська армія, яка згодом отримає назву Українська повстанська армія. Її перші підрозділи виникли восени 1942 року за ініціативою С. Качинського («Остап»), Г. Перегіняка («Коробка»), В. Івахіва («Сонар»), Д. Клячківського («Клим Савур»). Це дозволило керівництву національного підпілля у 1947 році визнати 14 жовтня 1942 – символічним днем заснування УПА. На літо 1943 року вона перетворилася на потужну військову силу, яка розпочала збройну боротьбу з коричневими, червоними та червоно-білими окупантами.

Організаційна структура УПА складалася із трьох основних частин: 1) УПА-Північ (командир – полк. Д. Клячківський «Клим Савур»), діяла на Волині та Поліссі; 2) УПА-Захід (командир – майор В. Сидор «Шелест»), діяла в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Перемишльщині, Лемківщині, Холмщині; 3) УПА-Південь (командир – полк. О. Грабець «Батько»), діяла у південній частині Житомирської та Київської, а також Кам'янець-Подільській та Вінницькій областях.

Масштабну збройну боротьбу УПА розпочала у квітні-травні 1943-го. З кінця 1943 – до середини 1945 року її чисельність, як зазначають дослідники, коливалася в межах 23 тис. – 36 тис. вояків. Не менше людей брало участь у збройному підпіллі ОУН, структурах Служби безпеки, самооборонних кушових відділах. Таким чином, свідчення німецьких джерел, що в УПА на зламі 1943 – 1945 років перебувало близько 100 тис. осіб не є перебільшенням. Тобто, український повстанський рух набрав масового

характеру, що дає можливість історикам припустити – упродовж 1942 – 1960-х років через націоналістичні організації пройшло близько 400 тис. українців¹⁹⁵.

У серпні 1943 року відбувся III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), який узагальнив досвід перших двох років боротьби й накреслив перспективи подальшої діяльності організації та боротьби УПА. Було здійснено демократизацію її програми та зміни в організаційній структурі. Участь у III Зборі взяли відомі діячі ОУН – Р. Шухевич, М. Лебедь, Р. Волошин, М. Арсенич, Я. Бусол, О. Логун, Д. Ребет, М. Степаняк, В. Охримович та інші. У постановах Збору зазначалося: «Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного й соціального питання... ОУН проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв», «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст...»¹⁹⁶. У липні 1944 року відбувся Великий Збір Української Головної Визвольної Ради – всеукраїнського представницького органу політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу. На ньому було затверджено програмні документи УГВР:

¹⁹⁵ Від Рейхстагу... С. 141–142.

¹⁹⁶ ОУН в світлі постанов... С. 107.

«Тимчасовий устрій УГВР», «Платформу УГВР» та «Універсал УГВР». У рішеннях цього форуму зазначалося: «Сучасна війна між двома тоталітарними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель як вихідних позицій до панування у східній, навіть у всій Європі».

Головою президії УГВР обрали уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної Ради – Кирила Осьмака. Членами президії стали В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчук. Головою Генерального секретаріату і секретарем військових справ затвердили Р. Шухевича, генеральним суддею – Я. Біленького, секретарем закордонних справ – М. Лебеда, внутрішніх справ – Р. Волошина, бюро інформації – Й. Позичанюка. На Зборі було також затверджено текст присяги воюка УПА і зазначалося: «Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави»¹⁹⁷.

Варто зауважити, що Збір проходив в умовах, коли лінія радянсько-німецького фронту проходила через терени дислокації УПА, тому існувала нагальна потреба внести корективи у тактику збройної боротьби та її програмні засади. Враховуючи, що на українські землі повертався російський окупант, провід ОУН в серпні 1944-го давав оцінку міжнародної ситуації й окреслював

¹⁹⁷ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи. Київ, 1996. С. 39–40.

завдання боротьби з СРСР: «Так звана УРСР є адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії і як така в ніякому разі не може бути для нас поняттям власної держави»¹⁹⁸.

Головним командиром УПА з 1943 року став генерал Роман Шухевич («Тарас Чупринка»), а начальником Головного військового штабу Олекса Гасин («Чорнота»). Після загибелі Р. Шухевича в березні 1950-го боротьбою УПА до травня 1954-го керував Василь Кук («Леміш»).

У травні 1945 року Провід ОУН(б) видав декларацію в якій надзвичайно аргументовано і в той же час емоційно зазначав: «Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба входить у свій найважчий період. На великому священному шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні тріумфу і занепаду. Ми як діюче народне покоління сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу і воскресіння України і знаємо, що своїми діями наближаємо день національного і соціального визволення. На крові тих, що впали на полі бою в обороні рідних хат, сімей і населення, в наступі на гестапівські та енкаведівські гнізда і загони, в індивідуальному двобою в час конспіративної підпільної роботи, на крові тих, що замучені по тюрмах і таборах виростала безсмертна

¹⁹⁸ Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1990 рр. // Причинки до суспільного мислення. Торонто, 1989. Частина I. С. 136.

легенда воюючою поневоленої нації, що вогненним смолоскипом горить у серцях і душах народу і освічує шлях у майбутнє. Україна живе й борється та силою здобуває перемогу. Хай же вічна буде слава впавшим героям, що склали своє життя на жертвовнику нації»¹⁹⁹.

Ще до другого приходу у 1944 році на західноукраїнські землі «червоних визволителів» Українській Повстанській Армії довелося вести боротьбу з советськими партизанами, що не стільки завдавали шкоди німцям, як провокували їх на каральні акції проти українців. Перші сутички з ними мали місце ще в листопаді 1942-го, а більші бої розпочалися наприкінці 1943 року. Особливо запеклими вони були в жовтні – листопаді 1943 року на Волині та Поліссі. Тут оперували численні загони диверсантів НКВД, партизани з Орловщини, Курщини, Брянщини, Білорусії та Сумщини. Спроба партизанського з'єднання С. Ковпака прорватися і закріпитися в Галичині зазнала невдачі. Намагаючись захистити мирне населення від партизанського терору, Провід ОУН у липні 1943-го віддав наказ сформувати тут загони Української народної самооборони (УНС).

Характеризуючи повстанців і партизан І. Патриляк зауважує: «...відмінність полягала в тому, що упівці були місцевими українськими юнаками, які взяли до рук зброю, захищаючи свої домівки й намагаючись у такий відчайдушний спосіб вибороти незалежність для своєї Батьківщини, а червоні партизани були в абсолютній

¹⁹⁹ Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА. Тернопіль, 2002. С. 27.

більшості вихідцями із Східної України та інших радянських республік й взяли зброю до рук із метою здолати Німеччину, знищити український самостійницький рух і відбудувати велич та могутність Радянського Союзу, у якому Україна була не більш ніж адміністративно-територіальним утворенням...»²⁰⁰.

На зламі 1943–1944 років до території активної діяльності УПА підійшли фронтові частини советської армії за якими просувалися загони НКВД. Командування повстанців заборонило упівцям вступати у відкриті бої з регулярними червоними військами і наказувало їм розосередитися по селах і хуторах, відійти у лісові масиви та очікувати проходження лінії фронту. Але, в окремих ситуаціях польові командири УПА порушували цю заборону і вступали в бої з червоною армією. Власне під час однієї з таких сутичок повстанці вбили генерала А. Штевнева та поранили командувача 1-го Українського фронту М. Ватутіна, який незабаром помер в одній із київських лікарень.

Після пересування лінії фронту на Захід УПА зосередилася на боротьбі проти військ НКВД та створюваних комуністами адміністративних структур. Найбільший бій УПА з військами НКВД відбувся у квітні 1944 року в районі с. Гурби на Рівненщині. У ньому взяли участь близько 5 тис. повстанців проти яких советське командування кинуло 25–30 тис. солдатів внутрішніх військ з артилерією, легкими танками та авіацією. Запеклий бій тривав упродовж 22–25квітня. Завдавши

²⁰⁰ Від Рейхстагу... С. 162.

ворогові значних втрат повстанці групами приблизно по тисячу вояків прорвалися з оточення у напрямку Дерманського та Суразького лісових масивів.

Наступний масштабний бій між УПА і військами НКВД відбувся у вересні 1944 року в районі с. Урмань на Бережанщині, а також поблизу с. Унів неподалік Перемишлян. Загалом, наприкінці 1944-го проти УПА воювало щонайменше 70 тис. військ НКВД, яким протистояли приблизно 34 тис. вояків УПА та збройного підпілля ОУН. За офіційними радянськими даними під час боїв на початку 1945 р. підрозділи УПА і підпілля ОУН втратили 11 тис. убитими, 26 тис. полоненими, ще 22 тис. вийшли з підпілля з т.зв. «повинною». Радянська розвідка інформувала, що в лавах повстанців продовжують перебувати 25 тис. 353 особи. Проти них компартійний режим кинув усю міць тоталітарної системи, використовував різноманітні методи і засоби боротьби, в т.ч. «розкладання» підпілля за допомогою агентурні, захоплення та вбивства командирів УПА та керівників ОУН, використовуючи навіть псевдобойовки УПА, які чинили страшні злочини та вбивства і «списували» їх на українських повстанців та підпільників. Слід зазначити, що на середину 1945 року в західноукраїнському регіоні компартійно-чекістським окупантам вдалося створити агентурну мережу НКВД, що налічувала 175 резидентів, 1196 агентів та 9843 інформатори²⁰¹.

Та попри все, боротьба продовжувалася – безкомпромісна, уперта, самозречена. Боротьба з

²⁰¹ Там само. С. 169–173.

найпотужнішою державою повоєнної Європи – СРСР значну частину якої вона зуміла поневолити, ще понад десять років після завершення Другої світової війни. Уже розвіялися сподівання на зіткнення СРСР із своїм союзником по антигітлерівській коаліції, були встановлені комуністичні режими в Центральній-Східній Європі, вже припинили боротьбу «лісові брати», а українці продовжували воювати з комуністичною російською «імперією зла». Поповнювали ряди повстанців, які загинули, розуміючи, що їх чекає така ж доля. Не здавалися в оточенні, а із сакральним гаслом: «Слава Україні!» стріляли собі в скроню чи підривалися гранатою.

Чи не найкривавішими були 1944–1945 рр. У цей час ОУН та УПА здійснили на території СРСР 6600 акцій, а советські органи безпеки 39773 каральні експедиції. Під час боїв, облав і блокад у 1944–1945 роках за офіційними даними загинуло 103313 членів ОУН та вояків УПА 110785 було взято в полон і 50058 здалися²⁰².

Вражають цифри українських втрат, адже загинув цвіт української нації, її найсвідоміша, найдійовіша і найжертвовніша частина, еліта, якої нам так бракує сьогодні. Історик І. Патриляк у своїй фундаментальній монографії зазначає, що комуністичні карателі знищили: «563 проводи ОУН різного рівня, в т.ч. Головний провід, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 463 районних, 1888 груп збройного підпілля. Серед загиблих і полонених підпільників був 21 член Головного проводу, 154 члени крайових, 57 обласних і 303 окружних проводів,

²⁰² Там само. С. 173.

а також 2800 членів над районних і районних проводів, 4тис. керівників окремих груп підпілля. Загинули або потрапили в полон 81 командир Воєнних округ і груп УПА, 59 курінних і 326 сотенних командирів лісової армії. У боях і під час каральних експедицій більшовиків було вбито 155108 повстанців, симпатиків підпілля і випадкових осіб. 1746 учасників визвольного руху полягли в Центральній і Східній Україні, 76753 особи за наказом командування або під тиском жорстоких обставин боротьби вийшли з «повинною» і легалізувалися. 103866 осіб були заарештовані за участь у повстанському русі, з них 87756 осіб засудили до різних термінів позбавлення волі»²⁰³.

Тих, хто вцілів, переполовинили – національно-свідомих, які в різні способи були пов'язані та підтримували УПА та підпілля ОУН російські окупанти депортували в Сибір. Інших залякали, зламали морально і частина з них пішла на співробітництво з компартиїно-кагебешною системою. І лише невелика частина залишалася вірною українській ідеї. Одні з них продовжували боротьбу в нелегальних організаціях, інші взяли участь у дисидентському русі.

²⁰³ Патриляк І. Встань і борись! Слухай і вір... С. 150.

III.3. Діяльність українського підпілля та дисидентський рух

Усупереч загальноприйнятим датам початку та закінчення Другої світової війни 1 вересня 1939 – 2 вересня 1945 років для України і українців вони (дати) не зовсім відповідають реаліям. Адже напад Угорщини в березні 1939 року на Карпатську Україну та героїчний спротив її захисників був фактичним початком воєнних дій для українців. До цього часу Австрія добровільно здалася своєму землякові Гітлеру, а Чехословаччина не зробила жодного пострілу на свій захист, тоді як українці, що вже більше як 20 років чинили опір червоному диктаторові Сталіну, із зброєю в руках захищали свою маленьку щойно проголошену державу від союзника Німеччини – гортистської Угорщини.

Капітуляція Німеччини (8 вересня 1945) та Японії (2 вересня 1945) теж не означала для українців закінчення воєнних дій – збройне протистояння з советським союзом, який окупував половину Європи продовжувалася ще 10 років. Російсько-советські окупанти лише в березні 1950-го зуміли вистежити та вбити головного командира УПА Романа Шухевича, відтак – його наступника Василя Кука – знешкодили тільки у травні 1954 року²⁰⁴.

Збройне протистояння України з Росією тривало до 1960 року, коли на Бережанщині відбувся останній бій боївки УПА з спецслужбами Москви. Під час бою

²⁰⁴ Ісаюк О. Роман Шухевич. Життя легенди. Київ, 2023. 464 с.;
Поніпалак А. Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука.
Київ, 2022. 256 с.

кагебісти вбили члени Подільського окружного проводу П. Пасічного, поранили його дружину М. Пальчак, загинув також бійовик Цетнарський. Окремі підпільники продовжували чинити опір і у наступні роки. Історики наводять документально підтвержені факти, що на Підгаєччині, Сколівщині та Сокальщині деякі члени збройного підпілля ОУН протриматися до 1964 року, а у квітні 1965-го підпільник Балюк в с. Улашківці на Чортківщині під час спроби його арешту вчинив збройний опір і вбив голову сільради. Лише на початку 1970-х вийшов з підпілля повстанець І. Біда із с. Старичі на Яворівщині. До грудня 1980-го діяв у підпіллі на Турківщині Д. Козловський-Голуб, а член СБ ОУН М. Маньовський заявляв, що ніколи не скориться советській владі й помер у підпіллі у с. Угрин на Чортківщині 1989 року. Тільки після проголошення незалежності України у серпні 1991 року, вийшов із підпілля повстанець Я. Галащук з Тлумача. Надрайонний провідник ОУН Збаражчини І. Оберишин легалізувався після грудневого референдуму 1991-го, а О. Ференчак перебував у підпіллі на Рогатинщині до 1992 року.

Надзвичайно вражаючою є історія останнього повстанця Сколівщини П. Корчинського, який у 1962 році, будучи вже важко хворим і майже сліпим, зустрівся зі своїм знайомим, попросив його допомогти викопати могилу, вистелив її смерековим гіллям, спустився в неї, ліг і застрелився.

У той же час, потрібно зауважити, що з середини 50-х років ХХ століття, коли збройний опір ОУН та УПА було в основному придушено, розпочався новий етап

протистояння з російсько-советською системою. Його характерною рисою став поступовий перехід від збройної боротьби до мирних форм опору російському компартійному режимові. Поруч з нелегальними використовувалися легальні методи, мирні засоби поєднувалися з традиціями збройної боротьби. Окрім підпілля ОУН існували і діяли інші конспіративні організації та групи, а також окремі особистості, які не входили до їх складу, але усвідомлено присвятили своє життя боротьбі з російським окупаційним режимом.

У цьому контексті потребують певних уточнень і коректив деякі термінологічні поняття, зокрема: «національно-визвольний», «опозиційний» та «дисидентський» рухи. Якщо в українських реаліях другої половини ХХ століття опозиційний рух проявлявся у формі дисидентства (від «дисидент» – незгодний), і зважаючи на те, що в історіографії цей термін щодо характеристики боротьби українців проти російського компартійного режиму в 60–80-х роках ХХ століття став найбільш вживаним, слід мати на увазі, що у такому випадку з історичного процесу випадають 50-ті роки. Це з одного боку, а з іншого – цілком очевидно, що між учасниками дисидентського руху, які сповідували в основному мирні форми протесту та членами підпільних організацій і груп, які орієнтувалися на теорію й практику боротьби ОУН та УПА, тобто не виключали збройного протистояння, була засаднича різниця.

Тому, очевидно, найбільш прийнятним для загальної характеристики є термін «український національно-визвольний рух». Його складовими частинами були: 1)

самостійницький рух, який представляли підпільні організації та групи; 2) дисидентський рух, що існував у формі кількох течій: національно-культурницької, яку в основному репрезентували шістдесятники; правозахисний, якій уособлювала Українська Гельсінська група; релігійної, представники якої боролися за відновлення репресованих УГКЦ, УАПЦ та протестантських церков. У той же час, коли мова йде про конкретних осіб – учасників руху опору, слід зважати на певну умовність такої градації. Адже, чи можна вважати лише дисидентами, скажімо В. Мороза, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, В. Стуса та інших?²⁰⁵

Важливо звернути увагу на перманентність українського національно-визвольного руху. Хоча російсько-советському компартійно-кагебешному режимові вдалося придушити збройний опір УПА та ОУН, але боротьба продовжувалась в нових умовах, іншими методами і засобами. Свідченням цього є діяльність відносно численних нелегальних організацій і груп, які І. Гель називає проміжними²⁰⁶. Він зазначає, що організований рух, що ініціювала й очолила ОУН, продовжував діяти до середини 1950-х років, а далі підпілля поступово втрачало зв'язки між своїми ланками й окремі його представники та групи намагалися діяти автономно.

Паралельно, на зламі 1940 – 1950-х років, почали виникати організації та групи, які ставили собі за мету

²⁰⁵ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ, 1993. 224 с.

²⁰⁶ Гель І. А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття. Львів, 2013. 392 с.

продовжувати боротьбу. У ній вони свідомо керувалися програмними документами ОУН, зокрема матеріалами III Надзвичайного великого збору ОУН 1943 року. Діяльність таких груп здебільшого була автономною, вони не входили в організаційні структури підпілля й проводили роботу здебільшого на території свого проживання та навчання.

До таких груп та організацій належали: «Наша зміна», що діяла з жовтня 1948 до червня 1949-го на Золочівщині та у Львові. Її керівниками були: Р. Сухінський, Я. Ленчак, Т. Саган. Упродовж чотирьох років (1948–1952) у Львові функціонувала нелегальна організація «Пробоем», створена студентами Львівського університету на чолі з Богданом Христиничем. У Політехнічному інституті виникла підпільна група Василя Бучковського, яка проіснувала у 1951–1952 роках. В Івано-Франківську 1956–1958 років діяла «Об'єднана партія визволення України», яку очолював Богдан Германюк. На початку 50-х років у Львові та на Львівщині чинили опір російським окупантам загін юних повстанців (керівник Андрій Кушка) та група Богдана Стефанюка. Здебільшого вони займалися самоосвітою, виготовляли і поширювали листівки, вивчали досвід боротьби ОУН та УПА, намагалися придбати друкарські машинки, радіоприймачі, тобто питання збройної боротьби з режимом у них на порядку денному не стояло. Вони змогли протриматися переважно 1–2 роки, а далі були заарештовані, пройшли через допити, слідство і отримували по 10–15–25 років ув'язнення, а їхні родини виселялися у т.зв. віддалені регіони СРСР.

Заслугове на особливу увагу діяльність підпільної організації «Об'єднання» (1956–1959), що була створена політв'язнями в концтаборах Іпти Б. Христипичем, Я. Гасюком, В. Затварським, В. Леонюком, Я. Кобилецьким та Б. Стефанюком вона поширила свою мережу на територію України, створила друкарню, яка тут, в Іпті, видрукувала тисячі листівок, що поширювалися не лише серед засланців, а й в Україні: Львівській, Рівненській, Київській та Кіровоградській областях. «Об'єднання», було найпотужнішою, найчисельнішою (понад 100 осіб) і найпродуктивнішою підпільною організацією, що мала свою програму, яка ґрунтувалася на ідеях ОУН²⁰⁷.

Дещо інший характер мала діяльність Українського національного комітету (1958–1961), ініціаторами створення якого були: Богдан Грицина, Іван Коваль та Роман Гурний. У лісі поблизу села Зарудці на Жовківщині члени комітету спорудили невеликий бункер-криївку, роздобули друкарську техніку і 16 одиниць зброї. У складі УНК нараховувалось понад 20 членів і приблизно стільки ж симпатиків. Після викриття, арештів і суду Б. Грицину та І. Ковалья розстріляли, а інші учасники організації отримали від 5 до 15 років ув'язнення.

Повчальною була доля членів Української національної партії, ініціатором створення якої був Євген Гогусь. Підготовча робота тривала з 1958 до 1961 року, але з самого початку до її складу було інфільтровано агента

²⁰⁷ Дет. див.: Бондарук Л. Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАґу. Харків, 2023. С. 190–196.

КГБ, який контролював кожен крок підпільників. Як тільки організація набрала завершених форм і планувала обговорити та прийняти програму усі її члени були заарештовані й засуджені до різних термінів ув'язнення.

Останньою проміжною нелегальною структурою була Ходорівська група, що мала назву Український робітничо-селянський союз (1958–1961). Особливість групи полягала в тому, що її членами були виключно робітники і селяни. Створив її Теодор Дронь – бригадир колгоспу у селі Вербиця на Ходорівщині. Свою діяльність група розпочала із встановлення українських прапорів у селах району. Після приєднання до організації учасника підпільної боротьби ОУН та УПА політв'язня Ф.Проціва розпочалося планування дій, складання присяги, пошук зброї та кліше для друку листівок. У грудні 1961 року члени групи були заарештовані та засуджені від 8 до 15 років ув'язнення, а Ф. Проців до смертної кари²⁰⁸.

Окремої уваги потребує аналіз діяльності Української загальнонародної організації (УЗНО), яка в історіографії має ще назву УНФ-2. Вона привертає до себе увагу насамперед тривалістю своєї боротьби, адже виникнувши ще у 1961 році зуміла протриматися до 1991 року і припинила свою діяльність з проголошенням незалежності України. УЗНО налічувала понад 200 членів і симпатиків, з яких – 197 українців, троє поляків, троє євреїв, двоє росіян, двоє литовців, один латись, один німець, що представляли Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську, Закарпатську, Хмельницьку, Вінницьку,

²⁰⁸ Гель І. Виклик системі... С.101–133.

Київську, Кіровоградську, Запорізьку, Кримську, Луганську, Одеську, Сумську, Харківську, Черкаську та Чернівецьку області²⁰⁹.

Організація була створена в січні 1961 року у селі Солуків на Івано-Франківщині вчителем історії, членом ОУН Миколою Крайником та досвідченим підпільником Григорієм Диндином. Її члени перед розп'яттям Ісуса Христа при запаленій свічці складали клятву-присягу: «...все і всюди працювати й боротися за Суверенну Соборну Українську державу, за здійснення ідей і програм ОУН для добра і величчя України...»; підпільники надрізали лезом середній палець правої руки і засвідчували клятву кривавим відтиском та підписом. Вони збирали, читали і поширювали літературу ОУН та УПА, слухали й записували радіопередачі «Свободи», «Голосу Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецької хвилі», а також розповсюджували самвидав. У 1962–1969 роках видавали спершу рукописний, а потім машиннописний журнал «Прозріння». У 1972–1979 – журнал «Український вісник». Матеріали поточного характеру, записи вістей закордонних радіостанцій, друкувалися в «Інформаційному бюлетені». В одному з листів М. Крайник писав: «Основна наша робота – пропагувати слово Правди, правдиву інформацію, головна наша зброя – письмова ручка, друкарська машинка, фотоапарат. Поле діяльності папір, який списаний ми розповсюджуємо поміж люди»²¹⁰.

²⁰⁹ Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження. Документи. Матеріали. Львів, 2005. Т. 1. С. 676.

²¹⁰ Там само. С. 17.

Наприкінці 1964 року УЗНО встановила контакт з Українським національним фронтом, проте організаційно продовжувала діяти самостійно, що згодом вберегло її від розгрому під час арештів членів УНФ. У жовтні 1975 року до УЗНО увійшла підпільна група «За волю!», яку 1966 року створив Іван Мандрик. УЗНО видала низку програмних документів, зокрема: «Декларацію групи українських патріотів», «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця», «Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі» та інші. Так, в «Основних пунктах діяльності» зазначалося: «1. Конституційним шляхом добиватися виходу України із СРСР, який забезпечує Ст.14 Конституції УРСР і Ст. 17 Конституції СРСР. Перебування України в Союзі РСР українцям не вигідне ні в економічному, ні в національному, ні в політичному, ні в релігійному відношеннях. [...] 5. Роботу вести мирним конституційним шляхом, шляхом правдивої інформації, шляхом реалістичного зображення життя..., з використанням можливих засобів інформації друкованим, письмовим і усним способом»²¹¹. УЗНО – одна з небагатьох підпільних організацій, що упродовж тридцяти років (1961–1991), незважаючи на арешти багатьох її членів, в тому числі керівника М. Крайника, не була повністю розгромлена КГБ і продовжувала діяти аж до проголошення незалежності України.

З УЗНО була тісно пов'язана ще одна підпільна організація – Український національний фронт (УНФ),

²¹¹ Там само. С. 97–98.

створена в жовтні 1964 року вчителем історії Дмитром Квецком, за підтримки ще одного історика Богдана Равлюка. Як згадував Д. Квецко, ідея створення організації виникла в нього під час служби в советській армії, під впливом подій в Угорщині 1956 року. Вже тоді він осмислював ідейні принципи побудови нелегальної структури, її назву, необхідність друкованого органу та методи і форми підпільної практичної діяльності. У серпні 1963 року Д. Квецко і Б. Равлюк запропонували колишньому політв'язню, філологу Зіновію Красівському взяти участь у створенні та діяльності УНФ. Останній підготував документ програмного характеру «Тактика Українського Національного Фронту», в якому зазначав: «Покликуючи до життя Український Національний Фронт, відроджуємо славні традиції наших батьків і здаємо собі справу, що помилки наші відіб'ються на наших головах, як відбилися у свій фатальний час на наших попередниках. Тому вважаємо за відповідне в нашій підпільній роботі примінити таку структуру організації, такі засоби, такі масштаби, які вимагаються нашими обставинами і які дали б максимум гарантій учасникам великої справи. [...] Підготовляймо Україну до недалеких і неминухих подій, які принесуть їй самостійність, а народові волю!»²¹².

Власне Д. Квецко та З. Красівський започаткували видання ідейно-теоретичного машинописного журналу «Воля і Батьківщина». Упродовж 1964–1966 років вийшло 16 номерів. Уже у дев'яностих роках Д. Квецко згадував: «Назва майбутньої підпільної організації визрівала довго.

²¹² Український Національний Фронт... С. 59–62.

А що таку організацію я буду творити – сумніву у мене не було жодного. [...] Спершу я думав організацію назвати Ліга національних радикалів. [...] Але потім, вивчаючи визвольну боротьбу колоніальних народів, що велася під орудою національних фронтів, вирішив зупинитися на назві «фронт». [...] Як показала практика, назва видалася влучною... Назва підпільного часопису «Воля і Батьківщина» прийшла мені на думку не відразу. Тоді мені хотілося, щоби назва майбутнього часопису відповідала назві бандерівського часопису «Ідея і чин». [...] Але потім, знову ж при вивченні і аналізі визвольних рухів, зустрів повторення двох латинських слів: Патріа а лібертад (Вітчизна і свобода). Я поміняв їх місцями... Так появилася звучна назва «Воля і Батьківщина»²¹³.

Члени УНФ підготували програмні документи: «Програмові вимоги», «Статутіві принципи Українського Національного Фронту» і «Тактика УНФ» та ін. Метою УНФ було створення самостійної демократичної української держави, ідейною основою – український націоналізм. Так, у «Програмових вимогах» чітко зазначалося: «Для вирішення української національної проблеми Український Національний Фронт вимагає: 1. Відокремлення України від Росії. Створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами»²¹⁴.

Український Національний Фронт складався з двох груп на Івано-Франківщині та двох на Львівщині

²¹³ Там само. С. 589.

²¹⁴ Там само. С.156.

загальною чисельністю 150–200 членів. Їх очолювали: Д. Квецко, І. Губка, М. Мелень, З. Красівський. З УНФ тісно співпрацювала УЗНО, очолювана М. Крайником, а також підпільні групи «Братство тарасівців» (керівник М. Дяк) та «За волю!» Івана Мандрика. Члени організації розповсюджували у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Закарпатській, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській, Київській та інших областях часопис «Воля і Батьківщина», розмножували і поширювали самвидав, літературу ОУН та УПА, різні звернення та листівки. В березні 1966 року компартійним інстанціям та газетам було надіслано «Меморандум Українського Національного Фронту XXIII з'їзду КПРС», а в липні цього ж року керівникам УРСР лист «Вищим урядовим чинникам на Україні» з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українських патріотів.

Складаючи присягу члена УНФ вони урочисто клялися: «Я, син (дочка) і плоть від плоті мого знедоленого, поневоленого віками, українського народу, відчуваю сьогодні необхідність стати в ряди борців за волю батьківщини, що йдуть під прапором Українського Національного Фронту. В повній свідомості і добрій волі присягаю світлою пам'яттю, впавши за волю України борців, моєю любов'ю до рідної землі, моєю вірою, моєю прив'язаністю до рідних і близьких, що від сьогоднішнього дня всіма своїми помислами, силою духа, енергії та волі, всіма можливими, реальними і матеріальними засобами буду стреміти до визволення України з під чужоземної кормиги, до створення Української самостійної держави.

Не завагаюсь задля цієї справи принести в жертву все, навіть, своє життя»²¹⁵.

У березні 1967 року чільні члени УНФ були заарештовані, після слідства винесли такі судові вирокі: Д. Квечкові – максимальний термін позбавлення волі – 20 років, з них – 5 у тюрмі, 10- таборі суворого режиму, 5- на засланні. З. Красівському та М. Дякові – по 17 років, в тому числі по 5 у тюрмі, по 7 таборі суворого режиму та по 5 на засланні. І. Губці та М. Меленю – по 6 років таборів суворого режиму і 5 заслання. Г. Прокоповичу, Я. Лесіву й В. Кулишину по 6 років таборів суворого режиму.

Дослідники українського руху Опору вважають УНФ найбільш чисельною, дієвою і довготривалою структурою серед самостійницьких підпільних організацій середини 60-х років ХХ століття, що спираючись на засади українського націоналізму займала послідовну незалежницьку позицію, мала детально розроблені установчі документи (статут, політичну і економічну програму, положення про тактику, присягу) і стала реальним містком між двома етапами національно-визвольного руху – збройним та мирним.

Нові аспекти у тактику боротьби з російським окупаційним комуністичним режимом внесла створена наприкінці 50-х років Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), яку вважають однією з перших правозахисних організацій не лише в Україні, а й в СРСР. При цьому варто звернути увагу на соціальний склад учасників українського національно-визвольного руху

²¹⁵ Там само. С. 156.

повоєнного періоду, в тому числі УРСС. Якщо ініціаторами створення підпільних організацій другої половини 40-х – першої половини 50-х років були в основному студенти львівських вищих навчальних закладів, до яких згодом долучилися представники інших соціальних верств, то найбільш чисельні та дійові УЗНО та УНФ були створені за ініціативою та під керівництвом насамперед істориків, а також філологів та працівників культури. Вони в свою чергу залучили в організацію колишніх членів ОУН та УПА. В цьому контексті склад УРСС був іншим. Недаремно судовий процес над її членами називають справою «юристів», хоч і ця назва не зовсім точно характеризує професійний склад членів організації.

Так, зокрема, організатори УРСС – Левко Лук'яненко, уродженець Чернігівщини й випускник юридичного факультету Московського університету на момент арешту був членом КПРС, як і Степан Вірун, Василь Луцьків та Йосип Боровницький. Більше того, перші двоє були штатними працівниками Радехівського райкому партії, Іван Кандиба – завідувачем юридичною консультації, Йосип Боровницький – слідчим прокуратури, Іван Кіпиш – працівником міліції, Олександр Лібович – інженером-землевпорядником, Василь Луцьків – завідувачем будинку культури. Це ще раз підтверджує тезу, що в протидії російській окупації брали участь представники усіх верств українського суспільства і він тривав упродовж всіх років існування «імперії зла».

У своїх спогадах Л. Лук'яненко згадує: «З наближенням закінчення університетської освіти треба

було домогтися призначення на Україну і треба було розв'язати інше важливе питання: де краще починати боротьбу, на Східній чи на Західній Україні? Обміркувавши всі «за» і «проти» обох варіантів, я схилився до західноукраїнського. [...] Львівський обком запропонував мені до вибору кілька районів з посадою штатного пропагандиста райкому партії. Я обрав Радехівський, де й поселився з дружиною у вересні 1958. [...] За півроку в Радехівському районі дійшов порозуміння зі Стенаном Віруном та Василем Луцьковим про створення підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). [...] Написав програму УРСС..., дійшов порозуміння з адвокатом Іваном Кандибою та інженером-землевпорядником Олександром Лібовичем. [...] Політична платформа програми УРСС становить грань поміж двох етапів наших визвольних змагань: до УРСС всі прояви боротьби ідуть в основному під гаслом збройної боротьби. [...] УРСС – новий етап. У програмі УРСС записано: «Методи досягнення нашої мети мирні, конституційні. Агітація і пропаганда – ось способи діяльності УРСС»²¹⁶.

Влітку-восени 1959-го Л. Лук'яненко написав програму майбутньої організації, роздрукував її та дав для ознайомлення своїм однодумцям. Документ константував колоніальне становище України, наголошував на диктатурі партійної верхівки, підкреслював безправність простого

²¹⁶ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. С. 20–21, 22.

народу і ставив завдання конституційним шляхом добитися незалежності України.

Згодом Л. Лук'яненко напише: «Справа утворення самостійної України, кінець-кінцем вирішуватиметься не лише партією, а всім українським народом. Але в державі, де немає свободи слова, свободи друку, свободи зборів і т. ін., де неможливе реальне висловлювання реальною людиною своїх думок, де неможливе демократичне об'єднання людей у політичні партії, де наскрізь панує примус і сваволя – у такій державі, перш, ніж ставити питання про вихід України з Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод. Не паперових прав на демократичні свободи, які ми маємо по Конституції, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами. Отже, мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні»²¹⁷

Організаційні збори УРСС, на яких обговорювався проект програми, відбулися 7 листопада 1960-го у Львові в помешканні адвоката Івана Кандиби. На них були присутні: Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків та М. Вацук – слухач облпартшколи, який виявився т.зв. сексотом, тобто секретним співробітником КГБ, що «здав» членів новоствореної організації. Як згадує Л. Лук'яненко: «Відбули першу фундаторську зустріч, обговорили

²¹⁷ Лук'яненко Л.Г. Не дам загинуть Україні! Київ, 1994. С. 11.

програму і через її гострість вирішили її знищити і доручили мені написати до наступної зустрічі, що мала відбутися 22.01.1961 року, іншу програму, м'якшу. Я написав проєкт нової програми, що в слідчих матеріалах пройшла під назвою потатки»²¹⁸.

Але, під час арештів 21–22 січня 1961-го у членів УРСС було влучено перший варіант програми, якій мав назву «Розширений проєкт програми Української робітничо-селянської спілки», що став головним документом звинувачення членів організації у «зраді Батьківщини». У травні 1961 року Львівський обласний суд виніс вирок: Л. Лук'яненку – смертна кара, І. Кандибі – 15 років позбавлення волі, С. Віруну – одинадцять років, В. Луцьківу, О. Лібовичу, Й. Боровницькому, І. Кінішу по 10 років. Згодом Верховний суд УРСР смертний вирок Л. Лук'яненку замінив на 15 років ув'язнення, іншим членам організації зменшили термін до 7 років.

І. Гель у своєму дослідженні зазначає: «Члени Спілки, не зумівши організуватися у підпільну структуру і не розпочавши практичної діяльності, були викриті провокатором і засуджені. Таким чином традиційні методи боротьби – підпільно-діючої організації в умовах тотального контролю КГБ – стали недієздатними. Шістдесятники, що розпочали свою місію майже одночасно – усього два-три роки різниці в часі, – вже не створили організацій. І це стало їхньою перевагою»²¹⁹.

²¹⁸ Там само. С. 22.

²¹⁹ Гель І. Виклик системі... С. 138.

На зламі 50–60-х років розпочався новий етап українського національно-визвольного руху в якому поступово сформувалися дві течії: одна – це щоденний опір російсько-совєтському тоталітарному режимові, без організаційних зв'язків і програм, а друга – це т.зв. дисидентський рух, що складався з трьох напрямків: 1) національно-культурницького, який репрезентували шістдесятники; 2) правозахисного, що уособлювала Українська гельсінська група; 3) релігійного, представники якого боролися за відновлення репресованих компартійним режимом Української греко-католицької церкви, Української автокефальної православної церкви, а також протестантських церков.

Важливо наголосити на тяглоті/перманентності українського національно-визвольного руху, в якому, як засвідчують документи, брали участь усі верстви українського суспільства, представники різних вікових категорій – від учнів шкіл, студентів до ветеранів руху Опору. До різних форм протесту і боротьби долучилися творча інтелігенція, селяни, робітники, військові, працівники совєтських установ, навіть партійних органів. Тобто, боротьба проти російських окупантів тривала упродовж століть і продовжується сьогодні під час останньої російсько-української війни, в якій лише Українська Перемога дасть можливість зберегти не тільки українську державу, але й українську націю.

На щоденний опір тоталітарній компартійно-кагебешній системі відважувалася національно-свідома, рішуче налаштована частина українського суспільства. Цей опір проявлявся у різних формах в усіх регіонах

України. До них належали: зривання прапорів СРСР і УРСР та вивішування національних блакитно-жовтих стягів; пошкодження портретів членів політбюро; виготовлення і поширення антирадянських, антикомуністичних, антиросійських листівок, листів та звернень; публічні виступи та висловлювання; щорічне відзначення річниці перепоховання Т. Шевченка в українській землі; вшанування національних та релігійних свят, а також крайні форми протесту – акти самопалення.

За даними КГБ у 1954–1964 роках в УРСР було викрито й ліквідовано 81 організацію і групу і групу національного спрямування, до яких належало 602 особи. Тоді ж за «націоналістичну діяльність» заарештовано 439 осіб. У 1965 році органи КГБ зафіксували виготовлення і поширення на території республіки 922 примірників листівок, листів і написів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1257, 1968 р. – 1781²²⁰. Основними темами листівок були повідомлення про створення тих чи інших політичних організацій, заклики до боротьби проти монополії комуністів на владу й ідеологію, економічні і соціальні негаразди, brutальні процеси русифікації, що призводило до занепаду української духовності і культури.

Коло авторів листівок було доволі різноманітним, але найчастіше ними були молоді люди: представники творчої інтелігенції, студенти і навіть учні. Так, у жовтні 1964 року КГБ інформував ЦК КПУ про засудження представниками української інтелігенції русифікаторської

²²⁰ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. С. 13–22.

політики в Україні. Зокрема, Тарас Франко наголошував: «кожна більш-менш мисляча людина бачить, що русифікація в Україні... проводиться планомірно й усіма способами, у першу чергу – шляхом хитрого придушення національних шкіл, заміна їх школами російськими. Тому міста в Україні фактично вже російські, а не українські міста... так хіба із цим може примиритися порядний український інтелігент, якому властиве почуття національної гідності?! Звичайно, ні!»

Іван Дзюба зауважував, що «Для нас, українців, основне – запобігти процесу асиміляції, зберегти себе як націю. Хрущов був шовіністом, форсував русифікацію... Зараз підходяща ситуація виступити із протестом проти такої лінії... Боятися нема чого: репресій проти нас, я думаю, не будуть застосовувати – не той час... Вони прагнуть зробити, щоб ми відреклися від своєї історії, від своєї культури, від своєї мови! І роблять це дуже тонко, під маркою добровільності»²²¹.

На похороні В. Сосюри Андрій Малишко заявив: «Хай не ждуть сноби, що наше слово, наша рідна Україна зникне, бо Україна безсмертна, як безсмертний ти в ній. Холодно тобі зараз поете, і сніг над тобою йде дуже холодний. Над твоєю труною в цей зимовий холодний день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокій народ, свої звичаї так, як ти заповів в своєму вірші «Любіть Україну»²²².

²²¹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. С. 52, 54–55.

²²² Там само. С. 95.

Надзвичайно стривожив КГБ диспут «Національні традиції й духовна культура народу», що у квітні 1965 року проводився в Київському держуніверситеті. У ньому в березні 1968-го КГБ виявив і вилучив 371 листівку «націоналістичного змісту». 200 листівок спецслужби знайшли в районі Інституту кібернетики й сільськогосподарської Академії. Кагебісти зазначали: «В 1964–1965 рр. у Київському держуніверситеті мали місце ворожі вихватки з боку націоналістично налаштованих осіб, що виявилися в організації зборищ на яких у т.зв. «дискусіях» піддавали перекручуванням ленінську національну політику, особливо в питаннях мови, літератури й культури. Мало місце поширення ідейно не витриманих рукописних творів, учинення написів, що ганьблять радянський лад і т.д. [...] Ці розмови часом відкрито велися в аудиторіях і гуртожитках університету, іноді навіть в присутності викладачів. [...] В 1965–1967 рр. націоналістично налаштовані елементи із числа студентства не тільки не припинили свою ворожу діяльність, але й втягують у неї нових учасників із числа політично незрілих осіб, які вступили на I курси»²²³.

Прикметно, що ряд листівок підготували і поширили учні середніх шкіл. Такий випадок мав місце в с. Ільїн Гоцанського району Рівненської області, де учень 6 класу Дубич Віктор у квітні 1965 р. поширив листівки такого змісту: «Товариші! Працівники й робітники, не підкоряйтеся гнобителям народу, беріть до рук зброю, проводьте страйки, демонстрації, не виходьте на

²²³ Там само. С. 188–189.

роботу»²²⁴. У Надвірній учень Віталій Дядькович у вересні 1965 року поширив листівку з написом: «Геть радянську владу!», «Геть червону сволоту!». Подібні листівки поширював учень 9 класу Зборівської СШ Михайло Романшин. У ній зазначалося: «Брати-українці! Не вірте червоним провокаторам! Виступайте проти червоного диявола. Йому незабаром кінець... Слава Україні, смерть паїзникам!»²²⁵.

Під оглядом участі у русі Опору практично усіх верств населення, безперечний інтерес являє собою справа Петра Івановича Січкарука, 1907 р.н., уродженця Житомирщини, мешканця Києва, члена КПРС з 1939 р., персонального пенсіонера республіканського значення, в роки німецько-радянської війни прапівника Пермського обкому партії, пізніше ЦК Компартії Литви, а з 1953 року високопосадовця ряду міністерств УРСР, нагородженого орденами «Трудового червоного прапора», «Знак пошани» та ін. У доповідній записці КГБ УРСР від 31 січня 1983 р. зазначається, що: «Управлінням КДБ по м. Києву та Київській області з 1974 року розшукувався автор, виконавець і розповсюджувач 99 листів антирадянського й націоналістичного змісту. [...] У них анонім зводить злісні наклепи на зовнішню і внутрішню політику КПРС і радянський уряд..., стверджує, що в УРСР нібито триває процес насильницької русифікації. У результаті проведення пошукових заходів... автор і розповсюджувач зазначених листів установлені. Ним виявився Січкарук Петро

²²⁴ Там само. С. 107.

²²⁵ Там само. С. 145, 173.

Іванович... Оперативним шляхом було отримано дані про те, що Січкарук зберігає в себе велику кількість документів антирадянського й наклепницького змісту, у тому числі підготовлений до відправлення в ЦК КПРС черговий злісний наклеп [...] За місцем проживання сина Січкарука зроблено обшук. В результаті виявлено й вилучено понад 2 тисячі аркушів із записами антирадянського, націоналістичного й наклепницького характеру»²²⁶. З урахуванням особистості й віку Січкарука КГБ обмежилося оголошенням офіційного застереження, а також розглянуло питання про його відповідальність по партійній лінії. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький порушив питання про позбавлення П.І. Січкарука персональної пенсії.

На всіх етапах українського національно-визвольного руху йому протистояла могутня репресивно-каральна система, створена у 1917 році: ЧК-ВУЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ, яка нещадно придушувала будь-які прояви національного руху, навіть національної свідомості. Знищувалося все, що могло складати найменшу небезпеку для російського окупаційного режиму. Політичні репресії здійснювалися на підставі Кримінального кодексу УРСР. Спершу найчастіше застосовувалися статті 54 і 58. За Карним кодексом УРСР 1960 року дисидентів переслідували переважно за статтями 62 і 187: «Агітація або пропаганда, проведена з метою підриву чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що

²²⁶ Там само. С. 440–441.

порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розновсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою в письмовій, друкованій чи в іншій формі творів такого ж змісту». А у статті 187 йшлося про: «Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розновсюдження в письмовій, друкованій або в іншій формі творів такого ж змісту».

Ще до першої хвилі репресій у 1965 році відбулися судові процеси над П. Кульком у Києві у 1956-му, В. Кобринчуком у Рівному у 1957 році, А. Туриком у Дніпропетровську, О. Тихим у Донецьку в 1958-му році, І. Полозком у Сумах у 1960-му, Г. Гайовим у Донецьку в 1961 році, В. Савченком, В. Ришковенком, Ю. Покрасенком, О. Воробйовим, В. Чернишовим, Б. Надгокою у Запоріжжі, Д. Ковальчуком у Чернівцях у 1962 році, Ю. Савчуком у Луцьку в 1963 році²²⁷.

У доповідних записках та інформаціях КГБ з величезним занепокоєнням пише про посилення ідейного наступу ворожих елементів, які намагаються підірвати довіру до комуністичної партії та радянського уряду, посягти сумніви, що соціалізм і комунізм є найбільш досконалою формою організації людського суспільства, намагаються підживлювати націоналістичні, релігійні та приватновласницькі тенденції.

²²⁷ Полянський О. З історії Українського національно-визвольного руху 1956–1991 рр. // Тернопілля, 95. Регіональний річник. Тернопіль: Збруч, 1995. С. 82.

Так, у січні 1965 року, КГБ інформував першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста про загрозу збоку українських націоналістів, які звільнилися із місць ув'язнення. У них було вилучено програмний документ під назвою «Що робити сьогодні» в якому вказувалося: «Хоча ми програли в нерівному бою з червоним сатрапом, але це не похитнуло нашу віру в перемогу – ми продовжуємо свою боротьбу, готуємо українські маси на останній вирішальній вибух». У 1961–1964 роках органами КГБ були розкриті і профілактовані групи з числа молоді й інтелігенції у Києві, Львові, Івано-Франківську, Дніпропетровську. До нелегальної молодіжної організації Дніпропетровська входили студенти держуніверситету, медичного й гірничого інститутів. У її статуті зазначалося: «Або Україна стане жертвою русифікації, або піде по шляху розвитку своєї національної культури, мови і т.д., щоб внести відповідний вклад у скарби світової культури»²²⁸

У 1962 році органами КГБ було розкрито й оперативно ліквідовано «антирадянське угруповання», учасники якого проживали у Рівненській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Очолював організацію член КПРС М. Сукноваленко. Подібну «групу українських націоналістів» було викрито та ліквідовано у 1963 році у Львові. А в 1964-му органи держбезпеки викрили націоналістичне підпілля, що діяло у Збаразькому районі Тернопільської області, члени якого проводили

²²⁸ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. С. 88, 83.

активну антирадянську діяльність, мали вогнепальну зброю, друкарську техніку та націоналістичну літературу. Цього ж року спецслужби викрили і ліквідували «націоналістичну групу», до складу якої входили викладачі Вишнівцького профтехучилища на Тернопільщині В. Панчук та Б. Пелих, завідувач сільським клубом В. Косяк²²⁹.

Працівники КГБ активно розшукували автора та розновсюджувачів програмного документу «Стан і завдання українського національно-визвольного руху. Неповні тези для обговорення», який анонімно підготував Євген Пронюк. У ньому автор стисло охарактеризував сутність компартійного советського режиму й окреслив завдання українського національно-визвольного руху. Зважаючи, що цей важливий програмний документ малознаний і з якихось невідомих причин не був включений до збірника «Дисиденти. Антологія текстів. Київ, 2018. 656 с.», наведемо його основні концептуальні фрагменти: «СРСР став державою авторитарної олігархії (всєвладних чиновників) з розвиненою тенденцією до переростання у воєнізований профашистський політичний режим, – зазначає Є. Пронюк. З соціологічного погляду сучасна радянська держава є знаряддям панування в країні партійно-державної касты, ядро якої складає численна група людей, зайнятих у сфері управління. Економічною основою панування цієї касты є державна власність на засоби виробництва і праці, на результати праці людей. Партійно-державна каста за допомогою держави

²²⁹ Там само. С. 72, 75, 88.

ліквідувала в країні демократичні свободи, забезпечивши цим собі привілейоване становище в суспільстві. [...] Каста знищує своїх ідейних противників через фізичне (ув'язнення), економічне (позбавлення професійної роботи), моральне (публічна компрометація) насильства. [...] В Україні, як і інших національних територіях СРСР, крім власне Росії, існує у різних формах національно-визвольний рух [...] основні завдання Українського визвольного руху полягають у тому, щоб повністю усунути партійно-державну касту від володіння засобами виробництва і праці та встановити демократичний (республіканський) державно-політичний лад. Лише на цих засадах може і повинна існувати суверенна Україна. [...] Україна, що постане внаслідок розв'язання завдань нинішнього визвольного руху, позбудеться, нарешті, назавжди вікових колоніальних повинностей перед великодержавною – шовіністичною Росією. [...] Нинішній український визвольний рух є безпосереднім продовженням попереднього. Свої завдання сили визвольного руху можуть з успіхом виконати лише демократично-революційним шляхом боротьби. За сучасних умов СРСР ні збройне повстання, ні військовий переворот для цього не придатні. [...] Лише за умов хоча б відносно демократизованого СРСР може успішно розгортатись український визвольний рух, можна розпочати виконання всіх інших завдань (злам і побудова державної машини, зруйнування касты, українізація суспільного, наукового, технічного життя тощо) руху»²³⁰.

²³⁰ Пронюк Є За хліб не платять свободою. Київ, 2012. С. 10–13.

Кремлівський переворот у жовтні 1964 року, коли, усунувши М. Хрущова до влади прийшли неосталіністи очолювані Л. Брежнєвим, які взяли курс на тотальну русифікацію. Особливо потужним був наступ московських русифікаторів на історичну пам'ять українського народу, адже історичні знання, історична пам'ять та історична свідомість формували національну свідомість, а саме рівень останньої багато в чому пояснює не лише наше історичне минуле, а й визначає українські перспективи у майбутньому.

Серед різних асиміляційних заходів російсько-советський режим насамперед форсував русифікацію освіти. Якщо у 1939 році в Україні понад 84% учнів навчалося українською мовою, то у 1985 – 48,2%, а у 1990 – 47,9%. В обласних центрах України у 1987 р. лише 266 (16%) шкіл були українськими, 158 – двомовними, решта – 1179 російськими. У Донецьку, Луганську, Миколаєві та Сімферополі не було жодної школи з українською мовою навчання, у Запоріжжі – 1, Харкові, Чернігові по – 2²³¹.

Широко практикувалося перейменування історичних та етнічних назв місцевостей, поселень та вулиць. Брутальної русифікації зазнала книговидавнича справа, преса, радіо, телебачення, кіно, підготовка і захисти дисертацій, діловодство, тобто усі сфери суспільного життя. Унікальні видання дорадянського періоду вилучали з бібліотек, передавали у спецховища, або просто знищували: спалювали, вивозили на звалища, здавали на макулатуру. Безпрецедентно цинічним став

²³¹ Полянський О., Труба Р. Історія України. Львів, 2011. С. 359.

підпал у травні 1964 року Київської публічної бібліотека АН УРСР. Існували спеціальні реєстри заборонених авторів та книг. Брутально насаджували пріоритет усього російського, закривали церкви та монастирі, які перетворювали на склади та сховища; стимулювалася зміна співвідношення корінного українського населення на користь росіян, що розпочалася ще в часи Голодомору.

Але, навіть в умовах нещадних репресій, утисків національного та релігійного життя, цілеспрямованої русифікації і фактичного бездержавного статусу України, тотального панування компартійно-кагебешної системи боротьба з російським окупаційним режимом продовжувалася. Попри те, що й надалі діяли окремі підпільні організації, основною формою боротьби стали легальні і напівлегальні методи і опозиційний рух отримав назву дисидентського (від. лат. – незгідний), одну з течій якого представляли шістдесятники. Причини його появи, сутність, морально-етичні та ідеологічні засади уже більш як пів століття аналізуються дослідниками. Не менш важливим також є погляд, так би мовити із середини, тобто знакових постатей учасників руху і, водночас, науковців. Так, В. Лісовий у статті «Дисидентський рух в Україні» зазначає: «Українська інтелігенція, скориставшись процесом десталінізації [...] започаткувала нову спробу національно-культурного відродження, названого рухом «шістдесятників». Цим словом стали позначати тих представників творчої інтелігенції, які намагались модернізувати українську культуру і мали мужність своєю творчістю чинити опір владі, яка кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно-ворожу. Це призвело до

посідання інтелектуально-культурного руху з громадянсько-політичною дією, що дає підставу називати цей рух рухом опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму»²³².

І. Дзюба у статті «Шістдесятники» підкреслює, що: «Термін «шістдесятники» спершу стосувався тих представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену опозицію до рутинного стану речей, до напівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві та правдивого розуміння суспільних потреб не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття «шістдесятник», «шістдесятництво» асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності»²³³.

Є. Сверстюк у своїй доповіді, прочитаній у Гарвардському університеті «Шістдесятники і Захід» вважає шістдесятників не просто значним явищем другої половини ХХ століття, а найвидатнішим явищем «в Одіссейі нашого відродження». На його думку «... поява шістдесятників детермінована потоком утрат: на очах покоління все втрачало значення і сенс; людина втрачала лице і будь-яку вагу; слово вивітрувалось; мова засмічувалася і зневажалася; ріки висихали; культура і література профанувались. [...] Наш самозахист мав різний характер: одні нібито захищали соціалізм від імперського шовінізму, інші захищали здоровий глузд і людський хист від ідеологічної напасти, ще інші захищали підставові

²³² Дисиденти. Антологія текстів. Київ, 2018. С. 501–502.

²³³ Там само. С. 512.

цінності загальнолюдські, для певності прикриваючи їх ідеалами соціалізму. Але всі були в опозиції, бо при певній моральній домовленості робили те саме і наражалися на ту саму «революційну законність»²³⁴.

Їх влучно охарактеризував М. Вінграновський: «Наші юність і молодість, наше тодішнє життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок у школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту і почалося шістдесятництво». Назвавши шістдесятників «найвидатнішим явищем в Одіссії нашого відродження» Є. Сверстюк зауважив: «Можливо, поява «шістдесятників» детермінована потоком утрат: на очах покоління все втрачало значення і сенс; людина втрачала лице і будь-яку вагу; слово вивірювалось; мова засмічувалася і зневажалася; ріки висихали; культура і література профанувались»²³⁵.

«Духовними батьками» шістдесятників стали Б. Антоненко-Давидович, М. Рильський, А. Малишко, які одними з перших намагалися звернути увагу на упосліджене становище українського народу, насамперед його мови та культури. Щоб уникнути звинувачень у підпільній діяльності шістдесятники не створювали організаційних структур, хоча кагебісти все одно називали їх «організацією без організації». Своєрідними центрами навколо яких гуртувалися вони були

²³⁴ Там само. С. 531, 532.

²³⁵ Там само. С. 531.

клуби творчої молоді: у Києві «Сучасник», Львові – «Пролісок». Найвідомішими представниками шістдесятників були письменники Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Микола Холодний, Василь Стус, Григій Тютюнник, Валерій Шевчук, Ігор та Ірина Калинци; літературознавці: Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Михайлина Коцюбинська; художники: Алла Горська, Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Галина Севрук; режисер Лесь Танюк, історики Валентин Мороз, Михайло Браїчевський; журналісти В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий; психолог Михайло Горинь та його брат мистецтвознавець Богдан Горинь; філософи Василь Лісовий, Євген Пронюк; філологи Василь Овсієнко, Юрій Бадзьо та ін.

236

Лесь Танюк згадував: «Року шістдесят другого-третього в клубі виникла комісія, котра взялась перевірити чутки про сталінські поховання. Перепитували людей, знаходили сліди, які вказували на ці страшні місця. Так, вийшли на Биківню. Дістались туди втроєх – Горська, Симоненко і я. Місце як місце. Хлопчики грають у футбол. Василь: «А ти подивись чим вони грають?» Маленьким дитячим черепом простреленим двічі. Алла відійшла, розплакалась, довго не могла говорити. Василь прочитав щойно написані чотири рядки: «Ми топчемо і ворогів, і друзів. О бідні йорники, всі на один копил. На цвинтарі розстріляних ілюзій вже немає місця для могил...».

²³⁶ Дет. див.: Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники. Львів, 2009. 656 с.; Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ, 2023. 416 с.

Однією з найголовніших форм протесту шістдесятників став самвидав – позацензурне, нелегальне написання, роздрук та поширення поетичних збірок, альманахів, журналів, окремих творів, наукових праць, звернень, листів, здійснюване машинописним, рукописним чи фотоспособом. Український самвидав у своєму розвитку пройшов кілька етапів – від свого зародження на початку 1960-х рр., коли в основному, розповсюджувались художні твори, мемуари, щоденники, літературно-критичні статті, до появи на другому етапі анонімних публіцистичних творів і авторської політичної публіцистики й наукових досліджень, на третьому етапі.

Найвідомішими та найбільш поширеними самвидавними працями стали: наукові роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайтчевського «Приєднання чи воз'єднання?», есеї В. Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Серед снігів», «Хроніка Опору», «Мойсей і Датан», памфлет Є. Сверстюка та І. Світличного «З приводу процесу над Погружальським», трактат Ю. Бадзя «Право жити», неопубліковані поезії та щоденник В. Симоненка, вірші М. Холодного, збірники В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», твір М. Осадчого «Більмо», публіцистичні статті М. Гориня «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», Є. Пронюка «Стан і завдання українського національно-визвольного руху», М. Масютка «Відповідь матері Василя Симоненка Щербань Ганні Федорівні», Є. Кузнєцової «Уроки історії», «Націоналіст», «Мої роздуми», В. Лісового «Відкритий лист депутатам рад УРСР Антона Ковалю», Є. Сверстюка «Собор у

риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «Гострої розпуки гострий біль» та ін. Загалом за період з 1962 до кінця 1980-х роках у самвидаві з'явилося понад 500 різноманітних досліджень, статей, есеїв, памфлетів²³⁷.

Влучне зауваження про самвидав та його авторів зробив О. Зінкевич: «Еволюція поглядів і переконань авторів самвидаву котилася закономірним шляхом: від шістдесятництва в самвидав, з самвидаву в дисидентство, з дисидентства у тюрму»²³⁸. Аналіз історичної ситуації в якій творився самвидав, порушуваних у ньому проблем, способів тиражування, шляхів поширення та впливу на національно-свідому частину українського суспільства переконливо доводить, що самвидав був найреальнішим і найвагомішим досягненням шістдесятників. Він користувався великою популярністю і віддзеркалював актуальні проблеми суспільного, національного, політичного та культурного життя совєтської України.

Характеризуючи самвидав В. Лісовий – філософ та один з його авторів та розповсюджувачів пише: «Створення та поширення самвидавської літератури стало основним способом діяльності дисидентського руху. Твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», книга В. Чорновола «Лихо з розуму», велика стаття М. Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання?», статті

²³⁷ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ, 2010. С. 25.

²³⁸ Зінкевич О. Післямова // Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ, 2010. С. 237.

Є. Сверстюка, позацензурні поезії В. Симоненка, М. Холодного, І. Драча, Л. Костенко, І. Сокульського, статті В. Мороза, різного роду звернення і протести, інформації про переслідування та умови утримання політв'язнів у таборах, редагований В. Чорноволом позацензурний журнал «Український вісник» склали основну масу української літератури, що розповсюджувалась у самвидаві»²³⁹.

Для глибокого й всебічного розуміння сутності самвидавних текстів, вважаємо за доцільне навести фрагменти із трьох знакових праць авторства Є. Сверстюка й І. Світличного, І. Дзюби та В. Мороза. Саме вони були найбільш популярними й поширюваними в українських опозиційних середовищах і дають можливість ознайомитися не лише з порушуваними у них проблемами, а й стильовими особливостями кожного автора, його манерою викладу матеріалу та ідеологічними симпатіями.

За часом появи у самвидаві першою була полемічна стаття Є. Сверстюка й І. Світличного «З приводу процесу над Погружальським» про підпал у Києві в травні 1964-го найбільшої української бібліотеки – Державної публічної бібліотеки АН УРСР (нині-Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського), де під час пожежі згоріло близько 10 % основного фонду.

Є. Сверстюк й І. Світличний пишуть: «Пожежа була ліквідована на третій день, коли вже вигорів дощенту весь український відділ. Згоріла саме україніка, у тому числі повністю стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви

²³⁹ Дисиденти. Антологія. С. 505.

(наприклад, Б. Грінченка, архів «Киевской старини», архів Центральної Ради та ін.). Частина архівів не була навіть описана та розібрана, так, що ніхто не знає, що там було і що згоріло. Вони назавжди втрачені для історії. Згоріли також спеціальні фонди україніки. Згоріла картотека, так що неможливо навіть відновити реєстр книжок, які знищені. На суді називалася цифра 600 тисяч томів, можна уявити скільки їх згоріло насправді! Отже, згоріла частка української історії, частка української культури. Назавжди втрачені величезні духовні скарби [...] Українці, чи знаєте, що вам спалено? Вам спалено частину розуму і душі. Не тієї, яку сталінський терор зацькував, заплював і загнав у п'яти, а тієї, що мала ожити у наших дітях та онуках. Вони спалили храм, де відроджується душа»²⁴⁰.

Фундаментальний науковий трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» професор Арізонського університету Пітер А. Тома назвав «найбільш глибоким науковим аналізом радянської національної політики, будь-коли здійсненим радянськими авторами», а професор В. Скуратовський зазначив: «Іван Дзюба подав у панорамі історичних та інших фактів бездоганно аргументовану і безконечно драматичну ретроспективу перманентного, незрідка у моторошно геометричних прогресіях, поруйнування «українського храму».

І. Дзюба пише: «Слово «русифікація» тепер дуже не подобається начальству; публічно воно не вживається як політично неблагозвучне; говорити ж сьогодні про

²⁴⁰ Там само. С. 101, 107.

русифікацію українського населення може, звичайно, лише запеклий «націоналіст». [...] Державний і господарський апарат – один з головних і найдієвіших важелів русифікації. Там, де «начальство» говорить поросійському, там незабаром змушені будуть заговорити поросійському і всі. [...] Гігантською русифікаторською м'ясорубкою були, і на жаль залишаються міста – колись переважно великі, а тепер й малі. [...] Чому незмірно зросли українські міста стали незмірно грандіознішими лабораторіями русифікації? Чому мільйони українських хлопців і дівчат, опинившись на роботі в місті, через рік-два «забувають» свою мову і починають говорити якимось каліченним і вбогим жаргоном. [...] Якби якийсь народ відмовився від мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе... Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Немає і тепер добровільного зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що на поверховний погляд здається добровільним, насправді таким не є. [...] У нас русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації тільки позірна, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную одне: свободу – свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення»²⁴¹.

²⁴¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 2005. С. 155, 156, 157, 158, 173, 224.

Класикою самвидаву стали чотири есеї Валентина Мороза: «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка опору», «Серед снігів»²⁴². Яскравою характеристикою позиції В. Мороза є слова з однієї із його праць: «Для мене найсвятіше людське право – це право бути Українцем. [...] Україна є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити».

У «Репортажі із заповідника ім. Берії» він зазначає: «Коли б склали точну карту Мордовії, південно-західний кут її довелось б поділити на квадрати, розгороджені колючим дротом і всіяні сторожовими вишками. Це мордовські політичні табори. [...] Люди, осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» - це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кадебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли голос проти ганебного засилля КДБ. [...] Сучасні події на Україні теж є переломом : ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки... На превелике здивування кадебістів, вперше за останнє десятиріччя на Україні з'явилася громадська думка. Вперше виникла кампанія протестів..., вперше кадебісти відчули своє безсилля, все це придушити»²⁴³.

Особливої актуальності набирає нині есей В. Мороза «Мойсей і Датан. Відповідь білоруській письменниці Є. Лось». Ще тоді, в далекому 1970 році, він

²⁴² Дет. див.: Полянський О. Валентин Мороз. Львів, 2018. 246 с.

²⁴³ Дисиденти. Антологія. С. 137, 141, 164.

писав: «Білорусія – найзруйнованіша, найзрусифікованіша нація Радянського Союзу – стала зловісним похмурим символом, грізною осторогою. Глянувши на Білорусію, кожен може побачити, що станеться з його нацією, коли вона дасть приспати себе, заколисати словоблудієм «про дружбу». Білоруська модель дружби...це апогей ганьби. Білорусія стоїть ганебним стовпом у центрі Європи. У сучасній білоруській дійсності ганьба доведена до такого рівня, що стало можливим відверте відречення від національного патріотизму»²⁴⁴.

В. Мороз подає своє бачення поняття «нація»: «Нація – це дуже глибоке. Невичерпне. Нація – головне. [...] Нація може жити тільки тоді, коли є люди, готові за неї вмерти..., коли сини її вірять, що їх нація Богообрана, вважають свій народ найвищим витвором історії. Я знаю, що всі народи рівні. Це говорить мій розум. І разом з тим я знаю, що мій народ особливий, найкращий. Мій народ – окраса землі. Мій народ – стріла з Божого лука. Це промовляє моє серце»²⁴⁵.

В есеї «Серед снігів» В. Мороз порушує актуальні проблеми відповідальності національної еліти за тодішній стан України: «Українське відродження потребує людей нової якості. Аристократів духу. Ми звикли по плебейському реготати над словом «шляхта» і забули, що від нього походить також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас націю

²⁴⁴ Мороз В. Мойсей і Датан. Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. С. 33–34.

²⁴⁵ Там само. С. 42–43.

плебеїв. А будівничі і елітарні якості може мати тільки аристократ»²⁴⁶.

Ще одним напрямком в українському дисидентстві став правозахисний рух, зокрема діяльність Української гельсінської групи, що створена в листопаді 1976 року. Членами-засновниками УГГ були: М. Руденко, О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко, Н. Строката, П. Григоренко, І. Кандиба, М. Маринович, М. Матусевич, О. Тихий. УГГ ставила перед собою такі завдання: 1) Оборона переслідуваних в'язнів та в'язнів сумління; 2) Інформація про порушення національних прав українських громадян та представників інших народів, що населяли Україну; 3) Боротьба за право на свободу думки, слова й поширення інформації, обстоювання релігійних прав; 4) Вимога права на вільний вибір місця проживання; 5) боротьба проти використання психіатрії з політичною метою; 6) визнання статусу політв'язня в місцях ув'язнення; 7) Вимога участі України в міжнародних нарадах та конференціях; 8) Вимога підтримки Україною безпосередніх культурних і творчих зв'язків з країнами світу; 9) Внесення змін до нової Конституції; 10) Визнання асиміляції злочином проти людини і народу; 11) Розширення прав націй, що входять до складу СРСР; 12) Боротьба за зняття інформаційної блокади й допущення в Україну представників закордонних ЗМІ; 13) Заборона смертної кари.

Члени УГГ в ситуації стежень та переслідування, за короткий час виступили з новою концепцією майбутнього

²⁴⁶ Мороз В. Серед снігів // Мороз В. Есеї, листи, документи. С. 93.

України, зуміли підготувати й оприлюднити важливі документи: декларації, меморандуми, заяви, листи, які зробили вагомий внесок у розвиток української політичної думки 70–80-х рр. ХХ ст. З часу заснування у листопаді 1976 р. і до переформування в липні 1988 р. в Українську гельсінську спілку, членами УГГ були 50 осіб, більшість з яких були заарештовані, пройшли через тюрми, концтабори та заслання, а Василь Стус, Юрій Литвин, Олексій Тихий та Валерій Марченко були вбиті російським окупаційним компартійним режимом²⁴⁷.

Власне УГС (липень – квітень 1990) стала першою опозиційною загальноукраїнською організацією парламентського типу, першим головою якої обрали Л. Лук'яненка. Програмний документ «Декларацію принципів» та «Статутні принципи УГС» уклали В.Чорновіл, Михайло та Богдан Горині, а друкованим органом став журнал «Український вісник». У квітні 1990-го УГС налічувала 2300 членів, мала 28 філій та 19 осередків в Україні²⁴⁸. У квітні 1990 року відбувся установчий з'їзд, який на базі УГС утворив Українську Республіканську Партію (УРП).

Безперечно, УГГ-УГС-УРП були вагомим політичним силою, члени якої брали найактивнішу участь у створенні і діяльності неформальних опозиційних структур(Товариство української мови ім. Т. Шевченка, «Меморіал», Народного руху України, Всеукраїнського

²⁴⁷ Дет. див.: Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: у 4-х томах. Харків, 2001.

²⁴⁸ Рух Опору в Україні. Енциклопедичний довідник. С. 664.

товариства репресованих та інші), виданні незалежної преси, проведенні мітингів і робітничих страйків, загалом у демократизації українського суспільства. Вони відіграли важливу роль у проголошенні незалежності України, але були не єдиними, хто брав участь у національно-визвольному русі. Його соціальна база була надзвичайно широкою.

Репресії 1965 року не зупинили наростання національно-визвольного руху, на що розраховували окупаційна російсько-советська система. Навпаки, Україною пройшла хвиля протестів проти злочинних дій влади. Наймасштабнішим колективним протестним актом став «Лист 139-ти», який підписали люди різних професій – літератори, вчені, художники, митці, робітники та ін. Приводом підготовки листа, авторами якого були І. Світличний та І. Дзюба стали арешти та суди у Києві, Львові, Івано-Франківську 1965–1966 роках. Наприкінці 1967-го у Києві І. Світличний, І. Дзюба, фізики Ю. Цехмістренко й І. Заславська, кібернетик В. Боднарчук й математик М. Білецький вирішили відреагувати на свавілля компартійно-кагебешного режиму її підготувати лист протесту та зібрати підписи на його підтримку. В березні 1968 р. збір підписів (139 осіб) було завершено й лист доставлено у Москву в приймальню ЦК КПРС. Лист підписали 14 членів СПУ, 17 літераторів, філологів, журналістів, 11 артистів, митців, кінорежисерів, композиторів, мистецтвознавців, 6 художників, скульпторів, 43 фізики, математики, біологи, інженери, 3

лікарів, 2 педагогів, 1 історик, 1 філософ, 31 робітник та ін. особи різного роду занять²⁴⁹.

Виступаючи проти російського окупаційного режиму в Україні вдався до самоспалення Василь Макуха – колишній воїн УПА та в'язень советських тюрем і концтаборів. 5 листопада 1968 р. в Києві на Хрещатику він облив себе бензином і підпалив себе вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!»

Через десять років, 21 січня 1978 р., Олекса Гірник – учасник українського національно-визвольного руху, в'язень польської тюрми та радянських концтаборів, на знак протесту проти русифікації України, теж вчинив акт самоспалення на Чернечій горі в Каневі, біля могили Т.Шевченка. Перед мученицькою смертю розкидав близько 1000 листівок, які підготував заздалегідь.

У 1972–1973 роках Україною покотилася друга хвиля масових арештів. У червні 1971 році ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політичних шкідливих матеріалів», яку, додавши місцевих матеріалів, продублював ЦК КПУ. У грудні ц.р. Політбюро ЦК КПРС прийняло постанову про ліквідацію самвидаву та затримання його авторів і розповсюджувачів. У відповідності з цими директивами розпочалися арешти відомих українських дисидентів. Формальною підставою для них стала т.зв. «справа Добонша», українця за походженням, члена СУМу в Бельгії, який прибувши

²⁴⁹ Дет. див. Рух опору в Україні. Енциклопедичний довідник. С. 370–371.

туристом в Україну зустрічався з деякими шістдесятниками, від яких отримав копію «Словника української мови» С. Караванського. Його затримали органи КГБ, на допитах дав покази проти українських дисидентів, «розкаявся», після чого його видворили з СРСР.

12 січня 1972 року в Україні розпочалися арешти. В Києві затримали І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, О. Сергієнка, З. Антонюка, І. Коваленка, Д. Шумука, З. Франко, Л. Селезненка, Л. Плюща, загалом 25 киян. У Львові: В. Чорновола, М. Осадчого, І. Геля, Ірину Калинець, С. Шабатуру, загалом 13 осіб. Щоб тримати суспільство в постійній напрузі і страху, арешти проводили через певні проміжки часу. Так, у квітні 1972 року заарештували І.Дзюбу, травні – Н. Світличну, липні – Є. Пропюка та В. Лісового, в серпні – Ігоря Калинця, в березні 1973 – В. Овсієнка та ін. Загалом із січня 1972 – до середини 1973 було заарештовано понад 100 осіб, з них 89 засуджено до різних термінів ув'язнення. Провідним діячам руху Опору давали максимальні терміни ув'язнення – 7 років суворого режиму в концтаборі і 5 років заслання. З 89-ти засуджених – 72 – це представники інтелігенції, 17 робітників; 48 осіб було зі Східної України, 55 – із Західної²⁵⁰.

Паралельно «зачистка від націоналістичних елементів» йшла на всіх рівнях. У Москві всю керувало тріо (Брежнєв, Суслов, Андропов), а в Україні – Щербицький, Маланчук, Федорчук. З посади першого секретаря ЦК КПУ усунули П.Шелеста, замінили ряд

²⁵⁰ Гель І. Виклик системі... С. 276.

секретарів обкомів, райкомів, парторгів наукових інститутів, вищих навчальних закладів, технікумів, шкіл, творчих спілок, підприємств тощо. З академічних інститутів звільнялися науковці, яких запідозрювали в українстві, брутально виганяли з роботи викладачів університетів, з літературного процесу вилучали десятки письменників, деякі з яких, не витримавши наруги і психологічного тиску, вдавалися до самогубства. Закривалися наукові часописи, вихолощувалися літературні журнали та газети, чинила сваволю цензура. Знищувалися місця поховань учасників національно-визвольного руху минулих десятиріч: стрілецькі меморіали у Львові та Івано-Франківську, на горі Маківка та Лисоні, не говорячи вже про братські могили жертв НКВД у Биківні, Вінниці, Дем'яновому Лазі, Самборі, Золочеві, Дрогобичі та ін. Затиралися будь-які сліди поховань жертв Голодомору. Неосталіністи нищили все, що мало вияв національного. Суспільна ситуація почала нагадувати репресії 30-х років. Російський окупаційний режим борюся як з живими, так і мертвими українцями.

Але попри тотальний контроль над українським суспільством, Москві так і не вдалося повністю придушити національно-визвольний рух. Естафету боротьби перейняло молоде покоління сімдесятників що, як і їх батьки, вдавалися до різних форм протесту – від створення нелегальних підпільних структур, читання і поширення самвидаву, зривання окупаційної символіки і встановлення національної, написання і розповсюдження листівок до опрацювання забороненої української літератури, участі або відвідування українських концертів, виставок,

театральних вистав, дотриманні українських звичаїв і традицій, вшануванні національних і релігійних свят, вживанні лише української мови і демонстративна відмова від російської, використанні в одязі національних строїв, зокрема вишиванок, свит, головних уборів-мазепинок тощо. Національно свідомою частиною суспільства чітко відмежовувалась від окупаційної влади за формулою: «ми» і «вони». В родинному колі або в середовищі близьких та довірених побратимів обговорювалися суспільні проблеми, читався самвидав, проводилися вечори пам'яті, присвячені важливим подіям національної історії.

Знаковими подіями українського руху Опору у сімдесятих роках стало створення і діяльність молодіжних підпільних організацій. Так, на зламі 60–70-х роках Зорян Попадюк, тоді ще старшокласник, пізніше студент філологічного факультету Львівського держуніверситету, створив разом із своїми однокласниками у Самборі нелегальну підпільну групу, що згодом, у Львові, перетворилася у підпільну організацію «Український національно-визвольний фронт». До неї увійшли: Я. Микитко, Є. Сеньків, Р. Радонь, І. Вовк, О. Богуш, О.Іванцьо, Б.Петрина, В.Галько, Г.Погорелов, більшість з яких невдовзі стала студентами львівських вишів. Першою акцією групи було поширення листівок з протестами проти окупації Чехословаччини, встановлення на міському цвинтарі Самбора таблички на пошанування жертв НКВД, яку виготовив З.Попадюк з написом: «Жертвам НКВД. Тут поховано понад 900 українців, замучених у 1939–1941 роках».

3. Попадюк згадує: «Створити організацію нас надихнув арешт 1967 року членів підпільної організації «Український національний фронт» (УНФ), куди входили: Дмитро Квєцко, Зинівій Красівський, Мирослав Мелень та ін. Їх кинули за ґрати, і коли ми це прочитали, то вирішили продовжити їхню справу. До назви їхньої організації додали одне слово і вийшов «Український національно-визвольний фронт»²⁵¹.

У Львові УНВФ встановив контакт з нелегальною групою студентів істориків та філологів. Як згадує І. Сварник: «До нашої нелегальної групи, створеної 1972 р., увійшли мої однокурсники Степан Слука, Ігор Кожан, Роман Козовик і я (II курс), старші на курс Мар'яна Долинська й Леонід Філонов, молодший на рік Ігор Худий. Усі якщо не відмінники, то майже такі. А Мар'яна була навіть ленінським стипендіатом. [...] Початково ми справді читали й реферували заборонених істориків. Засади конспірації виробили самі: не контактували більше двох осіб у коридорі, до місця чергового збору (його щоразу міняли) добиралися поодиночі і т.д. Ці заходи досить довго були ефективними. До того ж ми достатньо точно знали, хто в різних групах і курсах є інформатором КГБ. [...] До розгрому групи ми вже сформуvalи свою програму діяльності, що мала на меті розвал СРСР (його ми визначили як комуністичну імперію) не насильницькими методами й утворення Демократичної Української республіки. Основною формою діяльності ми

²⁵¹ Стецишин О. Справа «Москїти»: маловідомі сторінки // Історія плюс. 2021. №11 (86). С. 3.

вважали усну й друковану агітацію, створення наших осередків у партійних, державних, військових органах і т.д. Очевидно, це був дуже цікавий твір, обговорений на кількох зборах і, навіть, ретельно відредагований. Богу дякувати, в руки КГБ він не потрапив...»²⁵².

Ще одна учасниця підпільної групи студентів-істориків М. Долинська зауважує: «В моїй пам'яті наша «організація» задумувалася і функціонувала як підпільний гурток вивчення історії України, в першу чергу тих моментів про які не говорили в університеті, або трактували відверто брехливо. Одним із завдань були студії національно-визвольних рухів ХХ століття, щоб зрозуміти, як успішно його здійснити, а також прояснити причини невдач в українському русі (цей пункт виглядає вже не як освітній, а – практичний...). Осінь 1972 і зима 1973 років минули в ... дискусіях, щодо програми, потім появилася література, пам'ятаю книгу Юрія Липи з історії України дві статті Валентина Мороза. [...] Ми: з третього курсу – Іван Сварник, Ігор Кожан, Ромко Козовик, Степан Слукa, з другого – Леонід Філонов, Ігор Худий і з четвертого тільки я (член факультетського комсомольського бюро, лєнінська стипендіатка і депутат (зік!) Львівської обласної ради»²⁵³.

Спільними зусиллями членів УНВФ та групи істориків і філологів було організовано видання нелегального журналу «Поступ», одним з авторів якого

²⁵² Сварник І. Рік, що змінив моє життя // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2004. №12. С. 734, 735.

²⁵³ З архіву автора книги.

став член ще однієї підпільної групи Володимира Рокецького – Г.Хвостенко. До цієї групи входили: Б. Рокецький, В. Ганущак, М. Гамбковський, І. Зінченко та згаданий Хвостенко, який виявився провокатором. Задіяна у провокаціях була також студентка філологічного факультету Н. Степула²⁵⁴.

У березні 1973 року молоді підпільники підготували, роздрукували і поширили у Львові листівки з протестом проти заборони окупаційною владою святкування шевченківських днів. Але, кожен крок молодих патріотів, внаслідок інформації зрадників, контролювався КГБ. Уже в листопаді 1972 року Хвостенко написав перший донос, а далі у грудні ц.р. та січні 1973-го черговий. У документах КГБ зазначалося : «В своих заявлениях в декабре 1972 и январе 1973 гг. в органы госбезопасности Хвостенко сообщал о существовании групп Рокецкого, Попадюка и Слуки, назвал при этом ряд участников группирований и отдельные антисоветские националистические произведения, что послужило основанием для взятия в оперативное изучение этих лиц...»²⁵⁵.

Отримана від Хвостенка інформація стала для КГБ підставою порушити 29 грудня 1972 року кримінальну справу проти студентів-підпільників ЛДУ. Справі дали кодову назву «Москїти», а за її фігурантами встановили пильний нагляд. Як тільки в ніч з 27 на 28 березня 1973-го

²⁵⁴ Дет. див.: Стецишин О. Справа «Москїти». С. 3-5; Гель І. Виклик системі... С. 291-294.

²⁵⁵ Стецишин О. Справа «Москїти». С. 5.

члени груп З. Попадюка та С. Слуки розклеїли в різних місцях Львова десятки листівок, через кілька годин їх було затримано. Після слідства всіх відрахували з університету, встановили нагляд, а частину мобілізували в совармію.

Очевидно, через небажання надавати широкого розголосу справі «Москити» і не роздмухувати довкола неї зайвий ажіотаж, вирішили «спустити її на гальмах», обмежившись виключенням з університету. На лаву підсудних сіли лише З. Попадюк і Я. Микитко. Суд над ними відбувся 6–7 серпня 1973 року Першого засудили на 7 р. позбавлення волі і 5 р. заслання, другого на 5 р. ув'язнення. Молоді учасники руху Опору гідно пройшли випробування репресіями і після звільнення реалізували себе в суспільному житті, активно включилися в процеси національного відродження, що розпочалися наприкінці 80-х рр. ХХ століття. Так, після закінчення терміну ув'язнення в лютому 1987 року, З. Попадюк змушений був працювати вантажником, теслею і лише у 1990 був обраний головою Самбірської міськради, а 1992 року був призначений представником Президента України у Самбірському районі, 1997 – головою Старосамбірської райдержадміністрації. Я. Микитко був радником міського голови Самбора, працював на адміністративних посадах Самбірської райдержадміністрації. С. Слука став мером свого міста Червонограда, І. Сварник, закінчивши Московський історико-архівний інститут був багатолітнім працівником державного історичного архіву, а нині працює директором обласної універсальної наукової бібліотеки. М. Долинська – доктор історичних наук, професорка Українського католицького університету,

Л. Філонов (нині покійний) викладач і телережисер у Вінниці, І. Кожан – директор Національного музею у Львові, Р. Козовик – завуч сільської школи на Тернопільщині.

Щодо осіб Г. Хвостенка та Н. Степули потрібно зауважити, що інформація про них у соцмережах є неповною і тенденційною. Ким вони були на початку 70-х років – інформаторами чи агентами КГБ можуть розповісти архівні документи цієї сумнозвісної установи. З доступних джерел відомо, що перший після виключення з Львівського університету повернувся на Сумщину, примусово лікувався у психлікарні, за підтримки КГБ працевлаштувався журналістом у Сумській газеті «Ленінська правда», займався краєзнавством, літературою. Помер у 2020 році. Друга, після виключення з філології ЛДУ зуміла закінчити поліграфічний інститут, займалася журналістикою, стала членом СПУ і Лауреаткою літературної премії. Працювала, як і Г. Герман, на радіо «Свобода». Цікаво, яким чином та завдяки кому/чому вони зуміли працевлаштуватися у цю поважну американську установу?!

Зрозуміло, що таких сексотів у львівському університеті було багато, як серед студентів, так і серед викладачів. Як згадує В.Барна: «Серед тих, кому вдалося брудними методами нишпором «пришити» антирадянщину й накинути ярлик українського буржуазного націоналіста, були і мої побратими: однокурсники Павло Федюк і Василь Гайдучок, «черемошанці» - Іванко Сварник і багато інших. Серед студентів університету було багато провокаторів, які поряд нас жили, їли, але, разом з тим,

старалися винохувати найпотаємніші думки ровесників. Двох із них знав я особисто, бо навіть на першому курсі мешкали разом у гуртожитку №7, кімната 48. Було воно сухоребре, як у народі кажуть «здохле», звали Костя, родом із Коломиї. Тож саме він приніс «самвидав» Павлові Федюку, якого за це виключили з вузу. [...] А другий з них – Грицько, картавий, родом із Сумщини, мешкав ув одній кімнаті зі мною на третьому курсі. Пожаліли його, бідаку, і взяли «зайцем» на помешкання, п'ятим на десять квадратних метрів кімнатки. Він «працював» особисто зі мною. Часто розповідав то про підпал рукописного відділу державної бібліотеки, то про пожежу в кінотеатрі «Росія» Дніпропетровська, то про різні самвидави... Коли ж усе вийшло на поверхню і ми запідозрили його, то поцікавилися листуванням»²⁵⁶.

«Костя з Коломиї» – це Костянтин Чавага – пині журналіст, заступник прес-секретаря Львівської Архидієцезії, кореспондент радіо «Ватикан» та католицького інформаційного агентства. За советських часів професійний кадебістський провокатор, що дописував до газети «Вісті з України», друкованої для української еміграції його партійно-кагебешними кураторами

У 70-х роках паралельно діяло ще ряд підпільних молодіжних організацій. Так у Стебнику на Львівщині в 1971 р. виникла юнацька підпільна група, що складалася з десятикласників місцевої школи. До неї входило близько

²⁵⁶ Барна В. Уроки доброти і гумору // Сміх і сльози Івана Сварника: до сторіччя письменника. Львів, 2021. С. 346–347.

30 осіб, а організаторами та ідейними натхненниками були Любомир Старосольський та Роман Калапач. У травні 1972-го вони зірвали два прапори УРСР, а на їх місце підняли національні стяги України. Члени групи проводили зібрання, на яких обговорювали поточну політичну ситуацію та різні організаційні питання. В лютому 1973 року Л. Старосольського та Р. Калапача заарештували і засудили до двох і трьох років ув'язнення відповідно.

Наприкінці січня 1972-го у селі Печеніжин на Коломийщині, за ініціативою Дмитра Гриньківа – автослюсаря і водночас секретаря комсомольської організації підприємства, було створено молодіжну підпільну організацію «Спілка української молоді Галичини». До неї увійшли: В.-І. Шовковий, Р. Чупрей, Д. Демидів, М. Мотрюк, В. Михайлюк, Ф. Микитюк. Кожен член СУМГ отримав псевдонім, складав присягу, збирав пісні та інформацію про УПА, займалися також пошуком зброї. Восени 1972 року підпільники поклали в Печеніжині вінок із синьо-жовтою стрічкою до пам'ятника Олексі Довбушу. В березні 1973 року через донос організацію було викрито і розпочалися арешти. У серпні ц.р. суд виніс вирок – Д. Гриньківу 7 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання, В.-І. Шовковому і Д. Демидіву по 5 років ув'язнення, а М. Мотрюку і Р. Чупрею 4 роки концтаборів.

У селі Росохач Чортківського району на Тернопільщині, у листопаді 1972 року теж була створена молодіжна підпільна організація. До неї увійшли односельці: В. Мармус, П. Винничук, В. Сеньків,

М. Мармус, М. Слободян, А. Кравець, П. Вітів, М. Лисий та С. Санделяк. Як організатор і керівник підпільної групи В. Мармус підготував статут і текст присяги, яку члени організації виголошували при запалених свічках, з піднятою правою рукою перед образом Богородиці: «Перед образом св. Богородиці, перед лицем своїх товаришів урочисто присягаю! Вірно служити національним ідеалам. Обстоювати інтереси своєї нації. Бути вірним сином Матері-України, боронити її від ворогів, не жаліючи свого життя. Присягаю, що боротьбу за незалежність України буду вважати своїм найвищим обов'язком. Присягаю, що про свою приналежність до цієї організації, буду скривати у глибокій таємниці. Коли здаду, то нехай на мене впаде Божа кара, хай рука друга здує мене з лиця цієї землі. Присягаю, що так буде, і допоможи мені у цьому, Боже!»²⁵⁷.

5 листопада 1972 року, напередодні більшовицького свята т.зв. жовтневої революції, а фактично державного перевороту, члени організації зірвали з адміністративних будівель села Росохач червоні прапори окупантів і намагалися зруйнувати пам'ятник советським солдатам. Підпільники планували здійснити ще ряд акцій, вели активний пошук зброї, якою вчилися володіти у лісі, систематично прослуховували і обговорювали радіопередачі «Свободи», «Голосу Америки», «Бі-бі-сі», опрацьовували літературу міжвоєнного періоду. До 55 річниці проголошення Української Народної республіки і

²⁵⁷ Мармус В. Доля обрала нас. Передумови формування руху Опору української молоді Галичини 50–70-х років ХХ ст. Тернопіль, 2012. С. 111.

54 річниці Акту Злуки, що припадали на 22 січні 1973 року, молоді патріоти вирішили вивісити на адміністративних будівлях м. Чорткова національні стяги та розповсюдити листівки. Текст її підготував В. Мармус: «Дорогі товариші! Сьогодні минає 55 років, коли в Києві 4-м Універсалом Центральної Ради було проголошено Україну незалежною державою. Ця подія продемонструвала волю українського народу, його споконвічне прагнення до незалежності. Радянська (офіційна історіографія) сьогодні намагається зобразити цей акт в очах нашого покоління антинародним, який нібито суперечить волі українського народу. Це перекручення історичної дійсності викриває прогресивна громадськість. Це засуджує кожний, кому дорогі інтереси української нації, кожний, у кого горить національне почуття. Дорогі товариші! Гідно зустрінемо цю знаменну дату, яка по праву вважається нашим національним святом. Будьмо активними прихильниками національно-визвольного руху. Хай живе вільна Україна!»²⁵⁸.

Пізно ввечері 21 січня 1973 року члени організації на громадських будівлях Чорткова (ринку, кінотеатру, лісгоспзагу, педучилища) вивісили чотири національні прапори і розклеїли дев'ятнадцять листівок. Проте через недотримання С. Сапеляком засад конспірації, їх було викрито, заарештовано і розпочалося слідство, яке проводили майор Касьянов, старший лейтенант Лох і лейтенант Пшеничний. Тернопільський обласний суд у складі головуєчого М. Костика, народних засідателів

²⁵⁸ Там само. С. 112–113.

Б. Герчаковського, І. Комарова, при секретарі М. Наконечній, за участю прокурора Д. Лазаренка, адвокатів Б. Ярмоленка, Л. Фрукс, А. Тюменцева, П. Мусіхіна, З. Кривоусової, Кацнельсона виніс вирок: В. Мармусу – шість років таборів суворого режиму та п'ять років заслання; С. Сапеляку та М. Мармусу – по п'ять років таборів суворого режиму та п'ять років заслання; П. Вінничуку та В. Сеньківу – відповідно чотири та три роки; М. Слободяну та А. Кравцю – три та два роки; М. Лисому – один рік.

Усі вони гідно витримали випробування ув'язненням, а після звільнення активно включилися у процеси національного відродження кінця 80-х – початку 90-х років. С. Сапеляк у 1993-му отримав Шевченківську премію та інші нагороди, але у своїх мемуарах «Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничча мемуаристика» вдався до багатьох фантазій у своїй біографії, а подекуди до прямих фальсифікацій, особливо характеризуючи своїх побратимів по організації²⁵⁹.

Репресії проти українських патріотів не припинялися упродовж 70 – 80-х років. Це був важкий період денационалізації українців російським окупаційним режимом. Але важливим було те, що і в цей складний час в Україні знаходилися люди, які індивідуально чи невеликими групами продовжували боротися, свідченням чого були судові процеси: у березні 1974 року в Івано-

²⁵⁹ Дет. див.: Мармус В. Доля обрала нас. Тернопіль, 2012. 236 с.; Овсієнко В. «Фантазіє, ти сила чарівна! Відкритий лист дисидента Овсієнка дисиденту (і фантазеру) Сапеляку // URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/29/53451/view_print/

Франківську над М. Гуцулом, Р. Гайдуком та М. Гамулою, яких звинуватили в антирадянській діяльності. Цього ж року в Івано-Франківську заарештували Б. Ребрика і вдруге засудили на сім років ув'язнення і три роки заслання. Тоталітарний режим безперервно і цілеспрямовано знищував національно-свідомих українців. Достатньо навести факти судових процесів і ув'язнення В.Стуса, Ю.Литвина, О. Тихого, В. Марченка, Г. Снегірьова, В. Барладяну, Ю. Бадзя, Г. Михайленко, С. Хмари, О. Мешко, О. Шевченка, В. Шевченка, Г. Приходька, І. Сокульського, П. Розумного, Я. Лесіва, М. Горбала. Жертвами злочинної катебешної системи стали В. Симоненко – 14 грудня 1963 року, А. Горська – 28 листопада 1980 року, В.Івасюк – 24 квітня 1979-го. У 80-х роках були замучені в ув'язненні: О.Тихий – 6 травня 1984 року, Ю. Литвин – 5 вересня 1984 року, В. Марченко – 7 жовтня 1984 року, В. Стус – 4 вересня 1985 року.

Тотальні репресії російського окупаційного режиму проти учасників українського національно-визвольного руху, зокрема членів ОУН та воїнів УПА, тривали упродовж всього часу існування компартійно-кегебешної ситеми. У 60-х роках московський режим організував повторні судові процеси над вояками УПА, які вже відбули свої терміни покарання. Так, у 1984 році на Волині таке судилище відбулося у селищі Мар'янівка Горохівського району над чотирма повстанцями: Іваном Гальчиним, Іваном Данилишиним, Леонідом Конопацьким та Нілом Якубчуком. Трьох із них у 1985 році розстріляли, а четвертий помер від серцевого нападу у тюрмі, не дочекавшись виконання вироку. Головував на процесі заступник голови Волинського

обласного суду – Борис Плахтій, який щні отримує від держави пенсію понад 202 тис. грн²⁶⁰.

Останнім упівцем, якого стратила советська система був Іван Гончарук. У 1944 році він пішов в УПА, в якій під псевдо «Лісовий» боровся з червоними окупантами на Волині. Затриманий енкаведистами, був засуджений на 20 років каторжних робіт і 5 років позбавлення громадянських прав. В ув'язненні на Колімі перебував до 1956-го. Під час т.зв. хрущовської відлиги був звільнений, оскільки дозволу повернутися в Україну не мав, то змушений був оселитися в Магаданській області. Там одружився із Г. Проценко із Сумщини, у них народилося двоє дітей: Наталія та Юрій. Лише в 1975 році сім'я змогла перебраться на Харківщину в с. Слобожанське. Але за доносом агента НКВД Найдича, агонізуюча тоталітарна система в липні 1987 року вдруге заарештувала Івана Гончарука, а в жовтні цього року КГБ розпочало нове розслідування. Судовий процес ухвалив розпочати суддя обласного суду Волині Борис Плахтій, який до виходу на пенсію був суддею і в незалежній Україні. Саме він та суддя Сергій Кіпень, що теж працював суддею в незалежній Україні ухвалили і підписали смертний вирок Іванові Гончаруку. Його затвердила голова ВР УРСР В.Шевченко. Івана Гончарука розстріляли 12 липня 1989-го у Києві, місце поховання невідоме – це державна тасмниця²⁶¹.

²⁶⁰ Гондарук Л. Трегедія Ніла Якубчука... // URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/13/163137/>

²⁶¹ Дет. див.: Лозинська Ю. «На мой совісті вбитих немає» // Експрес. 2020. 12–19 березня. С. 12–13.

Завершити цей сумний мартиролог варто розповіддю про останнього українського політв'язня Богдана Климчака, який відбув у в'язницях і таборах – 17 років (1957–1962, 1978–1990). У 1987 році йому запропонували підписати документ, що став би умовою звільнення, від чого він категорично відмовився і заявив: «Я виступив із заявою протесту, що про ніяке помилування не може бути мови, я є політв'язень, а не злочинець, а милувати чи не милувати можна тільки злочинців». Лише в листопаді 1990 року Богдана Климчака звільнили з радянського концтабору. Вийшовши на волю він демонстративно відмовився від советського паспорта, а згодом і від реабілітації. Проживав у Києві, Тернополі, Львові, помер у червні 2018-го у Львові та був похований на Личаківському цвинтарі²⁶².

²⁶² Бондарук Л. Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу. Харків, 2023. С. 450–451.

IV. Особливості російсько-українського протистояння та війни у 1991–2023 роках

IV. 1. Підготовка Росії до гібридної війни з Україною

Російсько-українське протистояння (1991–2013) та війна (2014–2023) мають свої особливості та специфічні риси, які прийнято називати гібридними. Це зіткнення двох протилежних цивілізацій триває вже кілька сотень років і досягло кульмінації у першій чверті XXI ст. При цьому потрібно звернути увагу на спадкоємність імперської політики Московії – Росії – СРСР – РФ. У даному контексті характерними щодо ставлення до України і українців є сумнозвісні висловлювання: «не било, нет і бить не может» – «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути і мови» – «Україна – це навіть і не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» – «ми будемо вбивати тих, хто вважає себе українцями, доки не залишаться ті, хто зрозуміє, що вони росіяни». Так, від царського міністра Валуєва, через більшовицького вождя Леніна й кремлівського диктатора Путіна і до донбаського сепаратиста Губарева ставляться до України й українців різні покоління росіян. Тому, науковий аналіз причин, характеру і наслідків наймасштабнішої та найтривалішої в Європі за останні 78 років війни, набуває сьогодні особливої актуальності.

Не витримавши протистояння із Заходом, роздертий внутрішніми суперечностями, пасамперед невирішеністю національного питання, економічною стагнацією та занпадом, СРСР наприкінці 80 – на початку 90-х років почав розвалюватися. Українці, поруч з іншими народами, що входили до його складу, отримали черговий у ХХ століття шанс створити свою національну державу. Але, ситуація в УРСР мала свої особливості, пов'язані з площею її території, чисельністю населення, економічним потенціалом, традиціями національно-визвольного руху та державотворення, нещадними репресіями російського окупаційного режиму, а також тотальним засиллям партноменклатури та КГБ. Тому, процеси національного відродження в Україні проходили повільніше, ніж, скажімо, у балтійських республіках.

Серйозним поштовхом до переосмислення справжньої сутності компартійно-кагебешного режиму стала чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року і замовчування її причин, масштабів та наслідків керівництвом СРСР та УРСР. Суспільство почало задумуватися – чому у республіці, на яку припадало 2,6 % території СРСР, побудували близько 40 % атомних енергоблоків?! Почав пробуджуватися інстинкт самозбереження, який сприяв усвідомленню національних інтересів. Активізувалися соціально-дієві сили, що стали згуртовуватися організаційно, адже внаслідок цієї катастрофи найбільше постраждала саме Україна, де було забруднено 2293 населених пункти 74 районів з 2,6 млн мешканців. Десятки тисяч людей передчасно пішли з життя. Тому, екологічний рух, викликаний

чорнобильською ядерною катастрофою, став однією з перших форм національної мобілізації українського суспільства.

Водночас дедалі частіше громадськість порушувала питання про «духовний Чорнобиль», зокрема становище української мови в Україні. Адже русифікація України продовжувалась і у т.зв. перебудовні роки. Дійшло до того, що у 1988 році книги, видані в республіці українською становили лише 18 % за назвами і 3 % за тиражами. У вищій школі українською читали не більше 5 % лекцій. На 1988–1989 навчальний рік не залишилося жодної школи з викладанням українською мовою в Донецьку, Луганську, Харкові, Чернігові, Одесі та Миколаєві²⁶³.

Тож російсько-совєтська політика геноциду та етноциду доповнювалася лінгвоцидом української нації, адже мова є одним з основних її маркерів. Зрештою, наступні тридцять років незалежної України не зняли з порядку денного мовне питання – воно і нині залишається абсолютно актуальним. А тоді у 1988 році з ініціативи Спілки письменників України було створено Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (нині – «Просвіта»), яке поруч з Українським культурологічним клубом і товариствами «Спадщина» у Києві, «Лева» у Львові, «Вертеп» у Тернополі, Українською студентською спілкою, «Зеленим світом», «Громадою» та іншими національними структурами своїми акціями будили приспану окупантами національну свідомість.

²⁶³ Полянський О., Труба Р. Історія України. Львів, 2011. С. 377.

Важливу роль у цьому націстворчому процесі відігравали історичні знання, які структурували і відновлювали історичну пам'ять та формували національну свідомість. Публікація джерел з історії України, зокрема давньоруських та козацьких літописів й інших пам'яток української суспільно-політичної думки, перевидання наукової спадщини заборонених окупаційним режимом істориків, заповнювали т.зв. «білі плями» української історії, зокрема героїчні сторінки національно-визвольного руху, який не припинявся впродовж усіх років російської окупації.

Але вирішальну роль у відродженні української держави відіграла масова загальноукраїнська політична організація Народний рух України, установчий з'їзд якої відбувся 8–10 вересня 1989-го у Києві. В його програмі ключовою метою визначалось: «Рух розцінює стан національного буття в Україні як критичний. Нависла загроза над самим існуванням української нації та її державності. Серйозно ушкоджені всі умови національного буття українців: політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні». Тому: «головною метою діяльності Рух визначає: побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки; створення суверенної української держави»²⁶⁴.

²⁶⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Київ, 2001. Т. IX. С. 85, 99.

На Других всеукраїнських зборах Руху в жовтні 1990 року його мету було окреслено чіткіше: «тільки повний суверенітет нашого народу, незалежна Українська держава відповідають сучасному розвитку світової цивілізації. Інші форми історичного існування народу, нації безальтернативно й безжально відкидають українську спільноту на задвірки цивілізації, роблячи її сировиною для подальшого розвитку інших державних народів. Сьогодні Рух природно переріс з Руху за перебудову до Руху за незалежність України, став реальною силою, опозиційною до КПРС і тоталітарної державно-партійної системи»²⁶⁵.

Наприкінці 1989 – на початку 1990-го розпочався інтенсивний процес створення нових опозиційних до КПРС партій, тобто відбувалася друга після кінця XIX – початку XX століття політизація українського національного руху. Але реальний вплив мала насамперед НРУ та УРП. Тому, саме вони стали об'єктом посиленої уваги окупаційних спецслужб, які інфільтрували до них свою агентуру й інспірували численні конфлікти та розколи у їх середовищі. Та все ж, не зважаючи на це, утворення нових політичних партій, попри їхню організаційну слабкість та нечисельність, мало важливе історичне значення – воно завдало вирішального удару однопартійній диктатурі компартії і сприяло ліквідації тоталітарної системи в УРСР. Важливим було і те, що майже всі нові партії проголосили своєю метою – досягнення державної незалежності України.

²⁶⁵ Там само. С. 157.

Знаковими віхами у протистоянні з російською окупаційною системою стали численні мітинги, демонстрації, страйки, «живий ланцюг Злуки», Студентська революція на граніті, яку історики назвали – першим майданом. Другий відбудеться під назвою Помаранчева революція, а третій – революція Гідності. Всеукраїнський резонанс мало відзначення п'ятсотріччя українського козацтва й тисячі інших акцій, котрі сколихнули все суспільство й продемонстрували рішуче бажання українців розірвати зв'язки з російською окупаційною системою і створити свою незалежну державу.

Вибори до ВР УРСР та місцевих рад у 1990 році, що вперше відбулися на альтернативній основі, створення Демократичного блоку, який протистояв Компартії, Народної ради, прийняття Декларації про державний суверенітет засвідчили, що Україна поступово йде до своєї незалежності. Стартові умови для цього, здавалося, були непоганими. Адже, займаючи 2,7 % території СРСР, 18 % населення та 15,5 % основних виробничих фондів УРСР на зламі 80–90-х років ХХ ст. виробляла 50 % цукру та олії, 46,4 % залізної руди, 41,4 % чавуну, 35 % сталі, прокату і труб, 35,6 % телевізорів, 33 % овочів, 25 % машин та устаткування, 25 % молока, картоплі та м'яса²⁶⁶.

Але неефективна система господарювання, відсутність замкнутих виробничих циклів, зношеність основних виробничих фондів, мілітаризованість економіки, а також те, що Москва по-варварськи

²⁶⁶Полянський О., Труба Р. Історія України. С. 380.

«викачала» з республіки майже всі її природні багатства: нафту, газ, вугілля, руду та сірку свідчили водночас про серйозні майбутні проблеми.

«Союз» тим часом розпадався на очах і кремлівське керівництво гарячково шукало шляхи порятунку агонізуючої імперії. Та невдала спроба московського перевороту лише прискорила проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 року ВР УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України і створення самостійної української держави. Грудневий референдум 1991-го підтвердив (90,35 %) Акт проголошення Незалежності й обрав Президентом України Леоніда Кравчука (61,59 %). При цьому, як зазначають дослідники: «...В Україні не відбулося рішучого зламу старої системи і повного усунення від влади комуністичної верхівки. При владі в республіці залишалася здебільшого та ж сама управлінська еліта, що й до серпня 1991 р.»²⁶⁷.

Очевидно не є перебільшенням емоційна характеристика М. Слабошпицьким 90-х років, років становлення незалежної української держави: «Як відомо, країна і держава – різні речі. Можна любити країну Україну і водночас ненавидіти державу Україну, оскільки це потворно монструозне творіння суперечить усім ідеалам і сподіванням найкращих синів і доньок України, які боролися за її свободу й вірили, що в ній торжествуватимуть соціальна справедливість і національні цінності. Все те, що впевнено потоптала згряя циліків і пройдисвітів на взір усіх цих бакаїв, волкових, пінчуків,

²⁶⁷ Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 2003. С. 407.

засух, суркісів, медведчуків, табачників та всіх їхніх двійників, яких випустив на політичну арену Кучма, дозволивши їм як плату за особисту відданість збагатитися, розкрадаючи те, що належить усьому українському народові»²⁶⁸.

Про вкрай складний і дуже часто суперечливий шлях України до реальної, а не декларованої незалежності з величезним занепокоєнням писав І. Дзюба. Він звертав увагу на глибоку деукраїнізованість, знекоріненість більшої частини керівного, політичного, економічного і виробничого корпусу, на глибоку моральну і поведінчу деградацію суспільства. Тогочасна еліта, наголошує він, не була і не є національною елітою, це псевдоеліта: «...в якій змішалися відламки радпартноменклатури, найметикованіші “ребята” з пізньокомсомольського господарства, політичні кар’єристи-демагоги, сумнівного походження скоробогатки. [...] Це вони породили ті зерна зневіри, безвідповідальності, цинізму, неповаги до законів, моралі й самої України, зерна політичної продажності й ентузіазму за грошові подачки [...] Не рік і не два знадобляться для морального оздоровлення суспільства. Може кілька поколінь видихуватиме цю моральну отруту [...] Триває велика геополітична гра на підтримку давніх процесів деукраїнізації...»²⁶⁹.

Створення і розбудова національної держави гальмувалися й іншими чинниками. Чи сприяло

²⁶⁸ Слабошпицький М. Протирання дзеркала. Те, чого ви не прочитаєте в історії літератури: спогади. Київ, 2017. С. 189.

²⁶⁹ Дзюба І. Порнократія на марші. Статті, фейлетони, памфлети. Київ, 2007. С. 10, 93.

українському державотворчому процесу те, що першим президентом України став колишній секретар ЦК КПУ Л. Кравчук, а другим – секретар парткому потужного ракетного загону Л. Кучма? В складній політичній ситуації змарнував історичний шанс вивести Україну на новий рівень третій президент – В. Ющенко. Після нього четвертим президентом стає особа з двома кримінальними судимостями – В. Янукович! Революція Гідності винесла на президентський олімп бізнесмена П. Порошенка, який так і не зміг відмовитися від своїх бізнесових проєктів. Тим часом пряма збройна агресія Росії поставила на порядок денний подальше існування Української держави. Якою ціною зуміє команда президента-шоумена добитися перемоги у цій останній російсько-українській війні покаже час. На кону стоїть питання не лише подальшого існування Української держави, але й збереження української нації як такої. Низький рівень національної свідомості більшості населення України сприяв зростанню рівня колабораціонізму, який доповнюється засиллям російської агентури в нібито українській владі.

Шлях України до незалежності виявився значно складнішим ніж уявлялося наприкінці 1980 – на початку 1990-х років. Визнання Росією незалежної Української держави фактично було пустою формальністю, за якою насправді стояла багатовікова імперська політика не лише російської правлячої еліти, а й усього російського суспільства, які від самого початку не сприймали існування Української держави, але були змушені, на цьому етапі, приховувати свою справжню мету. Тому, у 1990-х роках Росія, формально погодившись із зовнішніми

атрибутами української державності (президент, уряд, парламент, герб, прапор, гімн, грошова одиниця та ін.), насправді готувалася до її захоплення різними гібридними засобами.

Показово, що вже у 1987 році у кабінетах Кремля розпочалося обговорення питання щодо статусу Кримського півострова, а з 1989-го поряд з кримським питанням на засіданнях ЦК Політбюро стало звучати питання щодо можливого включення до складу Російської Федерації Донбасу, Харкова та Одеси. Як засвідчує один тодішній російський чиновник: «У Андропова пророблялося питання про нову нарізку країни на випадок, якщо щось буде розпадатися. Там очевидні ідеї – скажімо, дві України: Лівобережна та Правобережна. Я гадаю, що якщо б це було зроблене, то зараз Україна була б суттєво меншою. Я гадаю, що лівий берег був би тут. Тоді ж з'явилася ідея федеральних округів»²⁷⁰.

Проголошення незалежності України та грудневий референдум 1991 р. надзвичайно занепокоїли Москву, а невдала спроба державного перевороту та розпад СРСР не змінили її імперської суті. Показово, що вже у серпні 1991 року, за завданням Б. Єльцина, прес-секретар П. Воцанов виступив із заявою, що Росія припускає перегляд кордонів з тими республіками, які відмовляються підписувати новий союзний договір. Крім того, відомо, що на початку вересня 1991 року російське керівництво активно розглядало можливість використання ядерних

²⁷⁰ Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021. С. 210.

збройних ударів проти України. Тому, відоме звернення Єльцина до росіян: «Встав зранку і відразу думай, що корисного ти зробиш для України» є не більш ніж патяканням, виголошеним у неконтрольованому стані. Насправді, вже з самого початку незалежності України Росія розпочала розробку можливих сценаріїв її знищення, включаючи використання військових засобів.

Як свідчить колишній радник Путіна А. Ілларіонов, починаючи з 2003-го у Кремлі розпочалося обговорення питання про підготовку війни проти України. Фактично, упродовж десяти років (2003–2013) Росія вела гібридну війну проти України. Конфлікт на острові Тузла, що відбувся у жовтні 2003 року, можна вважати своєрідною «розвідкою боєм», під час якої Путін та його оточення перевірили реакцію української влади і суспільства з одного боку, а також ставлення російського суспільства до майбутньої війни з іншого боку. Відмова України від ядерної зброї та Будапештський меморандум 1994 і договір про «Дружбу, співробітництво і партнерство» з РФ 1997 р. виявилися нікчемними папірцями, оскільки ні західні країни, ні ерефія не показали готовності дотримуватись їх положень. Навпаки, Москва докладала максимум зусилля для розкладу української влади та суспільства. Ставка робилася на корупцію, наводнення владних структур промосковськими силами, підтримку російських кандидатів на всі державні посади, розгортання інформаційної війни, дискредитацію Помаранчевої революції, підтримку сепаратистського форуму у Сіверському Донецьку, створення та фінансування воєнізованих проросійських формувань, введення різних

торговельних санкцій, газових воєн, активізацію сепаратизму в Криму, Донбасі, Харкові, Одесі та інших містах південно-східної України.

Особлива увага приділялася розкладу української армії, влади та силових структур, фінансувалася проросійська «п'ята колона» в уряді та парламенті. На всіх щаблях цієї компрадорської влади налічувалося чимало проросійськи налаштованих осіб та прямих агентів ФСБ. До них насамперед слід зарахувати членів комуністичної та соціалістичної партій, регіоналів, священнослужителів та багатьох вірян УПЦ-МП, а також численні проросійські партії та партійки, різні промосковські організації і товариства. Міністерство оборони України почергово очолювали громадяни Росії, зокрема генерали М. Єжель, Д. Саламатін, П. Лєбєдєв, СБУ теж керували громадяни Росії – І. Калінін та О. Якименко. Під їх «керівництвом» суттєво скоротився військовий бюджет та чисельність української армії, знищувалася база даних призовників, а також продавалася або передавалася у Росію військова техніка та обладнання. ФСБ тримала під контролем дані про співробітників та інформаторів СБУ, мала у своєму розпорядженні диски та флешки з оперативною інформацією. Як зазначає Т. Кузьо: «У роки президентства Януковича російське ГРУ створило глибоко приховану, але добре структуровану мережу агентів, пов'язану з проросійськими організаціями...»²⁷¹. Пряма агентура Москви засідала та досі засідає у ВРУ, чимало її в

²⁷¹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018. С. 350.

обласних та районних радах, особливо на Донбасі та південно-східній Україні, де роками «цравили» проросійські налаштовані кримінальні злочинні угруповання.

Прихід до влади В. Януковича, якій упродовж 2010–2013 років підписав з Росією понад 50 різних угод та договорів, що посилювали залежність від Москви, зокрема т.зв. «харківських угод», відкрили шлях до прямого демонтажу Української держави. За його президентства було змінено зовнішньополітичний курс, насамперед відмовились від євроінтеграції та вступу до НАТО, затверджено позаблоковий статус України, прискореними темпами знищувалися інституції національної безпеки, відбувалося системне руйнування ЗСУ, згорнуто діяльність з протидії російським спецслужбам, закрито дослідні установи, що працювали у сфері національної безпеки. Кліка Януковича продала 477 танків, 330 БТР і БМП, 94 літаки, 145 гелікоптерів, 6 тис. ракетно-артилерійських установок, 740 тисяч одиниць стрілецької зброї, 3016 автомобілів²⁷².

Саме в цей час Росія вела активну підготовку до відкритої збройної агресії проти України. В липні 2013 року в Кремлі на засіданні Ради національної безпеки затверджено план нападу на Україну. Але, революція Гідності, що розпочалася в листопаді 2013-го внесла певні корективи у плани Путіна, який планував захопити Україну у три етапи. На першому передбачалося окупувати

²⁷²Рущенко І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ, 2020. С. 310.

Крим, другому – східні та південні регіони України. На третьому – Київ і центральні області. Однак всі його задуми зруйнував Євромайдан, який засвідчив, що національно-свідома частина українського суспільства не просто прагне асоціації з ЄС, а вимагає кардинальних внутрішніх змін. Мирний характер перших двох Майданів – Студентського і Помаранчевого, цивілізована зміна президентів були небезпечними для авторитарної Росії й особисто Путіна. Тому, на думку соціолога І. Руценка, Москва безпосередньо втрутилася у перебіг революції Гідності, зокрема в розстріл Небесної сотні. Він вважає, що: «у подіях Революції Гідності була залучена «третя сила» і здійснювалося «зовнішнє управління» Майданом. [...] Його мета – не дати затухнути конфлікту до певного часу, «потягти» термін публічного збурення до дати, коли Путін вже буде готовий до прямого втручання в українські справи. Друге завдання – розхитати ситуацію в країні до межі громадянської війни, занурити суспільство в хаос до того стану, який узгоджувався зі сценарієм гібридної війни»²⁷³.

²⁷³ Там само. С. 313, 317.

IV. 2. Особливості російсько-української війни 2014–2023 років

Втеча Януковича та його кліки в Росію привели до зміни влади в Україні. Політична й економічна ситуація з кінця лютого до червня 2014 року була чи не найскладнішою за останні чверть століття. Єдиним повноцінним та легітимним органом влади був парламент, головою якого обрали О. Турчинова, якого згодом призначили виконувачем обов'язків президента України. В суспільстві запанувала ейфорія від перемоги Майдану, а його лідери та парламентарі займалися тим часом розподілом влади та посад. Період з 23 лютого по 1 березня 2014 року деякі дослідники називають «днями неслави української влади, найбільшим провалом в сучасній українській політиці й державному урядуванні», адже дорогою була кожна година, оскільки вже з 27 лютого розпочалася окупація Росією Криму²⁷⁴.

Лише наступного дня, 28 лютого зібралася РНБО в якій взяли участь: О. Турчинов – голова ВРУ і водночас виконувач обов'язків президента, Верховний головнокомандувач ЗСУ та голова РНБО; А. Яценюк – прем'єр-міністр, В. Ярема – перший віце-прем'єр, І. Тенюх – в.о. міністра оборони; В. Паливайченко – голова СБУ, А. Аваков – міністр внутрішніх справ; В. Гвоздь – голова служби зовнішньої розвідки, А. Денциш – в.о. міністра закордонних справ; О. Мохніцький – в.о. генпрокурора;

²⁷⁴ Дет. див.: Рущенко І. Війна цивілізацій... С. 345–354.

А. Парубій – секретар РНБО; С. Кубів – голова НБУ та запрошені Ю. Тимошенко та А. Сенченко.

Стенограма виступів учасників цього засідання справляє гнітюче враження від розгубленості, боягузтва та некомпетентності тодішнього політичного керівництва, яке Майдан зробив керманічами держави. Лише О. Турчинов проголосував за введення воєнного стану і організацію збройної відсічі російському агресору. Решта перелякано заявляли – А. Яценюк: «Ми неготові до військової операції, на жаль, для нас. І це знають росіяни»; І. Тенюх: «Ми неготові до повномасштабної війни. Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалася Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю біля 5 тис. військовослужбовців, здатних виконувати бойову задачу»; В. Ярема: «Воєнний стан в цій ситуації нам не допоможе». Лідерка найбільшої парламентської фракції Ю. Тимошенко істерично вимагала: «Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю. Бо це означатиме програш. Ніякого воєнного стану і активізації наших військ. Ми маємо стати самою мирною нацією на планеті, просто поводити себе як голуби миру. Не можна говорити про термінове членство в НАТО, це викличе ще більшу агресію Росії»²⁷⁵.

Таким чином у лютому-березні 2014 року Росія здійснила пряме збройне вторгнення в Україну й

²⁷⁵ Чому не втримали Крим: стенограма РНБО від 28 лютого 2014 року // URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29794488.html>

анексувала її складову частину – Крим. Було зрозуміло, що московська експансія цим не обмежиться, адже кремлівські окупанти планували розчленувати Україну, створивши буферне псевдодержавне утворення під назвою «Новоросія». До нього мали увійти: Харківська, Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська області. Вибудовуючи ці анексіоністські плани Путін і його кліка розраховували на підтримку місцевого населення, яке значною мірою було російськомовним, з совковою ідеологією та символами і мало відчувало свій зв'язок з Україною, її історією, культурою, звичаями і традиціями, тобто існувало в ідеологемах «руського міра». Результати голосувань цього населення на парламентських і президентських виборах свідчили про їх прагнення жити саме в «руському міре», а не в українському світі. Для них ворогом були не росіяни, а «западенці-бандерівці». Парадокс історії полягає в тому, що саме ці регіони сьогодні нещадно знищуються і найбільше потерпають від такої близької їм Росії.

Отже, російські спецслужби розпочали дестабілізацію материкової України у квітні 2014-го з Донбасу. Московські диверсанти за допомогою місцевих колаборантів захопили в Донецьку та Харкові будівлі обласних держадміністрацій, а в Луганську – обласне управління СБУ. Російський військовий підрозділ, очолюваний полковником ГРУ І. Гіркіним зайняв Слов'янськ. Місцеві еліти, зокрема, Р. Ахметов, підігрували окупантам, а силовики здебільшого теж перейшли на бік ворога. У травні 2014 року, за кримським сценарієм, відбулися псевдореферендуми про створення

т. зв. ДНР і ЛНР. Україна втратила контроль над 500 км кордону з Росією через який сепаратистам постачалося озброєння та боєприпаси, що називали «гуманітарним конвоєм». До ускладнення ситуації спричинилася також бездіяльність і часто проросійська позиція ОБСЄ. У такій складній ситуації українське суспільство взяло на себе завдання, яке не в змозі була виконати українська влада. Добровольчі батальйони й волонтери, поки створювалася боєздатна українська армія, винесли на собі увесь тягар початкового етапу війни, забезпечуючи українських воїнів усім необхідним – від обмундирування, харчування, медикаментів, військового спорядження до транспорту. Власне масовий і потужний волонтерський рух проявив найкращі якості українців, їх саморганізацію, жертвовність, винахідливість та наполегливість²⁷⁶.

У середині квітня 2014 року українська влада оголосила проведення Антитерористичної операції – АТО, яка згодом була перейменована в Операцію об'єднаних сил – ООС. Українські війська розпочали поступово звільняти від російських окупантів і місцевих сепаратистів міста і села Донеччини. Ліквідація т. зв. «лугандону» стала фактично питанням часу. Коли до 20 чисел серпня ЗСУ створили умови для оточення проросійських бойовиків у Донецьку та Луганську і відрізання їх від кордону з РФ, Москва застосувала свої регулярні війська в Україні і 24 серпня ввела їх на територію Донбасу. Внаслідок

²⁷⁶ Дет. див.: Аркуша, О., Литвин, В., Бондар, Г., Лукачук, О., Хлипавка Г. Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років. Львів, 2018. 816 с.

масованих артилерійсько-ракетних обстрілів та авіаударів українська армія, зазнаючи великих втрат, змушена була відступити. Болючою трагедією став відступ наших військ в липні 2014 року під Зеленопіллям, в серпні 2014 т.зв. Іловайській, а в січні 2015-го – Дебальцевській котли, де під час жорстких кровопролитних боїв українська армія зазнала великих втрат.

За попередніми підрахунками на весну 2015 року Росія поставила донбаським маріонеткам 600 танків, 1300 БТР, 700 артгармат, 500 реактивних систем залпового вогню²⁷⁷. Всі офіцери середньої і найвищої ланки збройних формувань, що протистояли Україні, від бригади до батальйону були росіянами. Загальне керівництво військовими формуваннями сепаратистів здійснював заступник командувача сухопутних військ Росії генерал-полковник А. Ленцов; по чергово командували армійськими корпусами «лугандону» генерал-лейтенанти В. Асапов, С. Юдін, генерал-майори А. Завізьон, С. Кузовлев та Є. Нікіфоров.

Відтак українська влада на чолі з обраним у травні 2014 року П. Порошенком змушена була піти а переговори з Москвою, в результаті яких у вересні 2015-го підписала Мінські домовленості, що передбачали лінії встановлення фактичного розмежування, відведення важкого озброєння на 10 км кожною із сторін, обмін військовополоненими, відновлення контролю України над українсько-російським кордоном, надання Донбасу особливого статусу в рамках України та проведення виборів за українським

²⁷⁷ Кузьо Т. Війна Путіна проти України... С. 404.

законодавством. Зрозуміло, що таке перемир'я не задовольняло жодну із сторін, але давало можливість виграти час для зміцнення своїх позицій. Тому, восні дії продовжувалися і їх апогеєм стала 242-денна оборона українськими кіборгами донецького аеропорту²⁷⁸.

Українська влада на чолі з президентом П. Порошенком, попри допущені військові прорахунки, помилки у внутрішній, зокрема, кадровій політиці зуміла втримати вкрай складну економічну та фінансову ситуацію під контролем і не допустила окупації України російським агресором. Розпочалося створення боєздатної української армії, налагоджено тісну співпрацю з міжнародним співтовариством, отримано безвізовий режим з ЄС, УПЦ КП отримала Томос, розпочалося активне співробітництво з НАТО. Україна продовжувала функціонувати як незалежна держава й дедалі більше дистанціювалася від імперської Росії, що особливо дратувало її, оскільки вона упродовж кількох сотень років намагалася накинути Україні свою цивілізаційну матрицю і, відповідно, змінити свідомість українців. Мова йде не лише про витіснення української мови практично з усіх сфер суспільного життя і заміну її російською, а й цілий комплекс асиміляційних заходів, серед яких були: заборона і фальсифікація української історії, національної церкви, запровадження російської системи освіти, нав'язування російського укладу життя з його примітивними традиціями, святами,

²⁷⁸ Дет. див.: Вовк Ірина. Донецький аеропорт. Справжня історія. Частина 1. Новий термінал. Харків, 2022. 416 с. *Іїж*. Донецький аеропорт. Справжня історія. Частина 2. Кіборги. Харків, 2022. 416 с.

імперськими героями, ординською історичною пам'яттю. В результаті значна частина зрусифікованих українців засвоїла фальшиві істини про «велику русскую культуру», що нібито найвидатнішими письменниками є Пушкін, Достоевський і Толстой, ученим – Ломоносов, полководцями – Кутузов, Суворов, Жуков. А зрадниками – І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера. Такими російськими стереотипами «інаїчкували» кілька поколінь українців, розпочинаючи з дитсадка, школи з її жовтенятами, піонерами та комсомольцями, а закріплювали їх у вищих навчальних закладах ідеологічними навчальними дисциплінами: історія КПРС, марксистсько-ленінська філософія з її діаматом та істматом, науковим комунізмом та атеїзмом та деякими іншими псевдонауковими дисциплінами. Преса, радіо, телебачення, література, кіно й театр мали головним завданням виховати «гомосовітікуса» кредом якого стали рядки: «Мой адрес не дом і не уліца, мой адрес – Советській саюз».

І все ж, незважаючи на тотальну русифікацію й асиміляцію, після проголошення Незалежності України в серпні 1991 року Росія на певному етапі відчула, що зволікати з остаточним вирішення українського питання не можна, бо з кожним роком, хоча й повільно, українська держава утверджувалася, а її громадяни звикали до її існування з столицею у Києві, а не у Москві. Коли відповідні тенденції поширилися із західного регіону на центральні області, а згодом почали набувати популярності серед частини населення східних і південних областей, Путін та його оточення зрозуміли, що вони втрачають Україну. Тому, війна Росії проти України була

неминучою, адже вони представляли абсолютно різні цивілізації – ординську деспотичну і європейську демократичну.

В складних умовах п'ятирічної прямої збройної агресії Росії проти України відбулися спершу президентські, а далі парламентські вибори, в результаті яких до влади прийшла нова політична сила – «Слуга народу», яка задекларувала інші пріоритети у внутрішній і зовнішній політиці, зокрема, у ставленні до російсько-української війни. У їхній пацифістській риториці домінувала популістська фразеологія на зразок: «Мир будь-якою ціною», «Потрібно просто перестати стріляти» і т. ін. нісенітниці. Намагання побачити в очах Путіна мир трансформувалося у розведення військ, заборону відкривати вогонь у відповідь, недостатню увагу до фінансування ЗСУ. Вся увага слуг зосередилася насамперед на т.зв. «великому будівництві доріг», переслідуванні політичних опонентів і роздачі наближеним владних портфелів.

Росія в цей час готувалася до повномасштабної війни проти України. На її кордонах проводилися численні військові навчання, зосереджувалася бойова техніка, продовжувалися провокаційні обстріли позицій ЗСУ, нагніталася антиукраїнська істерія в ЗМІ. За 8 років гібридної війни Україна зазнала болючих втрат. Станом на 31 січня 2021-го загальна кількість людських жертв складала 42–44 тис. осіб, з яких загинуло 13100–13400 осіб, з них 3900 – цивільних, 4200 – українських військових, 5800 – сепаратистів, 29600–33600 – поранених, серед яких – 7–9 тис. цивільних, 9800–10800 – українських

військових та 12800–13800 – сепаратистів. З початком АТО бойові втрати військовослужбовців ЗСУ складали – 10710 осіб.

Таким чином, наприкінці 2021-го Україна стояла на порозі повномасштабної війни з Росією, яка людськими, військовими та матеріальними ресурсами суттєво переважала її. Про загрозу російського вторгнення неодноразово попереджували українську владу розвідки США та Великобританії, але, на жаль, період з жовтня 2021 до лютого 2022 року не був належно використаний нею для підготовки відсічі агресору.

Повітря російсько-українська війна – це лише один з епізодів майже тисячолітнього протистояння двох цивілізацій: деспотичної московсько-ординської та демократично-європейської – української. Війни на знищення України вели та ведуть московські царі, російські імператори, радянські генсеки та російські президенти. Починаючи від часів середньовічної української держави – Русі й до сьогоденної України триває протистояння між українським світом, як органічною частиною Європи та «руським міром», як виразником ідеології степових номадів. Фактично першим зіткненням цих двох цивілізацій став похід володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського на Київ 1169 року і його варварське руйнування. А з кінця XV ст. московська експансія на українські землі набирає системного характеру й не припиняється до сьогодні.

У російсько-українських війнах можна виділити кілька етапів: I. Війни за київську спадщину XV–XVI ст.; II. Козацькі війни проти Московії в першій половині

XVII ст.; III. Російсько-українські війни середини XVII–XVIII ст.; IV. Російсько-українське протистояння у XIX ст.; V. Війна з більшовицькою Росією у 1917–1921 рр.; VI. Українській опір російській експансії у 1921–1939 рр.; VII. Російсько-українська війна в роки Другої світової (1939–1945); VIII. Збройна боротьба з Росією в другій половині 40-х – першій половині 50-х років; IX. Російсько-українське протистояння в другій половині 50-х – наприкінці 80-х років XX ст.; X. Російсько-українські конфлікти у 1991–2013 рр.; XI. Російсько-українська війна 2014–2023 рр.

Ще у 30-х роках XX століття один із лідерів ОУН Михайло Колодзінський так визначав сутність російсько-українського протистояння: «Ми є учасниками відвічної боротьби між цивілізацією і вандалізмом, між поступом і темнотою, між порядком і розбійництвом, між плугом і степом. Бо ми, українці, і сьогодні репрезентуємо цілою нашою національною спільнотою – поступ і цивілізацію, яка є твором духа європейських народів. А Москва і сьогодні заступає той руїнний напрям, що був прикметою орд Атилли й монгольських кочовиків. Ми сьогодні знову, як і в давніх часах, боронимо європейську культуру від наступу московських ідей, а навіть зорганізованих повоєнному її орд, які є не менш загрозливі, як орди Атилли й Джінгісхана. Це наша місія і призначення історичне, і ми мусимо бути цього свідомі».

А відомий український історик, археолог – Леонід Залізник дає таку характеристику сучасної російсько-української війни: «Для українців, що захищають від російської агресії свою батьківщину, це вітчизняна війна,

яка, має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Її визначають як військовий конфлікт між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції, між європейською та євразійською цивілізаціями»²⁷⁹.

У таких умовах 24 лютого 2022 року розпочалася нова фаза російсько-української війни. Цього дня московський агресор розпочав повномасштабне вторгнення в Україну по всьому периметру не лише свого кордону, а й з території Білорусі. Варто зазначити протяжність кордонів України складає 5618 км, з них із Росією – 1944 км, Білоруссю – 1111 км, разом – 3055 км, тобто лінія фронту простяглася більш ніж на 50 % усього українського кордону. Напередодні вторгнення Росія зосередила тут 150 тисячну армію, 100 тисяч якої вдерлися в Україну у перший день війни. До того ж, майже 500 км російсько-українського кордону у т.зв. ЛНР–ДНР Україна не контролює з 2014 року. У «лугандоні» Росія сформувала два армійські корпуси чисельністю до 40 тис., тобто, фактично на Україну напала 200 тисячна російська орда, яку вважали «другою армією світу».

Початок повномасштабної війни Росії проти України шокував не лише українців, а й увесь світ, в першу чергу Європу. Адже тут впродовж майже 80-ти років кілька поколінь європейців не чули і не бачили вибухів снарядів, ракет і авіабомб, брязкоту гусениць ворожих танків, звуків пострілів стрілецької зброї. Їм не

²⁷⁹ Залізник Л. Стародавня історія України. Київ, 2021. С. 615.

приходили похоронки на загиблих чоловіків, вони не бачили страждань поранених військових та цивільних, на їх очах не руйнувалися під обстрілами міські багатоповерхівки і сільські садиби, вони забули як звучить пронизливе ревіння повітряної тривоги, не пам'ятали затхлого запаху брудних бомбосховищ. Вони просто втішалися мирним життям у своїх заможних країнах. Їх не насторожила реваншистська заява кремлівського карлика-вепса у 2007 році, що Росію не влаштовує теперішній світопорядок, а розпад СРСР – це найбільша геополітична катастрофа ХХ століття. Вони не переймалися російським втручанням у Придністров'я і створення там реліктового советського заповідника у формі Придністровської молдавської республіки, де розташували свій кількатисячний військовий контингент. Вони не реагували на російські звірства в Ічкерії, напад на Грузію, застосування хімічної зброї у Сирії, майже мовчки чи точніше висловили «глибоке занепокоєння» російською анексією Криму. Восьмирічну війну на Донбасі називали громадянським конфліктом, а їхня ОБСЄ не зауважувала прямої присутності російських військ у «лугандоні».

Тим часом, вісім років війни на Донбасі коштували Україні понад 14 тис. жертв, з яких 10 тис. – українські військові. Європейці не дуже помічали, що на вулицях їхніх міст російські агенти-терористи вбивали і отруювали своїх політичних опонентів. Тоді, коли цинічна і підступна Москва підкупувала їхніх лідерів, вражаючим свідченням чого стала «шрьодеризація-меркелізація» Європи, вони вдавали, що не розуміють сутності всіляких «нафтогазових потоків», що це зовсім не економічні, а

політичні проекти. Вони, звичайно, не читали поезії О. Олеся «Європа мовчала».

А їхні розвідцентри та військові аналітики вважали, що ЗСУ зможуть воювати з Росією не більше кількох днів, у кращому випадку – кількох тижнів. Але сталося те, чого не змогла виявити жодна розвідка світу – це готовність українців не просто протистояти «другій армії світу», а покласти душу й тіло за свою свободу! Те, як нині воюють українські воїни, їх жага до перемоги над споконвічним ворогом, військова майстерність, бойовий досвід, мотивованість фактично роблять українську армію найбоєздатнішою в Європі.¹ Тому питання про членство України в НАТО – питання часу. Натівські чиновники повинні мати за честь запросити українську армію до свого складу. Більше того, її бойовий досвід вже вивчається і буде аналізуватися в майбутньому у військових академіях провідних держав світу, як, до речі, вивчається бойовий досвід Української повстанської армії.

Уперше від часу Другої світової війни росармія зазнає серйозних поразок від українського війська. ЗСУ вщент розвіяли міф про «другу армію світу», якої так боялися західні держави. Бліцкриг московським окупантам не вдався! Героїчна оборона Києва, Чернігова, Харкова, Маріуполя, майстерні військові операції на Харківщині, звільнення Херсона засвідчують, що Україна неодмінно переможе у цій війні з Росією. Переможе дуже дорогою ціною – тисячами життів воїнів – найкращих силів України, численними жертвами серед цивільного населення, зруйнованими містами і селами, знищеною інфраструктурою, поламаваними людськими долями, смертю

сотень дітей, пораненими і покаліченими тисячами українців. Така важка і трагічна ціна української Перемоги!

Дуже хочеться вірити, що це остання війна України з Росією, яка зазнавши поразки нарешті розпадеться, зникне з політичної карти світу, повернеться до кордонів Московського князівства. Лише за таких умов наші діти, внуки та правнуки зможуть не воювати, а розбудовувати демократичну, правову, високорозвинуту Українську Державу, українську за своєю сутністю, а не лише назвою. Тоді відпаде потреба підняти наші національні синьо-жовті стяги червоними, біло-синіми чи зеленими партійними прапорами. Тоді все буде Україна!

Напавши на Україну і плануючи її захопити за кілька днів, Росія так і не збагнула, що за роки незалежності виросло і взяло в руки зброю нове покоління українців для яких Москва – ворог, не врахувала уроків Помаранчевої революції та Революції гідності, не усвідомила якого серйозного бойового досвіду набула українська армія у восьмирічній війні на Донбасі. Вона не сподівалася на таку проукраїнську позицію Заходу, на антиросійські санкції та надання Україні новітніх зразків озброєння. Путін та його клевети розраховували, що більшість населення України зустрічатиме росармію, як «визволителів», але ЗСУ й територіальна оборона вчинили гідний опір агресорові й зруйнували його плани на бліцкриг. Водночас, безпрецедентний героїчний опір захисників України не дав можливості «п'ятій колонії», колаборантам і прихильникам «русского міра» здати Україну. Склалася алогічна ситуація – найжорстокіших

руйнувань і найбільших жертв від московських агресорів зазнали саме зросійщені регіони, зрусифіковані Харків, Чернігів та Маріуполь, частина населення яких з Україною пов'язувала хіба що територія проживання.

Плани імперіалістичної Росії щодо України максимально чітко і відверто викладені у резонансній статті Т. Сергєйцева, оприлюдненій на сайті державного російського інформагентства «РИА Новости», до речі, колишнього політтехнолога В. Пінчука (1998), Л. Кучми (1998), В. Януковича (2004) та А. Яценюка (2009). Вона має промовисту назву – «Що Росія має зробити з Україною» і є продовженням ще одного його українофобського тексту «Яка Україна нам потрібна». Більш україноненависницького, цинічного у своїй відвертості матеріалу мені не доводилося читати. Американський історик, щирий приятель України Т. Снайдер назвав статтю Сергєйцева «Російською інструкцією з проведення геноциду» і наголосив, що це: «один з найбільш відкрито геноцидних документів, який закликає до ліквідації української держави та нації».

Для кращого усвідомлення українофобської сутності російської програми «денацифікації» України наведемо деякі її фрагменти: «Військова перемога над київським режимом, звільнення території від озброєних прихильників нацифікації, ліквідація непримиренних нацистів, полон військових злочинців. Дебандеризації буде самої по собі недостатньо для денацифікації..., тому денацифікація України – це її неминуча деєвропеїзація. Українізм – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту. Україна, як показала

історія, неможлива як національна держава... Назва «Україна» мабуть не може бути збережена як титул повністю денацифікованого державного утворення на звільненій від нацистського режиму території. Новостворені на вільному від нацизму просторі постануть народні республіки... Ліквідація збройних нацистських формувань, а також військової, інформаційної, освітньої інфраструктури, що забезпечує їх діяльність. Вилучення навчальних матеріалів та заборона освітніх програм усіх рівнів, що містять нацистські ідеологічні погляди. Масові слідчі дії для встановлення особистої відповідальності за воєнні злочини, поширення нацистської ідеології та підтримку нацистського режиму. Прийняття на місцевому рівні під наглядом Росії первинних нормативних актів денацифікації, заборона всіх видів і форм відродженої нацистської ідеології, включення набору антифашистських і денацифікаційних норм в конституції пових народних республік»²⁸⁰.

Цю антиукраїнську маячню доповнює найближчий соратник Путіна Медведєв: «...Українізм, підживлюваний антиросійською отрутою і всепоглинаючою брехнею про свою ідентичність є одним великим фейком. Такого явища ніколи не було в історії і тепер немає... Змінити криваву і повну помилкових міфів свідомість деяких сьогодишніх українців – найважливіша мета».

²⁸⁰ Сергєйцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной // URL: <https://web.archive.org/web/20220403212023/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

Складається враження, що ці тексти плід уяви хворого асоціального покидька, але ж – ні! Так вважають практично усі росіяни, які підтримували і підтримують антиукраїнські просторікування і дії своїх царів-імператорів-генсеків-президентів та їх оточення. З цього приводу Т. Снайдер робить висновок: «Режим Путіна є ультраправим. Це світовий центр фашизму. Він підтримує фашистів і ультраправих авторитаристів у всьому світі»²⁸¹. З цього ж приводу письменник Ю. Андрухович пише: «Цілей у них справді більше, ніж одна. Можна сказати з певністю, їх метою є тотальне знищення українства»²⁸². Аналогічно характеризує ерефію О. Бойченко: «Росія – це безглузда збиранина награвованих територій, заснованих на тотальній онтологічній брехні й просякнутим нічим не обґрунтованими імперськими амбіціями. Інші – сказати б, класичні імперії, принаймні намагалися, підкорюючи тубільців підтягувати їх до своїх культурно-цивілізаційних стандартів, тоді як Росія, поневолюючи розвиненіші за неї народи, занурювала їх у безодню свого варварства і не збирається відмовлятися від цього надалі»²⁸³. Тому, справді, уперше в історії доля щонайменше Європи вирішується в Україні. Як пише Е. Епплбаум: «Йдеться не лише про Україну чи й усього нашого регіону, а й про майбутнє усього світу».

²⁸¹ Снайдер Т. Російська інструкція з проведення геноциду // URL: <https://zbruc.eu/node/111466>

²⁸² Андрухович Ю. Прекрасна Росія майбутнього // URL: <https://zbruc.eu/node/111539>

²⁸³ Бойченко О. Від Владивостока до Лісабона // URL: <https://zbruc.eu/node/111487>

Після кривавої різанини у Бучі, Ірпені, Бородянці, Ізюмі та інших окупованих москалями територіях, світ жахнувся від їх середньовічного варварства. Росіяни, при потуранні Заходу, роками вирощували цього кагебешного монстра – Путіна. Їм потрібний був саме такий вождь, тому нинішня Росія – це колективний путін, це хижі, ниці загарбники, підлі, підступні, брехливі, жорстокі й мстиві ординці з совковою ментальністю та кривавим шлейфом ЧК-НКВД-КГБ. Саме більшовицькі ленінці-сталінці стріляли своїм жертвам у потилицю, грабували й мародерили, знищували своїх політичних опонентів, інтелігенцію, морили голодом селян, зросійщували підкорені народи. Сьогодні те саме роблять їхні нащадки, інфіковані злом, ненавистю не лише до сусідів, а й до всього світу.

Як зазначає І. Медвідь: «Перехід влади від псевдо ліберального п'янички Єльцина до фашизоїдного кагебіста Путіна відповідає логіці історичного процесу. Російсько-українська війна є не просто війною диктатора параноїка, що маніпулюючи своїм народом, напав на сусіда, а черговою спробою врятувати імперію, шляхом її експансії. І Путін є лише уособленням цього історичного процесу – так би мовити персоніфікацією колективного росіянина, що переживає фантомні болі імперії»²⁸⁴. Я. Грицак, в свою чергу, звергає увагу на те, що нинішня російсько-українська війна є суто ідеологічною: «Це навіть не війна за імперію. Це війна за майбутній порядок світу», адже

²⁸⁴ Медвідь І. Фантомні болі імперії або Чому ця війна призведе до розпаду РФ // URL: <https://zbruc.eu/node/111310>

Путін фактично веде війну з НАТО на українській території.

Тому, як вдало зауважив О. Бойченко: «Ми не маємо географічної можливості вийти з тіні Росії, тож єдиний спосіб її позбутися – це розвалити саму Росію. Варто старатися навіть якщо ніхто з нас персонально не доживе до прекрасного світу, в якому не буде Росії»²⁸⁵.

Стосовно т.зв. ОРДЛО, чи як ще їх ще популярно називають – «лугандону», з якого власне розпочалася російсько-українська війна на материковій Україні, соціологічні дослідження показують, що 64,3 % їх мешканців бачать ці території в складі Росії і лише 5,1% хочуть бути частиною України «по-старому», ще 13,4 % – розглядають підконтрольні ЛНР–ДНР території частиною України, але з особливим статусом. Тобто менше ніж 1,5 частина мешканців ОРДЛО бачить майбутнє своєї малої батьківщини у складі України. Тому, немає нічого дивного/несподіваного в словах одного з ватажків-сепаратистів П. Губарева: «Ми будемо вбивати тих, хто вважає себе українцями, доки не залишаться тільки ті, хто зрозуміє, що вони росіяни». Губарєв сказав те, про що неодноразово заявляла кремлівська верхівка та, зрештою, про що мріє більшість москвитів.

У цьому контексті надзвичайно промовистою є стаття емігранта з Росії Юрія Нестеренка під назвою «Исход». Наведемо найважливіші і найцікавіші її фрагменти мовою оригіналу: «Россия – это зло. Россия –

²⁸⁵ Бойченко О. Зміна концепції // URL:
<https://zbruc.eu/node/112388>

это зло в его чистом, беспримесном виде.[...] Приходится признать, что этот тезис, на первый взгляд кажущийся одной из самых грубых и грязных подмен в общем потоке льющегося сверху вранья – на самом деле соответствует действительности. Они действительно и есть Россия. Точнее – одна из неразрывных ее составляющих. Вторая – тот самый народ, а если называть вещи своими именами – рабско-холуйская биомасса, поддерживающая, питающая и исправно порождающая их вот уже восемь столетий. Государство, которое мы ненавидим – и ненавидим совершенно справедливо – не прилетело с Марса и не выползло из преисподней. Оно порождено – и на протяжении всей своей истории неизбежно воспроизводится в различных, но неизменно уродливых формах – этой страной и этим народом. [...] Россия как государство [...] порождена, с одной стороны, Ордой азиатских завоевателей, а с другой стороны – московскими князьями-предателями (впрочем, не только московскими – вспомним того же Александра Невского), коллаборационистами на службе Орды, сперва использовавшими оную для уничтожения конкурентов в борьбе за власть, а потом унаследовавшими и перенесшими в объединенную кровью и подлостью страну все худшие черты ордынской традиции [...] Россия за все эти столетия не только ничего не исправила, но лишь ухудшила ситуацию, лишь развила, укрепила и возвела в предмет гордости все самые отвратительные тенденции и пороки. [...] Россия – это безнадежное болото, в котором вязнут любые, самые светлые и прогрессивные начинания. Это страна, народ которой – за редчайшим исключением –

испытывает искреннюю ненависть и отвращение к свободе, причем, вопреки тезису Маркса, в первую очередь – к своей собственной, а уже только потом и как следствие – к чужой. Народ, глубоко презирающий чувство собственного достоинства, интеллект [...] вообще личность как таковую, ненавидящий всякого, кто выбивается из среднестадного уровня [...] считающий пороком само желание жить независимо и в достатке [...] Народ, совершенно искренне обожающий тиранов (как собственных, так и чужих), причем чем они более жестоки и кровавы, тем большей заслуживают симпатии! [...] Народ даже не просто рабов, ибо рабам все же свойственно хоть иногда мечтать о свободе, но именно холоуев, мечтающих лишь о хорошем хозяине – причем под «хорошим» понимается вовсе не доброта, а как раз наоборот – способность внушать страх как соседям, так и своим [...] эта страна и этот народ БЕЗНАДЕЖНЫ. [...] Российская власть вообще совершенно ублюдочна, а уж нынешняя достигла таких пределов самой беспардонной гнусности, что на ее фоне даже партаппаратчики брежневского застоя кажутся людьми, не лишенными хоть какой-то совести и принципов. [...] И вот – этот самый народ, имея все это, САМ, ДОБРОВОЛЬНО спустил все свои свободы в путинский сортир, обеспечивает злобным кремлевским карликам рейтинг за 70 % [...] Российская же империя – не только в ее советском, но и в ее царском варианте – всегда несла русскому народу только зло [...] Вообще, главная беда даже не в том, что Россия на протяжении всей своей истории была – и остается – империей зла, а в том, что это империя именно

бессмысленного, иррационального зла [...] Та же пресловутая страсть к территориальному расширению имела вполне конкретный смысл для Орды, состоявшей из кочевников (потребность в новых пастбищах) – но для оседлого народа, тем более такого, как русский (то есть отнюдь не задыхающегося от недостатка территории), это чистое безумие. Вместо того, чтобы осваивать и обустривать "великую и обильную" территорию исходной Руси – бросив нерешенными домашние проблемы, напрягая все силы, ломиться черт знает куда, платя кровью и нищетой за захват все новых земель, часто бесплодных, малопригодных для жизни и требующих колоссальных усилий для их удержания... [...] Россия на самом деле расплзлась до столь гигантских размеров почти исключительно путем агрессии, присоединяя территории (не исключая и «братские» Украину и Беларусь, где еще задолго до советских времен был учинен настоящий геноцид) либо прямым насильственным захватом, либо же ползучим, когда сперва за «добровольное вхождение» сулили сохранение многочисленных автономных прав, а потом эти обещания нагло нарушались, в один или несколько этапов.

Удивительно, с какой последовательностью Россия всегда выступала на стороне зла – тиранни, мракобесия, насилия, косности. Удушливый мрак Московского царства, жуткий даже по средневековым меркам; императорская Россия – «жандарм Европы», оплот феодальной реакции и крепостного рабства; кровавый советский Молох, рвавшийся к мировому господству (и давший метастазы по всей планете, включая миллиардный Китай, по-прежнему

остающийся угрозой для свободного мира); нынешняя злобная Рашка, рьяно защищающая всех мировых ублюдков от Северной Кореи и Венесуэлы до ХАМАСа и Хезболлы и столь же рьяно, вплоть до организации покушений и прямой военной агрессии, борющаяся против любых демократических тенденций в бывших советских республиках... [...] Россия столь давно и упорно ставит себя в позицию врага цивилизованного мира [...] Россия ненавидит весь свободный мир. Ненавидит не в силу столкновения каких-то реальных политических или, тем более, экономических интересов, чего никак не могут понять прагматичные западные лидеры. Им кажется, что с Россией возможны какие-то переговоры, компромиссы, что достаточно обсудить и устранить взаимные разногласия... Нет, господа! Все ваши попытки наладить отношения с Россией столь же бессмысленны, а точнее говоря – вредны, как и попытки еврея завоевать симпатии антисемита или негра – подружиться с кукулюксклановцем (или белого – с черным расистом; эта аналогия в современном мире более актуальна). Ненависть России к Западу, к свободным цивилизованным странам носит имманентный, фундаментальный характер, и любые компромиссы, любые уступки Россия воспринимает лишь как слабость врага, как плацдарм для дальнейшего наступления. [...] Нашим врагом является не только кремлевский режим. Нашим врагом – и врагом всего свободного мира, всей западной цивилизации, всех принципов, которые нам дороги – является Россия как таковая. Дело не в конкретных злобных недомерках на троне и даже не в конкретном общественно-политическом

устройстве. Россия остается и останется злом при всех режимах и любых правителях. Зло в самой ее сути, и потому бессмысленны любые попытки ее «исправить», «улучшить», «освободить», «спасти». Россия – это не то, ЧТО следует спасать, а то, ОТ ЧЕГО следует спасать. Спасать всех, кого можно спасти, начиная с самих себя. [...] Россия есть зло, причем – мирового масштаба. Зло должно быть уничтожено. Следовательно, все, что направлено против России, есть благо»²⁸⁶.

Отже, Росія – це імперія зла, яка має бути знищена світовим співтовариством. Як пише одна авторка у соцмережах: «країна виродків, мародерів, гвалтівників та вбивць. Диких людей, яким немає місця у цивілізованому світі!» Справді, світ нині має унікальну можливість завдяки і за допомогою України перемогти російського монстра, цю, на думку М. Рябчука «злочинну державу, яка вже багато років гние і заражає все навколо себе... Краще подолати це зло тепер і з мужньою допомогою України, ніж боротися із ним пізніше, коли України – може статися, вже не буде на земній кулі»²⁸⁷.

Виступаючи на київському безпековому форумі відомий американський історик Т. Снайдер, назвав причини чому перемога України є важливою не лише для України, а й усього світу: «Для нас усіх, кому йдеться про безпеку Європи та світу, дуже важливо, біля якої Росії ми житимемо наступні десятиліття. Дуже важливо, аби

²⁸⁶ Нестеренко Ю. Исход // URL: <https://yun.complife.info/miscell/exodus.htm>

²⁸⁷ Рябчук М. Україна і майбутнє Європи // URL: <https://zbruc.eu/node/111703>

росіяни перестали сприймати міжнародну політику, як збирання земель на основі абсолютно несправедливих міфів. [...] Якби українці не боролися, якби капітулювали, наше майбутнє, майбутнє демократії було б зараз дуже похмурим»²⁸⁸.

Аналізуючи ординську – імперіалістичну суть Росії, не можна оминути ряд важливих українських проблем, від успішного вирішення яких залежатиме майбутнє нашої держави після перемоги. Адже упродовж років України в Україні ставало дедалі менше. Нинішня російсько-українська війна у повній мірі проявила масштаби масової русифікації практично половини населення України. Вражає кількість прихильників т.зв. «руського міра», колаборантів та низький рівень національної самоідентифікації. Тому, з тривогою пише Р. Харчук: «Держава, що неспроможна захищати своїх громадян, держава, для якої права людини, зокрема національні – на останньому місці, держава під вивіскою «Україна», [...] територію якої дерибаняють олігархи і їхня обслуга, а у відповідь громадяни не виконують своїх обов'язків перед державою – це виклик усім нам. Путін це чудово розуміє, тому і не боїться нападати на таку Україну»²⁸⁹.

В цьому контексті важливими і промовистими є результати голосувань за партійними списками у тому ж

²⁸⁸ Історик Тімоті Снайдер: чому перемога України важлива для світу // URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/10-argumentiv-vid-istoryka-timoti-snaydera-chomu-peremoga-ukrayiny-vazhlyva-dlya-svitu>

²⁸⁹ Харчук Р. Короткий курс українофобії // URL: <https://zbruc.eu/node/112149>

таки Маріуполі. Так, на виборах 2006 року за «Партію регіонів» тут голосувало 58 % виборців, «Соціалістичну партію» – 23 %, Блок Н. Вітренко – 7 %, тобто 88 % голосували за антиукраїнські партії. У 2012 р. за «Партію регіонів» у Маріуполі голосувало – 48 %, Компартію – 30 %, разом – 78 %. Вибори 2014 р. дали такі результати: 61 % – за т. зв. Опоблок, а у 2019 р.: за ОПСЖ – 34 %, Опоблок – 22 %, Партію Шарія – 7 %, разом – 63 %.

Розгляньмо інший аспект – ставлення населення України до свого історичного минулого. За даними КМІС у 2022 році на питання про ставлення українців до ОУН та УПА, лише 43 % українців вважає їх діяльність позитивною, відповідно до С. Бандери позитивно ставляться – 49,6 % українців. У той же час за засудження СРСР як комуністичного тоталітарного режиму нині виступає лише 58,8⁰ респондентів. І це не враховуючи 20 % тимчасово-окупованих територій²⁹⁰.

Тобто, йдеться про те, що значна частина українців абсолютно по-різному ставиться до свого історичного минулого. У них немає спільних національних героїв, вони прямо протилежно оцінюють сучасні політичні, економічні та духовно-культурні процеси, мають різні уявлення про своє майбутнє. Врешті, вони розмовляють різними мовами. Соцмережі рясніють дописами про отруту двоязичія, про ганьбу, яку сіють по Європі російськомовні «беженці» з України, зокрема в Польщі. Поляки шоковані російськомовними українцями, які до того ж, вимагають

²⁹⁰ Лемко І. Українське ватництво в часі війни //

для своїх чад російських класів. Як пише один із них: «Вам біда! Не маєте ви майбутнього. Як ви будете жити? Як ви збираєтеся воювати з Москвою? Я не можу зрозуміти хто з Києва, а хто з Москви».

Справді, це наша ганьба, адже російська мова – це символ Росії, тому вивчити і користуватись українською мовою потрібно насамперед з поваги до себе, до своєї держави, з поваги до наших воїнів, які щодень ризикують своїм життям у війні з Росією, армія якої розмовляє російською. Зрештою, вивчити і послуговуватися українською для того щоб віднайти своє національне «Я», з любові до рідного краю. Вивчити, щоб молитися рідною мовою в українській церкві і розмовляти нею в українській школі. Вивчити українську мову, щоб здобути Українську Перемогу. Адже ігнорувати українську мову, це в інтересах нашого ворога, який прийшов рятувати «русскоязычних», денаціфікувати українців, позбавляти їх національної історії, мови, Церкви. Як зазначає дописувачка у соцмережах: «Та я б китайську за ті роки вивчила, якщо б то було важливо для мого народу, а Ліна Костенко з цього приводу висловилася однозначно: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову».

Зрозуміло, що напівасмільований, змаргалізований рівень масової свідомості значної частини населення становить серйозну загрозу державній незалежності. Напевно не випадково спілкування, що заходить у глухий кут, характеризують словами: «вони розмовляють різними мовами». Внаслідок країна в якій панують мова і культура російського колонізатора не зможе розвиватися як

незалежна держава, а залишатиметься країною постколоніальною. Тому, нинішня російсько-українська війна – це війна насамперед за українську ідентичність, зокрема, статус українською мови в державі Україна, адже потужною зброєю для нашого ворога у цій війні й надалі залишається російська мова. Звідси – збереження російськомовних середовищ в Україні є одним із стратегічних завдань Росії. Нинішній мовній ситуації в Україні сприяла вкрай провальна національна політика української влади упродовж останніх тридцяти років з одного боку і неспроможність населення України привести до влади справді національну еліту з державницьким мисленням.

Аналізуючи постколоніальну спадщину нашої держави Л. Масенко зазначає: «Розкол України на мовному ґрунті – тяжка спадщина колоніального минулого, особливо останнього радянського періоду, адже це не тільки опозиція двох мов, це протистояння ідентичностей та цивілізаційних орієнтацій населення. Асимільовані й денационалізовані середовища блокують процес формування солідарної нації. Людність перебуває тут у стані атомізованого натовпу, яким легко маніпулювати. У демократичних умовах вільних виборів такі середовища приводять до влади демагогів і популістів, для яких національні інтереси не становлять жодної цінності»²⁹¹. В цьому контексті промовистою є назва одного інтерв'ю професора Колумбійського університету

²⁹¹ Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ, 2020. С. 19.

Ю. Шевчука – «Двомовність для України – це поцілунок смерті».

Ще одне важливе питання – що робити з прихильниками Москви після Української Перемоги? Адже побутує думка, що в умовах демократії не можна притягати до відповідальності за погляди. Можливо, але за однієї умови, що такі особи не порушують закону. Образно кажучи, якщо свої проросійські погляди вони висловлюють на кухні, а не у публічній сфері: засобах масової інформації, соцмережах, на мітингах, зборах, в учнівських та студентських аудиторіях, громадському транспорті і т.д. Однозначно карати потрібно за державну зраду та колаборацію з окупантами, за свідоме пропагування інтересів Росії. До проросійських осіб, які вчинили державну зраду і співпрацювали з московитами мають бути застосовані норми законів про колаборантів, що передбачає конкретні терміни ув'язнення за вчинені злочини. За проросійську позицію в публічній сфері слід ввести обмеження на участь у політичних процесах, наприклад, позбавлення виборчих прав, заборони займати державні посади, займатися вчительською та викладацькою діяльністю і т. ін. Тобто, «п'ята колона» в Україні має бути викорінена і тут не можна обійтися якимось напівзаходами. Це, зокрема, стосується російської православної церкви в Україні, яка від самого початку фактично була філією ФСБ, а більшість її священнослужителів – прямими агентами російських спецслужб. Таким чином, необхідно заборонити РПЦ в Україні як релігійну антиукраїнську структуру, а не обмежуватися покаранням окремих пошів. До кримінальної

відповідальності мають бути притягнуті члени проросійських партій, зокрема, і їхні депутати всіх рівнів.

Отже, мова йде про те, якою буде Україна після перемоги? І що, власне, можна вважати перемогою. Адже у кожного українця своє бачення і розуміння перемоги. В одних – це повернення до стану на 23 лютого 2022 року, в інших – до лютого 2014-го, в третіх – вихід на кордони 1991 року. Це один аспект. А якою бачить перемогу нинішня влада, з одного боку, а українські військові – з іншого? Що з цього приводу думає суспільство, зокрема населення тимчасово окупованих територій, переміщені особи, біженці за кордоном? Якою уявляє перемогу населення різних регіонів України? Що вони думають про українську державу в плані економічному, політичному та духовно-культурному? Якої України, зрештою, вони хочуть? Української чи «какаяразніца», «лішбинебиловайни»? Адже соціологічні опитування засвідчують: від 3–5 % населення України, навіть після повномасштабного вторгнення Росії, назавжди залишаться з проросійськими або просоветськими поглядами. На жаль, поки що немає відповіді на запитання: Чи будуть покарані зрадники, яку відповідальність понесуть ті, чи інші посадовці за непрофесійні рішення і дії, хто і як відбудовуватиме зруйновану ворогом інфраструктуру, за чий кошти, хто ними розпоряджатиметься, чи буде нарешті покінчено з владою олігархів та корупцією, які тенденції будуть визначальними у владних коридорах – авторитарні чи демократичні? Зрештою чи буде Україна українською? Це далеко не риторичні запитання на які чекають відповіді українці. Адже значна частина суспільства «заколисана»

владою, її безвідповідальними заявами про відсутність загрози війни та безглуздими рекомендаціями готуватися до першотравневих шашликів виявилася неготовою до відбиття російської агресії і масово почала втікати на захід. Лише жертвна та самозречена позиція та рішучі дії національно свідомої частини суспільства, зокрема, воїнів ЗСУ, територіальної оборони й волонтерів врятували Україну від московської загледи. Західні розвідки неодноразово попереджували зелену владу, яка чомусь називас себе «слугами народу», про небезпеку повномасштабної війни з Росією, більше того – називали можливі дати її початку, але владоможці практично нічого не робили для організації оборони держави. Лише фінансова й військова допомога заходу врятувала Україну від національної катастрофи.

Та через кілька тижнів героїчного опору свідомих українців, коли наступ ворога вдалося зупинити, у підконтрольних владі ЗМІ появився арестовіч й розпочав свою руйнівну відмобілізуочу діяльність. Йому допомагали вчорашні спікери медведчуківсько-коломойських телеканалів, які в т.зв. «єдиних новинах» розповідали про переможне закінчення війни за кілька тижнів і визволення Криму за кілька місяців. Вони до нечуваних, але шкідливих масштабів, роздули інформацію про плани українського контрнаступу. Замість обговорення реальної ситуації, серйозних проблем, пов'язаних з мобілізацією і ротацією військовослужбовців, лікуванням і реабілітацією поранених, налагодження власного військового виробництва, підготовки населення до тривалої позиційної війни, боротьби корупцією, почали

нарікати на недостатню допомогу із Заходу, зуміли посваритися з нашими союзниками в Польщі та Великобританії, робили неадекватні заяви під час дипломатичних візитів до США, допустилися недопустимих в час війни помилок і прорахунків. Нині зелені політикани конфліктують з військовими. Досі не вирішено проблему російської агентури у владних структурах, зокрема в офісі президента, СБУ та Кабміні. Чекають відповіді питання про вояж президента та одіозних фігур з ОПА в Оман, про розведення військ, заборону стріляти у відповідь, провал операції проти вагнерівців, призупинення ракетних програм, розмінування Чонгару, трагедію Азовсталі та чимало інших нез'ясованих сьогодні питань. Тому, залишається актуальним відомий вислів: «Камо грядеш, Україно?!»

Мусимо, передусім, пам'ятати про високу ціну нашої свободи і перемоги, оскільки за кожен метр, звільненої української землі було віддано життя наших воїнів. Українське військо стікає кров'ю, – сказав в одному інтерв'ю головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний. Розвиваючи цю болючу тему, він наголосив, що «постійно думає про полеглих побратимів і посестер та про їхні сім'ї: ці думки крають моє серце як Головнокомандувача і як батька, чоловіка та сина. Вони змушують повсякчас озиратися на пройдений нами шлях довжиною в майже дев'ять років. Це шлях воїнів, шлях людей, які мають сміливість і гідність обрати свободу. Він залитий кров'ю, сповнений страждань і болю. Але саме він веде нас уперед, щоб помститися і перемогти. Не залишає місця для страху чи зневіри. Кожного дня, усвідомлюючи ціну, яку ми

платимо за свободу, я збираю всю волю в кулак, щоб вистачило сил здолати агресора і відбити в нього бажання будь-коли в майбутньому посягати на нашу свободу»²⁹². «Ми не обирали війну. Але ми прийняли бій. І сам Бог на нашому боці. Нам вистачить сил здолати ворога», – вважає Головнокомандувач.

²⁹² Універсум 2022. № 11–12. С. 2.

Додатки

Исход²⁹³

С Россией кончено. (М. Волошин)

А все равно Владимир гонит стадо к реке, // А стаду все равно – его съели с говном! (Б.Гребенщиков)

Россия – это зло. Россия – это зло в его чистом, беспримесном виде.

Такой тезис вызывает интуитивное неприятие даже у людей, крайне негативно относящихся к российской власти. Ибо у большинства этих людей популярен лозунг «Я люблю свою страну и ненавижу государство». Власть, в свою очередь, в своей пропаганде отождествляет эти понятия, навязывая глубоко презираемому ей народу нехитрый тезис «кто против нас – тот против России!»

Увы. Приходится признать, что этот тезис, на первый взгляд кажущийся одной из самых грубых и грязных подмен в общем потоке льющегося сверху вранья - на самом деле соответствует действительности. Они действительно и есть Россия. Точнее - одна из неразрывных ее составляющих. Вторая – тот самый народ, а если называть вещи своими именами – рабско-холуйская биомасса, поддерживающая, питающая и исправно порождающая их вот уже восемь столетий. Государство, которое мы ненавидим – и ненавидим совершенно справедливо – не прилетело с Марса и не выползло из пренсподней. Оно порождено – и на протяжении всей

²⁹³ Нестеренко Юрий. Исход // URL: <https://yun.complife.info/miscell/exodus.htm>

своей истории неизбежно воспроизводится в различных, но неизменно уродливых формах – этой страной и этим народом. И больше обвинить попросту некого.

О да – можно винить оккупантов и инородцев. Можно говорить – и я сам это делал, ибо это соответствует действительности – что Россия как государство (не путать с существовавшей до того Русью – конфедерацией фактически независимых княжеств, по меркам того времени вполне передовых и европейских) порождена, с одной стороны, Ордой азиатских завоевателей, а с другой стороны – московскими князьями-предателями (впрочем, не только московскими – вспомним того же Александра Невского), коллаборационистами на службе Орды, сперва использовавшими оную для уничтожения конкурентов в борьбе за власть, а потом унаследовавшими и перенесшими в объединенную кровью и подлостью страну все худшие черты ордынской традиции (впрочем, лучших черт там попросту не было). Но точно так же можно говорить о том, что большинство серийных убийц и насильников в детстве сами были жертвами насилия: это объясняет их поведение, но отнюдь не оправдывает. В самом деле, какая бы страшная катастрофа ни случилась давным-давно, с тех пор прошло более чем достаточно времени, чтобы выправить ее последствия и развиться в достойную личность или страну, соответственно. Но увы – Россия за все эти столетия не только ничего не исправила, но лишь ухудшила ситуацию, лишь развила, укрепила и возвела в предмет гордости все самые отвратительные тенденции и пороки. Историки насчитали не менее восемнадцати попыток модернизации и либерализации в

российской истории - все они потерпели крах. Это ли не наглядное доказательство, что Россия не просто не способна к либеральной модернизации, а, самое главное, категорически таковой не желает?

Кстати, об инородцах. Они ведь приходили в Россию не только с Востока, но и с Запада. Результат был тот же самый. Что сделала просвещенная германская принцесса София Анхальт-Цербстская (заметим – из небольшого и небогатого княжества, где неоткуда было взяться имперским традициям), оказавшись на российском престоле? Укрепила абсолютизм, проводила политику унитаризма и насильственной русификации, навязала украинцам крепостное право и вообще усилила крепостной гнет, доведя страну до крестьянского бунта, ввела черту оседлости, устроила кровавую провокацию с целью присоединения Грузии (которой была обещана военная защита от персов и сохранение большинства элементов суверенитета – и все эти обещания были самым вероломным образом нарушены), освободила дворян от обязанности служить, отправила в тюрьму (спасибо, не на плаху) Новикова и Радищева, развела невиданных размеров коррупцию и закончила свое царствование с пустой казной и неработоспособным государственным аппаратом... И это, по мнению многих – «золотой век», одно из лучших царствований в российской истории!

Кстати, обе династии российских царей – Рюриковичи и Романовы – несли в себе западноевропейскую кровь, только у первых ее доля из поколения в поколение сокращалась, а у вторых – увеличивалась; ни первое, ни второе ничем хорошим не

кончилось. «Чисто русский» период – сто лет после Смуты, до того, как Романовы возымели манеру брать себе жен в Германии – тоже не характеризовался ничем замечательным, кроме тотального застоя, косности и мракобесия.

И дело не в конкретных пороках тех или иных исторических личностей. В конце концов, даже один из самых омерзительных монстров в мировой истории – Иоанн Грозный – начинал, как реформатор... Дело в том, что Россия – это безнадежное болото, в котором вязнут любые, самые светлые и прогрессивные начинания. Это страна, народ которой – за редчайшим исключением – испытывает искреннюю ненависть и отвращение к свободе, причем, вопреки тезису Маркса, в первую очередь – к своей собственной, а уже только потом и как следствие – к чужой. Народ, глубоко презирающий чувство собственного достоинства, интеллект («нишь, умный выискался!»), вообще личность как таковую, ненавидящий всякого, кто выбивается из среднестадного уровня (причем успех, достигнутый талантом и трудом, вызывает куда более злобную зависть, чем простое везение типа выигрыша в лотерею), считающий пороком само желание жить независимо и в достатке – а добродетелями, соответственно, тупую стадность и покорность («тебе чего, больше всех надо?!»), готовность жить в дерьме и грязи (что служит предметом особой извращенной гордости!) и, не рассуждая, жертвовать собой во имя малого стада – общины и большого стада – Империи (никогда и ничего хорошего этому народу не делавшей, а лишь век от века разбухавшей на его крови). Народ, совершенно искренне

обожающий тиранов (как собственных, так и чужих), причем чем они более жестоки и кровавы, тем большей заслуживают симпатии! (Показательно, кстати, уже само прозвание «Иван Грозный». На западные языки оно попросту непереводимо! Там этого исторического персонажа называют «Иван Ужасный», что, согласитесь, имеет совершенно другой – и куда более адекватный – смысл. Русское же «грозный» выражает вовсе не ужас перед кровопийцей, а уважение и даже восхищение его жестокостью!) Народ даже не просто рабов, ибо рабам все же свойственно хоть иногда мечтать о свободе, но именно холоуев, мечтающих лишь о хорошем хозяине – причем под «хорошим» понимается вовсе не доброта, а как раз наоборот – способность внушать страх как соседям, так и своим («наш-то крут! у него не забалуешь!»), причем эта гордость собственной поротой задницей и битой мордой (какая еще страна измеряет свои военные заслуги размерами понесенных ею потерь?!) сочетается со всегдашней готовностью этого хозяина обмануть и обворовать по мелочи. Это даже не «поработите нас, но накормите», по Достоевскому; это – «поработите нас, а заодно и всех окружающих, чтоб им неповадно было! а мы ради такого дела и поголодать готовые!»

При этом да, этот народ способен и выражать недовольство властью – но опять-таки в холуйской манере лакея, втихомолку поругивающего барина, по пьяни даже способного пустить ему «красного нетуха», но палец о палец не ударяющего, чтобы реально улучшить свое положение. Правитель может быть сколь угодно плохим – и в России почти всегда так и бывает – но неужели лично

правитель не дает тебе поправить твой покосившийся много лет назад забор и замостить грязную лужу перед твоим порогом?! Впрочем, даже если кто и приладит новенькие доски, так ведь их все равно украдет сосед. Украдет не для того, чтобы сделать ремонт самому (скорее всего, у него они так и сгниют на заднем дворе), а из принципа. А не сможет утащить, так разломает. А то ишь, блин! Красоту решил навести! Родная грязь ему уже и не нравится! У какого еще народа на целой планете столь развита потребность при виде чего-нибудь красивого и чистого – непременно изгадить, оплевать, разломать, исписать похабными надписями? Потребность, кстати говоря, цветущая пышным цветом не только в каких-нибудь загибающихся от повального алкоголизма глухих деревнях, но и в российском интернете, среди столичных «интеллектуалов», которым не жаль тратить часы и дни на «троллинг», «каценизм» и т.п. развлечения, имеющие единственную цель – нагадить.

«Да, да, – слышу я ехидный голос критиков, – знаем-знаем, во всем виноват народ! Русским либералам, таким умным-разумным и европейски просвещенным, ужасно не повезло с косным и рабским населением. Ну понятно, плохому танцору всегда мешает публика...»

Иронизирующие подобным образом совершенно не знают истории. Русские либералы как раз на протяжении столетий возлагали на народ – и продолжают возлагать и поныне – самые светлые (и, увы, совершенно не обоснованные) надежды. Мол, да, конечно, косен, пьян и темен, но не его вина. Это все власть, сознательно держащая его во тьме и убожестве и оболванивающая

своей пропагандой с амвонов церковей и экранов телевизоров. А народ в глубине души чист и добр, его надо только терпеливо просвещать, и тогда лет через сто... может быть, уже даже через пятьдесят...

Так вот. Хватит уже этих интеллигентских соплей (лежащихся, кстати, все в ту же парадигму бессмысленного самопожертвования ради большого стада) и беготни с моющими средствами вокруг черного кобеля. Этот кобель сожрет вас и не подавится, как сожрал всех ваших предшественников, а белес все равно не станет. Восемь столетий кровавого скотства и тупой подлости, восемнадцать проваленных попыток модернизации – мало? Пора уже признать очевидную истину: эта страна и этот народ БЕЗНАДЕЖНЫ.

Разумеется, я ни в малейшей степени не оправдываю власть и не пытаюсь снять с нее ответственность. Российская власть вообще совершенно ублюдочна, а уж нынешняя достигла таких пределов самой беспардонной гнусности, что на ее фоне даже партаппаратчики брежневского застоя кажутся людьми, не лишенными хоть какой-то совести и принципов. Но власть – это лишь вершина айсберга или, если угодно, голова гидры. Сколите вершину – на ее место всплывет лед снизу. А туловище гидры, усилиями героя «освобожденное» от головы, не станет благодарить за освобождение, а тут же вырастит новую голову, еще гаже предыдущей.

Кого-то, конечно, весь предыдущий опыт не убеждает. Они даже способны сформулировать умную фразу «неполная индукция не доказательство». Если не получилось восемнадцать раз – это еще не значит, что не

может получиться в девятнадцатый. «Отмените останкинскую иглу, проведите честные выборы – и...»

Увы. Именно сейчас диагноз, он же приговор, стал окончательным и безнадежным. Потому что последняя попытка качественно отличалась от всех предыдущих. Ни одна из прошлых модернизаций сверху, не говоря уже о бунтах снизу, народу свободы не давала. Некоторые послабления, не более чем. В 1990-е же реальная свобода была. Не было много чего другого, но свобода - была. И расцвет негосударственных СМИ, и свобода митингов, и достаточно честные выборы (безусловно – далеко не идеальные, но по сравнению с...), и реальная многопартийность – словом, все, о чем сейчас мечтает оппозиция, у народа УЖЕ БЫЛО. А главное - был широкий доступ к информации. Да, увы, не ко всей, многие архивы КГБ, Минобороны и т.п. так и остались закрытыми, суд над коммунизмом, аналогичный суду над нацизмом, так и не был проведен (и главная вина ельцинского режима – именно в этом, а не в «чубайсовской приватизации») – но тем не менее, информации о преступлениях коммунистического режима было более чем достаточно, не знать об этом не мог уже даже ленивый. Опять же, падение железного занавеса, возможность свободно ездить за границу и смотреть там на все своими глазами. И вот - этот самый народ, имея все это, САМ, ДОБРОВОЛЬНО спустил все свои свободы в путинский сортир, обеспечивает злобным кремлевским карлика рейтинг за 70% (взлетающий еще выше при каждой имперской отрыжке – особенно показательна была в этом смысле варварская агрессия против Грузии),

послушно голосует за ВПОПЕРОС (Всероссийскую политическую партию «Единая Россия»; да, конечно, масштабные фальсификации – но все-таки цифры накручиваются не в разы и тем более не на порядки), всю ностальгирует по СССР («прелести» которого большинство из этих людей должно помнить лично!), считает слово «демократ» ругательным, люто ненавидит США, Европу, НАТО и всех, кто им симпатизирует (в особенности – вырвавшиеся из когтей «Большого брата» бывшие колонии) и практически избирает Сталина, уничтожившего больше русских, чем все внешние враги за всю историю (да, да – и гигантские потери во Второй мировой тоже в первую очередь на его совести) – «лицом России». Последнее, кстати, было бы как раз вполне адекватным – какая страна, такое и лицо. Впрочем, «святой благоверный» ордынский прихвостень Александр Невский, резавший уши и носы своим «несогласным» – тоже символ вполне достойный.

И, кстати говоря, даже сейчас, в эпоху путинской диктатуры, контроль власти над умами (если слово «ум» тут вообще применимо) далеко не абсолютный. Доступ к интернету имеет не менее трети россиян (а «великий китайский файрволл», блокирующий доступ к «нежелательным» сайтам, все еще остается для кремлевской банды недостижимой мечтой). И как они этот доступ используют? Заполняют политизированные форумы своей ненавистью к Западу, Грузии, Украине, «демшизе», ну и «жидам», само собой (в какую категорию попадают все, кто им не нравится, включая, например, происходящую из старинного дворянского рода

Новодворскую), ностальгией по Совку и славословиями Сталину. Западные радиостанции никто не глушит – но кто их слушает? Ведь по ним вещают «враги, которые всегда против России» (ясное дело – весь мир идет не в ногу, одна только Россия с Венесуэлой и атоллom Науру – в ногу). Ездить за рубеж все еще можно сколько угодно – но что делает среднестатистический русский за границей, даже если живет там не несколько дней, а месяцами и годами? Смотрит по кабельному – специально платя за это из собственного кармана! – программу «Время» и восхищается Путиным; альтернативные источники информации его просто не интересуют; о том, чтобы подвергнуть пропаганду критическому анализу и обнаружить в ней – даже в отсутствие иных сведений – вопиющие противоречия на каждом шагу, речь уж тем более не идет. Способность к логическому мышлению у этого народа отсутствует как класс: русский (да, в первую очередь именно русский, а уж потом – среднестатистический «россиянин») искренне верит одновременно в то, что Россия справедливо защищала конституционный порядок в Чечне, и что Грузия подло напала на Осетию (при этом он даже не всегда отличает Южную Осетию от Северной, и это не гипербола – я сталкивался с такими лично); в то, что «черные» с Кавказа – это псадия зла, и в то, что их ни в коем случае нельзя отпускать из состава страны, а лучше – еще и присоединить новых; в коммунизм, придуманный евреем Марксом и провозглашающий интернационализм одним из главных принципов, и в то, что «все зло от жидов»; в то, что никаких репрессий (а также учиненных

красноармейцами массовых изнасилований и грабежей) не было, и в то, что «так им и надо»; в то, что фашисты, захватившие Польшу и Прибалтику – оккупанты, и в то, что «мы», сделавшие то же самое – освободители; в то, что добрая и миролюбивая Россия никогда ни на кого не нападала (и при этом, «исключительно защищаясь», расширила свою территорию больше, чем какая-либо другая страна на планете), и в то, что ее ненавидит и боится (и должен бояться) весь мир; в то, что каждый чиновник в отдельности – сволочь, воруага и взяточник, но что государство в целом – это святое, и его надо защищать ценой собственной жизни...

И этот народ, по-вашему, не безнадежен?!

Повторю еще раз – уже тот факт, что огромное количество людей, называющих себя русскими патриотами, симпатизирует советскому режиму, причинившему русским больше зла, чем все враги за всю историю, а антикоммунистов именует «русофобами» – причем это уже нельзя объяснить неведением – есть даже не просто диагноз, а патологоанатомическое заключение. Тело этого народа еще дергается – представляя опасность для окружающих – но его мозг мертв.

Тут, конечно, звучат возражения – «но ведь не все же таковы! Даже если рейтинг Путина и впрямь 70%, то ведь остальные 30% против!»

Да, не все. Есть другие, разумные и адекватные русские. Но их не 30 и не 20 процентов, их – считанные единицы. Ибо не поддерживать нынешнюю кремлядь само по себе еще не значит быть приличным и вменяемым; это необходимое, но далеко, далеко не достаточное условие.

Во-первых, огромное количество «не поддерживающих» не в состоянии поддерживать вообще никого – даже себя на своих ногах. Политика для них – слишком сложные материи, а интересы не простираются дальше очередной бутылки водки. Во-вторых, даже если взглянуть на идейную оппозицию – из кого она состоит? По большей части либо из все тех же совков-сталинников, либо из дремучих имперцев черносотенного толка. Те и другие, при всем их теоретическом антагонизме, похожи друг на друга, как отражение в зеркале, где левое и правое меняется местами. Для тех и других высшей – и притом совершенно бессмысленной, не обоснованной никакими разумными соображениями, а просто постулируемой – ценностью является империя (как бы она ни называлась), государство гигантского размера (чем больше, тем лучше) и гигантской мощи (ничему, кроме дальнейшего увеличения все тех же размеров и мощи и запугивания как остального мира, так и собственного населения, не служащей). Эта империя существует вовсе не для того, чтобы обеспечить народу сытую и свободную жизнь – напротив, само стремление к такой жизни презирается и клеймится, как бездуховность и предательство, личность низводится до положения винтика, для которого высшим счастьем (и долгом) является принести себя в жертву все тому же имперскому монстру (опять-таки неважно, называется это коллективизмом или общиностью и соборностью). Во главе империи стоит сакрализованный вождь, имеющий право на любой беспредел по отношению к своим подданным (не говоря уже о других народах) ради «величия державы» – и, как уже было сказано, чем более

он жесток и кровав, тем большее почтение вызывает... Люди в империи ценятся настолько низко, что даже ее пресловутое расширение мыслится в категориях территории, а не населения; угробить миллион-другой человек, чтобы приобрести – или не отпустить – очередной клочок земли, пусть даже дикой и мало пригодной для жизни – это достойное великого правителя деяние, а вот вождь, поступающий наоборот, отказывающийся от территориальных притязаний ради предотвращения войны и сбережения жизней, миглом утрачивает свою сакральность и становится «предателем национальных интересов». Отсюда зоологическая ненависть обеих лагерей к Горбачеву и, в особенности, Ельцину; Путин, по их мнению, конечно, лучше, но все же недостаточно кровожаден, недостаточно активно восстанавливает Советский Союз или дает слишком много воли «чуркам». На самом деле единство между обеими категориями имперцев настолько велико, что на этом фоне все их, казалось бы, принципиальные разногласия отступают на второй план, а то и вовсе сходят на нет, и в результате «совпаты» впадают в антисемитский раж (что, впрочем, они делали и во времена СССР) и изыскиваются в любви к православию (кстати, удивительно проститутская религия; не было за всю историю таких тиранов и палачей, хоть собственных, хоть иноземных – от монголов до коммунистов и нацистов – с которыми РПЦ не находила бы общий язык), а «нацпаты», в свою очередь, демонстрируют столь же теплые чувства по отношению к Сталину. (Теоретически сокращение «-паты» происходит от «патроты», но медицинский смысл этого окончания

здесь куда более уместен.) Термин «красно-коричневые», появившийся в начале 1990-х, сейчас ничуть не менее (скорее даже более) актуален.

Возразят, что и в других странах имеются свои повинности и любители ностальгировать по «имперскому величию» (если в прошлом этих стран таковое было) – но это же не повод ставить на них крест... Но, во-первых, такой публики там, как правило, меньше, и она менее радикальна, а во-вторых и в-главных – в тех империях были и свои положительные моменты. Можно спорить о том, кем в большей мере были европейские колонизаторы – цивилизаторами остальных народов или расхищателями их богатств, но, во всяком случае, коренные народы европейских держав получили от своего имперского статуса немало благ. Даже нацистский Райх, принесший столько зла другим, для своего собственного народа сделал немало хорошего (пока все успехи в экономической и социальной сферах не были перечеркнуты войной).

Российская же империя – не только в ее советском, но и в ее царском варианте – всегда несла русскому народу только зло. Она всегда была вопиюще бессмысленным предприятием, чью перманентную убыточность он на протяжении всей истории вынужден был оплачивать своими жизнями. Появился даже термин «империя на оборот», где положение метрополии хуже колоний... Впрочем, колонии тоже не особо процветали. Мало кто об этом знает, но вооруженное сопротивление российским захватчикам (и совсем не анекдотическое) оказывали даже чукчи...

Вообще, главная беда даже не в том, что Россия на протяжении всей своей истории была – и остается – империей зла, а в том, что это империя именно бессмысленного, иррационального зла (и, собственно, именно поэтому это зло и достигало таких масштабов; никакие рациональные цели не требуют таких гигантских жертв). Интуиция опять восстает против этого тезиса – мол, такие «царства тьмы» бывают только в фэнтези, но не в реальном мире. Увы, увы – не только в фэнтези! (Хотя, кстати, тяга к мистике у наиболее рьяных апологетов Российской империи типа Дугина показательна.) Та же пресловутая страсть к территориальному расширению имела вполне конкретный смысл для Орды, состоявшей из кочевников (потребность в новых пастбищах) – но для оседлого народа, тем более такого, как русский (то есть отнюдь не задыхающегося от недостатка территории), это чистое безумие. Вместо того, чтобы осваивать и обустраивать «великую и обильную» территорию исходной Руси – бросив нерешенными домашние проблемы, напрягая все силы, ломиться черт знает куда, платя кровью и нищетой за захват все новых земель, часто бесплодных, малопригодных для жизни и требующих колоссальных усилий для их удержания... С такой же тупой самоубийственной бессмысленностью разрастается раковая опухоль. И, разумеется, «ни на кого не нападавшая» Россия на самом деле расплзлась до столь гигантских размеров почти исключительно путем агрессии, присоединяя территории (не исключая и «братские» Украину и Беларусь, где еще задолго до советских времен был учинен настоящий геноцид) либо

прямым насильственным захватом, либо же ползучим, когда сперва за «добровольное вхождение» сулили сохранение многочисленных автономных прав, а потом эти обещания нагло нарушались, в один или несколько этапов.

Удивительно, с какой последовательностью Россия всегда выступала на стороне зла - тирании, мракобесия, насилия, косности. Удушливый мрак Московского царства, жуткий даже по средневековым меркам; императорская Россия – «жандарм Европы», оплот феодальной реакции и крепостного рабства; кровавый советский Молох, равнявшийся к мировому господству (и давший метастазы по всей планете, включая миллиардный Китай, но-прежнему остающийся угрозой для свободного мира); нынешняя злобная Рашка, рьяно защищающая всех мировых ублюдков от Северной Кореи и Венесуэлы до ХАМАСа и Хезболлы и столь же рьяно, вплоть до организации покушений и прямой военной агрессии, борющаяся против любых демократических тенденций в бывших советских республиках...

О да, конечно – в истории других стран тоже было немало дурного, Европе можно припомнить инквизицию, религиозные войны, террор Кромвеля и Робеспьера, Америке - рабство негров (но все-таки негров, а не своих соотечественников!) – но со всеми этими мерзостями соседствовало Возрождение, университеты, бурная интеллектуальная жизнь даже в самые инквизиторские времена (сравните уровень дискуссий между теологами и философами средневековой Европы с матерной перебранкой между протопопом Аввакумом и его оппонентами!), парламенты, вольные города и республики,

личное достоинство и права, с которыми вынужден был считаться сам король, и притом не только для дворян, Просвещение, наконец, становление всех базовых принципов и механизмов свободного, демократического общества... А что хорошего сделала Россия? Не отдельные деятели культуры и науки (часто, кстати, плохо кончавшие в этой стране), а Россия в целом, как государство, страна, общество? Она сопротивлялась всему позитивному до последнего, а если и вынуждена была под давлением времени перенимать (с большим опозданием) какие-то европейские достижения, то делала это в таком куцем и изуродованном виде, что едва ли не обращала их в свою противоположность. Достаточно вспомнить хотя бы самого известного из русских «европейских модернизаторов» – патологического садиста и пьяницу Петра I, бывшего военным преступником даже по меркам своего, не самого гуманного, времени, практиковавшего тактику выжженной земли и продававшего захваченных в плен христиан (включая гражданское население) в рабство на мусульманский Восток. Перенятые в Европе внешние формы и инструменты он использовал лишь для укрепления тирании. «Наш исконный батог старинный шпицрутеном немецким заменил». При этом, на протяжении всей своей истории паразитируя на Европе (напомню, что даже для строительства московского Кремля и православных соборов «Золотого кольца» пришлось приглашать итальянских архитекторов – о Петербурге уж и не говорю, а воевали московские цари при помощи европейских наемников – «полков иноземного строя»), русские считают хорошим тоном Европу

презирать, заявляя с кичливой гордостью (!) «что русскому здорово – немцу смерть». Вот уж, действительно, фэнтези: так говорить о себе – «что нам хорошо – другим плохо, и мы этим гордимся» – могли бы только какие-нибудь мордорские орки... (Вообще, хоть Толкин и отрекся от параллелей с реальным миром, не раз уже мелькавшая в оппозиционном интерпрете аналогия «Россия – Мордор» на удивление точна: как орки были сделаны силами зла из захваченных эльфов, так и из некогда гордых и свободных жителей доордынской Руси под бременем сперва ордынской, а потом «родной» тирании получились жуткие россияне.)

Повторю уже ранее высказанную мной мысль: Российскому государству удалось лишь одно несомненное достижение, над которым веками бились философы и моралисты: оно дало миру простой и четкий критерий Добра и Зла. А именно, если Россия что-то искренне, не для проформы, одобряет и поддерживает – значит, это зло. Если же она выступает резко против чего-либо – значит, это добро.

Вспомним еще раз – нет ни одной сколь-нибудь заметной свободной страны, к которой Россия не относилась бы, как к потенциальному (а то и не потенциальному) противнику. И ни одной страны-изгоя, ни одной омерзительной диктатуры (вплоть до виновных в геноциде мусульманских властей Судана и фальсифицирующих собственные выборы негритянских диктаторов – хотя, казалось бы, где Москва, а где Африка!), к которым Россия не напрашивалась бы в друзья и добровольные защитники. Исключения из последнего

правила бывают лишь в тех случаях, когда Россия умудряется столкнуться лбами с каким-нибудь тираном, что-нибудь с ним не поделив; но и в этих случаях – от Хитлера до Лукашенко – конфликту всегда предшествуют навязчивые попытки дружить. Причем чаще всего такая «дружба» не несет ничего, кроме политического, экономического, а то и военного ущерба (неужели дружить с Ираном выгоднее, чем с США? неужели России нужны непредсказуемые фанатики с ядерным оружием возле собственных границ?) – но разумные соображения здесь, как водится, и не ночевали. Главное – быть на стороне зла. За тиранию – против свободы.

И если бы под словом «Россия» подразумевался только правящий режим! В том-то и беда, что нет – русский народ действительно един со своей властью. Если, к примеру, массовую поддержку Милошевича еще можно было бы объяснить этноконфессиональными мотивами («православные братушки-сербы против басурман-мусульман» – хотя какие, к черту, из коммунистических вождей православные), то чем объяснить любовь к противостоявшему христианскому Западу Саддаму Хусейну, а теперь – к Ахмадинежаду? Только одним: патологической любовью к тирании и ненавистью к свободе. Это даже не объяснишь одним лишь желанием любой ценой нагадить США (хотя и это само по себе патология, особенно учитывая, что Америка никогда никакого реального зла русскому народу не делала, а вот помогать – помогала, и очень серьезно) – во внутреннем конфликте иранского диктатора с собственной оппозицией

симпатии большинства русских были опять-таки на стороне тирана...

Но вернемся опять к меньшинству – современной российской оппозиции. Люди, заявляющие о своей приверженности европейским ценностям, идеям прав и свобод, приоритету личности перед государством, составляют в ней абсолютное меньшинство – меньшинство меньшинства. Но, может быть, хотя бы в этих людях надежда? Увы – в большинстве своем и они поражены все той же имперской заразой, убеждены, что «главная задача – сохранить страну», что никакие разговоры о дезинтеграции России неприемлемы, что российская власть – это нечто совершенно отдельное от России как таковой. К тому же очень многие из этих людей, несмотря на формально декларируемые демократические принципы, по степени догматизма и нетерпимости ничуть не уступают своим противникам из тоталитарных лагерей.

О да, разумеется – «надо не пить, как все плохо, а стараться что-то изменить». Лично я старался, и достаточно долго. Пытался выдвигать идеи, способные объединить разумных либералов с разумными националистами. Создать, если угодно, привлекательный вариант национального мифа, опирающийся на тот позитив, что действительно существовал в доордынском прошлом. Аргументировать, что Россия и русские не тождественны, что Россия есть аппарат насилия над русскими, что разумно проведенная дезинтеграция империи пойдет только на пользу русскому народу... Увы. Практика показывает, что воспринять эти идеи способны считанные единицы. Большинство – даже, повторюсь, из

числа противников правящего режима – отвергают их рефлекторно, с порога, даже не пытаясь анализировать. Даже прочитав статью, они выдвигают в качестве возражений те самые тезисы, которые подробно разобраны и опровергнуты в ее тексте...

Мой опыт не репрезентативен? Нельзя делать выводы о целом народе по кучке комментариев в интернете? Хорошо. Покажите мне того, чей опыт репрезентативен. Кто выдвинул конструктивную идею и увлек за собой значительную часть народа. Кто способен вывести на оппозиционный митинг в десятиmillionном городе,неважно, «согласованный» или нет, не одну-две, а хотя бы пятьдесят тысяч человек – не будучи при этом ни красным, ни коричневым. И не надо ретроспективно кивать на начало девяностых. Последующие события показали, что те толпы в массе своей хотели не столько свободы, сколько колбасы – и нового хорошего хозяина. Тогда им казалось, что таким хозяином станет Ельцин... Ах, во всем виноваты «гайдарочубайсы», разочаровавшие народ в демократии? Ну а кто мешал – тогда, когда, напомним, все политические механизмы для этого были – выбрать других, достойных? Значит, не из кого, да и некому было выбирать...

Нет, господа. Самая последняя, уже больше похожая на отчаяние, надежда была на кризис. На то, что Путиномедвед – это цены на нефть. Что не доходящее через голову еще способно дойти хотя бы через желудок. Увы. Этот народ не способен уже даже и на это. Можно, конечно, радостно подсчитывать каждую сотню вышедших на митинг, где две трети – леваки, а четверть –

соглашатели с властью. Можно возлагать надежду на грызню верховных пауков в кремлевской банке, на «приморских партизан», передающих приветы кавказским бандитам и «пристреливающих автоматы по вашей Конституции», или на малолетнее быдло с пустыми, как футбольные мячи, головами, жаждущее, наоборот, «мочить хачей». Можно – если хочется и дальше дурачить себя. Даже если завтра Медведев повесит Путина, а потом застрелится сам, или их обоих взорвут террористы – чего они, разумеется, в полной мере заслужили – лучше все равно не станет. Этот змей сбрасывал кожу – и сдирал ее с кровью – уже не один раз, и выращивал новые головы на месте отрубленных. Его суть от этого не меняется – и не изменится.

И не надо говорить, что недостатки народа можно обратить в достоинства, не надо ссылаться на примеры «экономических чудес» в странах, также весьма далеких – по крайней мере, на момент начала реформ – от европейских идеалов свободы, личного достоинства, разума и практичности. Беда в том, что русские не только европейские добродетели утратили, но и азиатских не приобрели. Нет у них того трудолюбия и послушности правилам, что легли в основу южнокорейских или сингапурских «чудес». Ни даже корпоративного духа, несмотря на весь коллективизм. Угадайте с одного раза, что будет, если, к примеру, ввести сингапурские штрафы в 500 долларов за брошенный на улице окурок – а) русские перестанут мусорить; б) русские будут послушно платить штраф и пополнять бюджет; или же в) все останется по-прежнему, просто вырастет размер взяток ментам? Даже

пытаться апеллировать к пресловутым великодержавным комплексам бессмысленно. Японец, может, и будет выкладываться ради «Великой Японии» больше, чем ради себя лично. Русский ради «Великой России» охотно набьет морду, напьется, возможно – пожертвует жизнью, своей или, уж тем более, чужой. Но работать все равно не будет. И коллектив фирмы для него – это не «единая семья, в которой каждый работает ради общего процветания», а компания, в которой можно хорошо выпить и обсудить футбол или сериал. А работа – это то, что нужно начальнику. А начальник – всегда сволочь, и обмануть его не грех. А если кто-то работает больше других, стремясь получать большую зарплату, значит, он выслуживается перед начальством и отрывается от коллектива, и надо его поставить на место... И точно так же надо «ставить на место» «обнаглевшие» народы, которые, вырвавшись из-под российской власти, «выслуживаются перед Америкой», строя у себя демократию и проводя успешные рыночные реформы. Ишь чего захотели – жить свободно и богато! Да мы их...

Россия столь давно и упорно ставит себя в позицию врага цивилизованного мира, что пора, наконец, признать: так оно и есть. Только, разумеется, не в редакции российской пропаганды – «они все нас не любят» (в психологии это называется проекцией), а с точностью до наоборот – это Россия ненавидит весь свободный мир. Ненавидит не в силу столкновения каких-то реальных политических или, тем более, экономических интересов, чего никак не могут понять прагматичные западные лидеры. Им кажется, что с Россией возможны какие-то

переговоры, компромиссы, что достаточно обсудить и устранить взаимные разногласия... Нет, господа! Все ваши попытки наладить отношения с Россией столь же бессмысленны, а точнее говоря - вредны, как и попытки свerea завоевать симпатии антисемита или негра – подружиться с куклуксклановцем (или белого – с черным расистом; эта аналогия в современном мире более актуальна). Ненависть России к Западу, к свободным цивилизованным странам носит имманентный, фундаментальный характер, и любые компромиссы, любые уступки Россия воспринимает лишь как слабость врага, как плацдарм для дальнейшего наступления. В самой яркой и наглядной форме это проявлялось во времена СССР; сейчас Россия, к счастью, слишком слаба, чтобы вести себя точно так же, и часто выступает не инициатором, а лишь прикрытием чужих гадостей, но, впрочем, все регулярнее и наглее показывает зубы, тестируя Запад «на вшивость». И Запад, к сожалению, вновь эти проверки не выдерживает: агрессия против Грузии и захват ее территорий фактически сошли России с рук, российские оккупанты на территории Молдовы и вовсе, похоже, не волнуют в мире никого, кроме самих молдован...

Что же, в свете всего вышесказанного, делать нам – тем русским, что являются редким исключением из общего правила, не пораженным имперской болезнью, уцелевшим после нескольких веков отрицательной селекции сторонникам европейских ценностей – свободы, разума, индивидуализма? Перестать тепить себя несбыточными надеждами и признать, наконец, реальность. Нашим врагом является не только кремлевский режим. Нашим

врагом - и врагом всего свободного мира, всей западной цивилизации, всех принципов, которые нам дороги – является Россия как таковая. Дело не в конкретных злобных недомерках на троне и даже не в конкретном общественно-политическом устройстве. Россия остается и останется злом при всех режимах и любых правителях. Зло в самой ее сути, и потому бессмысленны любые попытки ее «исправить», «улучшить», «освободить», «спасти». Россия – это не то, ЧТО следует спасать, а то, ОТ ЧЕГО следует спасать. Спасать всех, кого можно спасти, начиная с самих себя. Таким образом, эмиграция является единственным разумным выходом. Хватит уже гробить свои жизни на то, чтобы стать удобрением для российской грязи, на которой все равно не вырастет ничего, кроме чертополоха.

Парадоксальным образом я иногда встречаю в интернете, в качестве контраргумента против всего, о чем говорилось выше, ссылки на... меня же: цитируют мои стихи, а потом пишут – если в России еще есть такие люди, честные и талантливые, значит, не все безнадежно... Так вот, господа. Меня в России больше нет – и не будет. Я сделал этот выбор и призываю к тому же всех честных и талантливых, да и просто вменяемых людей, все еще там остающихся. Уезжайте. Уезжайте ради самих себя; у кого есть или планируются дети – тем более, вы просто обязаны спасти их от этой проклятой страны (особенно, конечно, мальчиков, коим с рождения уготована роль пушечного мяса; впрочем, девочкам тоже нечего делать в этом гнилом болоте). Они никогда не простят вам, зная, что вы могли уехать и не уехали. А вы никогда не простите себе, глядя,

как тупые российские жернова перемалывают их жизни следом за вашими.

Эмиграция – это ни в коей мере не капитуляция. Разумеется, кто хочет, может жить в цивилизованном мире нормальной частной жизнью, не интересуясь политикой. Кто хочет – может продолжать борьбу (только не под нелепыми лозунгами «Чуме – да, бациллам – нет!», то есть, простите, «России – да, Путину – нет!»), и поле для этой борьбы – испеченный край, особенно учитывая отмщенную выше непонятливость и близорукость западных политиков. Но в любом случае, каждый уехавший наносит удар врагу уже фактом своего отъезда. Чем скорее разумные люди покинут Россию, тем скорее эта империя зла сгниет и сгинет окончательно. Кучка осатаневших от безнаказанности бездарных воров и убийц наверху и спившееся быдло внизу не смогут поддерживать ее существование.

Что, опять интуитивные протесты? «Как же так, все-таки родина!» Да, да, столетиями они ловят нас в эту ловушку. Сколько человек погубили и собственные, и чужие жизни – к примеру, бывшие белогвардейцы, ставшие агентами НКВД – заглотив этот ржавый крючок: «Но вы же патриот России?» Хватит! Что такое «родина»? Всего лишь территория, где нас с вами угораздило родиться. Разве рожденный в рабском бараке обязан любить этот барак? Напротив – его стремление уничтожить свою тюрьму еще сильнее и обоснованнее, чем у стороннего наблюдателя, знакомого с ужасами рабства лишь теоретически!

Россия есть зло, причем – мирового масштаба. Зло должно быть уничтожено. Следовательно, все, что направлено против России, есть благо.

На самом деле эта страна никогда не была «нашей» – равно как и этот народ. Фактически русских народов два, и антагонистическая пропасть между ними не менее глубока, чем между тоже родственными между собой еврейями и арабами; численная диспропорция, кстати, примерно такая же. С исторической точки зрения русскими следовало бы называться именно нам – наследникам домонгольской, доимперской Руси, а они, тот самый народ, о котором речь шла выше – россияне. Но в условиях, когда нас лишь несколько процентов, а они именовались русскими на протяжении столетий, бороться за «бренд» бессмысленно. Пусть забирают себе это, дискредитированное ими, название. Это далеко не самое главное, что они отобрали у нас.

«А как же русский язык, культура?» У нас есть все возможности их сохранить. Это в относительных цифрах нас, в лучшем случае, процентов пять. Но в абсолютных – это несколько миллионов человек, если брать с детьми, то возможно, что и более десяти миллионов. Это больше, чем многие народы, имеющие собственные государства. Можно ли сохранить свою культуру в рассеянии? У евреев получилось, а ведь они находились в гораздо худших условиях. В современном мире, связанном информационными технологиями (которые год от года становятся все совершеннее), физическое местонахождение все меньше влияет на единое культурное пространство. Эти же технологии, кстати, заметно

облегчают и поиск работы, да и вообще всю жизнь в эмиграции.

«Родной дом»? Признайтесь честно – он у вас не шедевр архитектуры. Скорее всего – типовая панельная коробка или «курытник» на шести сотках. Это просто недвижимость, которую можно выгодно продать – и купить на эти деньги приличное жилье в приличной стране. Учитывая задранность российских цен – не исключено, что еще и останется. «Родная природа»? В мире слишком много красот и чудес, и слишком много стран с куда более пригодным для жизни климатом, чтобы тосковать по унылым российским просторам. Впрочем, пресловутые березки растут даже в Америке.

Вообще, эмигрировать гораздо проще, чем это кажется из России. Получить туристическую визу сейчас не проблема, вид на жительство – конечно, сложнее, но тут тоже есть разные пути. К примеру, если нет доказуемых оснований просить статус беженца – можно получить рабочую визу в Австралию или Канаду; там, в отличие от США, ее дают автоматически, если вы набираете нужное количество баллов, даваемых профессией (из довольно большого списка), образованием, знанием языка, возрастом (чем моложе, тем лучше) и т.п. Конечно, нигде нас не ждут с распростертыми объятиями, определенные трудности, особенно поначалу, придется преодолевать везде. Но речь идет не о том, чтобы попасть в рай. Речь о том, чтобы вырваться из ада.

Из ада, который в обозримой перспективе будет становиться все хуже и хуже. Впрочем, страна и народ,

последовательно выступающие на стороне зла, ничего другого и не заслуживают.

А нашим символом должен стать не византийский двухголовый мутант (вот ведь тоже «мордорство» – избрать национальной эмблемой нежизнеспособного уроды!), а Поросянок Петр. Тем более что угонять трактор (или самолет) нет никакой необходимости. Границы пока еще открыты.

Я еще не знаю, как сложится моя собственная судьба, дадут ли мне убежище в США или придется подыскивать себе другую страну. Я знаю одно – в Россию я в любом случае не вернусь. И я счастлив, что для меня она теперь не только не «наша страна» (таковой я ее по наивности считал лишь несколько месяцев после августа 1991), но даже не «эта страна». Отныне и навсегда она для меня – та страна.

Чего и вам желаю. Юрий Нестеренко.

ноябрь-декабрь 2010, Нью-Йорк, США

Довідка про автора

Полянський Олег Арсенович

Народився 25 червня 1950 року у с. Волосянка Сколівського (нині – Стрийського р-ну) Львівської області в родині вчителів.

Кандидат історичних наук (1985), доцент (1992), професор (2011). Тема дисертації: «Селянське повстання 1846 р. в Галичині». Член Національної спілки журналістів України і Національної спілки краєзнавців України (2000). Лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької та громадсько-політичної премії ім. Богдана та Левка Лепких (1995). Нагороджений: Почесною Грамотою МОН України (2011); Подякою МОН України (2014); Почесною Грамотою МОН України (2021); медаллю «Іван Франко» Національної академії педагогічних наук України (2021). Стипендіат Кабінету Міністрів України (2023).

Закінчив історичний факультет Львівського університету (1968–1973), працював вчителем історії у СШ м. Сокаль (1973–1976). У 1976–1986 р. – науковий співробітник відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України), 1987–2004 – доцент кафедри історії України історичного факультету Тернопільського педуніверситету ім. В. Гнатюка, 2004–2006 – доцент Українського католицького університету та Львівської духовної семінарії. З 2006 р. – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, професор Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського. Стажувався у Вищій Педагогічній Школі м. Кельце (Польща, 1989), Українському Вільному Університеті (Мюнхен, 1991), Оксфордському університеті (Великобританія, 1995).

Тематика наукових досліджень: проблеми національно-визвольного руху і державотворення в Україні XIX–XX ст., методологія історичних досліджень, біографістика та краєзнавство. Підготував 5 кандидатів історичних наук. Автор і співавтор понад 400 публікацій, в т.ч. 20 монографій, навчальних посібників й науково-популярних нарисів.

Олег Полянський – активний громадсько-політичний діяч. Він був учасником Установчої конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, Установчого з'їзду Народного руху України, членом Крайової ради і Політпроводу НРУ, завідувачем відділу історії Інституту національного відродження України, членом редколегії часописів «Тернопіль»,

«Мандрівець», газет «Тернове поле», «Ровесник». Понад 10 років на Тернопільському обласному радіо вів авторську програму «Отчий світильник»; телепередачу «Історії вимір». Він – автор телефільмів «Тарас Шевченко й Тернопільщина», «Тернопільщина в період ЗУНР», «Армія нескорених».

Основні монографії, посібники, науково-популярні нариси Олега Полянського:

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. – Київ, 1987 (співавтор); «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – Київ, 1988 (співупорядник); 3 історії Тернопільщини. – Тернопіль, 1990; Відродження української державності. – Тернопіль, 1992; Історія України: навчальна програма. – Тернопіль, 1994; Історичні силуети. – Тернопіль, 1998; Західна Україна у двох революціях: 1848–1918. – Тернопіль, 1998; Робочий зошит з історії України. – Тернопіль, 2000 (співавтор); Армія нескорених. – Тернопіль, 2002; Курс лекцій з історії України. – Тернопіль, 2004; Український рух опору в 1921–1939 рр. – Тернопіль, 2004; Історія України: навч.-метод. посібник. – Львів, 2008; Історія України: навч. посібник для семінарських занять. – Львів, 2011 (співавтор); Валентин Мороз. – Львів, 2018; Небесна сотня. Герой України Анатолій Жаловага. – Львів, 2020 (співавтор); Україна очима іноземців. – Тернопіль, 2020; Історія України: навч.-метод. посібник. – Львів, 2021 (співавтор); Російсько-українська війна: історія та сучасність. – Львів, 2023 (науковий редактор, співавтор); Російсько-українські війни XII–XXI століть: історичний вимір. – Львів, 2023.

Наукове видання

ОЛЕГ ПОЛЯНСЬКИЙ

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІЙНИ
XII–XXI СТОЛІТЬ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР**

Монографія

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 06.12.2023

Формат 60×84/16.

Друк цифровий. Папір офсетний.

Умов. друк. арк. 18,01. Обл.-вид. арк. 11.08.

Наклад 100 прим.

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Растр–7»

79005, м. Львів, вул. Кн.Романа, 9/1

тел.: (032) 235-72-13

e-mail: rastr.sim@gmail.com, www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво державної реєстрації

ЛВ №22 від 19.11.2002 р.

Новітня російсько-українська війна – це лише один з епізодів майже тисячолітнього протистояння двох цивілізацій: деспотичної московсько-ординської та демократично-європейської – української. Війни на знищення України вели та ведуть московські царі, російські імператори, радянські генсеки та російські президенти. Починаючи від часів середньовічної української держави – Русі й до сьогоднішньої України триває протистояння між українським світом, як органічною частиною Європи та «руським міром», як виразником ідеології степових номадів.

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

РАСТР-7

ISBN 978-617-8296-95-7

9 786178 296957